А. Кокиева

Интегрирленген курс

«КЪЫРЫМТАТАР ве ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫ»

9

А. Кокиева

Интегрирленген курс

«КЪЫРЫМТАТАР ве ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫ»

9

сыныф

Окъутув къырымтатар тилинде алып барылгъан умумтасиль мектеплери ичюн дерслик

Дерслик Украина тасиль ве илим назирлиги тарафындан тевсие этильди

«Букрек» нешрият эви
2017

КИРИШ

«Эдебият — сёз санаты» деп, бефтан айтмагъанлар. Бу ибареде буюк мана бар. Чюнки эр бир фольклор эсери, халкъ агъыз иджады олгъаны ичюн, несиллерге агъыз-агъыздан еткизиле. Бедиий эсерлер исе язы вастасы иле беян олуна. Чешит девирлерде олып кечкен вакъиалар, яшагъан тарихий сымалар, халкъымызнынъ дюньябакъышы, арзу-хаяллары, ахлякъы акъкъындаки бир чокъ малюматлар сёз вастасы иле бильдириле. Муим насиат ве васиетлер кечкен несильден келеджек несильге сёз иле еткизиле.

Халкъ агъыз иджады, диний язылар ве Пейгъамбер къыссалары, миллий классик эдебият бутюн девирлерде озьлерининъ къыйметини джоймайып, бизге ёл-ёрукъ косьтерип кельмекте. Олар бизге мусбет ислер ве чизгилерден ибрет алмагъа ве менфий чизгилерден арынмагъа ярдым этмектелер, къальблеримизни нурландырмакъталар.

Биз огренеджек эсерлер къырымтатар эдебияты тарихынынъ чешит девирлеринде иджат этильген эсерлердир. Эдебиятымызнынъ тарихийлиги, аньаневийлиги оларда озь ифадесини корьгендир. Бутюн бу эдебиятта халкъымызнынъ рухий теджрибеси, анъ дереджеси, миллий дуйгъусы сакълыдыр.

Чешит девирлерде яратылгъан эр бир эсер къырымтатар эдебиятынынъ шекилленгенини, илерилегенини косьтере, муэллифлернинъ аятий ве иджадий ёлуны огренмеге ярдым эте.

Халкъымызнынъ бутюн тарихий девирлеринде иджат эткен, муэллифлернинъ аятий ве иджадий ёлуны араштыргъан, огренген, тертип ве талиль эткен фен ***къырымтатар эдебиятынынъ тарихы*** *деп адландырылыр.*

Къырымтатар эдебияты тарихынынъ асыл тамырлары къадимий умумтюрк эдебияты абиделеринен багълыдыр. Бутюн алемни айретте къалдыргъан Орхон (Коктюрк) абиделери эдебият тарихымызнынъ ирмакъ башлары сайылалар. Къадимий умумтюрк эдебияты абиделерини бильмейип, къырымтатар эдебияты тарихыны огренмек олмаз.

Биз бу эсерлерден халкънынъ яшайыш тарзыны фикир этюв къабилиети, ахлякъы, анъы насыл ёлларнен тасвир олунгъаныны огренеджекмиз. Бу абиделерде къулланылгъан сёз санатынынъ образлы беян этюв усулыны талиль этеджекмиз.

Къырымтатар эдебияты гъае, мундериджe, жанр джеэтинден халкъ агъыз иджадынынъ аньанелери эсасында илериледи. Ислям дини къабул этильген сонъ, тюрклер арап медениети, эдебияты ве фольклорынен таныш олдылар. Арап фольклорынынъ бир чокъ

нумюнелери халкъымыз тарафындан менимсенильди. Бедиий эсерлер язылды, эдебият хазинеси зенгинлешти.

XII асырнынъ сонъу — XIII асырнынъ башында Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» дестаны пейда ола. Бу дестан Къырымда язылгъан энъ къадимий эсер сайыла. Арап халкъ агъыз яратыджылыгъында айтылып кельген дестан эсасында язылгъан бу дестан къырымтатар эдебияты тарихынынъ **Къадимий деврине** темель къоя.

XIII асырнынъ ортасындан XV асыргъа къадар девам эткен девир къырымтатар эдебиятынынъ **Алтын Орду деври** сайыла. Бу девирде тизильген Алтын Орду девлетине Къырым ярым адасы да кире. Эки юз беш сене девамында яратылгъан эдебият акъкъында малюмат гъает аз. Амма эльде этильген базы бир тарихий малюматларгъа коре, Солхат шеэри (Эски Къырым) Къырымнынъ буюк бир медениет меркези олгъан экен. Бу медениет меркезининъ Алтын Ордугъа кирген Сарай, Булгъар, Хорезм ве Орта Асиянынъ дигер медений меркезлеринен алякъалары пек къавий олгъан.

Абдульмеджит Эфенди, Ахмед Ходжа эс-Сарайий, Сейфи Сарайий, Мевляне Исхакъ, Мевляна къады Мухсин киби муэллифлернинъ эсерлери шу девирде язылгъандыр. Оларнынъ чокъусы Къырымда догъып, Сурие, Мысырда ве Османлы императорлыгъынынъ меркезлеринде иджат эткенлер. Олардан бири Абдульмеджит Эфенди Къырымда яшап, иджат эткен шаирдир.

1428 сенесинден та 1783 сенесине къадар къырымтатар эдебияты тарихында буюк илерилевлер ола. Эдебиятымызнынъ **Къырым Ханлыгъы деври** деп адландырылгъан бу заманда халкъымыз мустакъиль бир девлет мейдангъа кетире ве озюнинъ девлетчилигине саип ола. Халкъ миллет оларакъ шекиллене. Этрафтаки бутюн девлетлерге озюни таныта. Бу девирде миллий медениет, эдебият, санат, илим, икътисадият зияде инкишаф эте. Шунынъ ичюн де иджаткярларнынъ сайысы арта. Биз оларнынъ арасында эр бир джеэттен айырылып тургъан Гъазайий, Мухаммед Кямиль, Джанмухаммед, Ашыкъ Умер, Джевхерий киби классиклеримизнинъ шииретини огренеджекмиз.

Эр бир халкънынъ эдебиятында юкселиш (илерилев) ве дургъунлыкъ девирлери олгъаны киби, Къырым Русие къолуна кечкен сонъ, къырымтатар эдебияты дургъунлыкъкъа огърады. Бойледже, 1783 сенесинден 1883 сенесине, яни «Терджиман» газетасы чыкъып башлагъанына къадар деври эдебият тарихымызда **Рус истилясы деври** адыны алды.

Бу девирде халкъ тувгъан юртундан иджрет этип (меджбурий кетип) башлай. Иджретлер медений инкишаф ве бедиий иджат-

ны юз йылдан зияделик дургъунлыкъкъа огърата. Бу девирде Исметий, Эшмырза, Абибулла Керем, Орлы Сеит-Халиль киби пармакънен сайыладжакъ муэллифлер иджат этелер.

Амма XIX асырнынъ экинджи ярысында эдебиятымыз джанланып башлай. Бу вакъыт Абдураман Къырым Хавадже ве Абдурефи Боданинский киби зиялыларымыз русча-къырымтатарджа, къырымтатарджа-русча лугъатлар нешир этелер. Шунынъ ичюн 1883 сенесинден та 1921 сенесине къадар пейда олгъан къырымтатар эдебияты **Уянув деври** сайыла.

Халкъымыз яваш-яваш джеалет (джаиллик) юкъусындан уяна. Оджалар, окъумыш инсанлар халкъны джаилликтен къуртармакъ гъаесине хызмет этелер, халкънынъ медений севиесини юксельтелер. Бу девирде Исмаил Гаспринский, Сеид Абдулла Озенбашлы, Асан Сабри Айвазов, Усеин Шамиль Тохтаргъазы, Якъуб Шакир-Али, Асан Чергеев, Джафер Сейдамет, Мемет Нузет киби муэллифлер иджат этелер.

Къырымтатар, эм де джиан эдебиятынынъ тарихына иссе къошкъан языджы, шаир ве драматургларнынъ эсерлеринде эсасен умуминсаний ахлякъий мевзулар айдынлатыла. Бу эсерлер озьлерининъ бедиийлик дереджесинен, оларда тасвир олунгъан муимден муим меселелеринен халкънынъ ис-дуйгъуларыны уянтмагъа хызмет этелер. Яш несильнинъ илери дюньябакъышлы, бильгили, алидженап инсанлар олып осьмесине мейдан яраталар.

Бойледже, бу дерсликте эдебиятымызнынъ асырлар тёрюнден XIX асырнынъ сонъу — XX асырнынъ башына къадар кечкен ёлу бойле шекильде анълатыладжакъ. Эдебий классик эсерлер, эдебият аньанелери (несильден несильге кечип девам этильген зенгинлиги) талиль олунып, тавсилятлы огрениледжектир.

Бутюн инсаниетнинъ келеджегини ве эдебиятымызнынъ тарихыны озюнде сакълагъан бу аньанелер бизим медений мирасымыздыр. Земаневий эдебиятта да миллий чизгилернинъ айдынлатылмасына хызмет этеджек менбалар бу миллий эдебий ве медений вариетимизде сакълыдыр.

Суаллер ве вазифелер:

1. Къырымтатар эдебияты насыл меселелерни огрене? Бу феннинъ эсас вазифелери неден ибарет олгъаныны айтынъыз.
2. Эдебиятымызнынъ девирлери насыл адландырыла? Бу девирлернинъ асырлар ве сенелерини айтынъыз.
3. Бизим кунюмизге етип кельген медений зенгинликлер илериде насыл бир денъишювлерге темель оладжакътыр?

КЪАДИМИЙ УМУМТЮРК ЭДЕБИЯТЫ АБИДЕЛЕРИ

ОРХОН (КОКТЮРК) АБИДЕЛЕРИНИНЪ ТАПЫЛУВ ТАРИХЫ

Бутюн алемни айретте къалдыргъан къадимий умумтюрк эдебияты абиделери эдебият ве медениетнинъ юкселиш девирлеринде язылгъандыр.

Тюркий къабилелернинъ рухий бирлигини, къудретини, аманлыгъыны шерефлеген бу абиделер тюркий халкъларнынъ тарихий весикъалары сайыла.

Къадимий умумтюрк эдебият абиделеринден Орхон абиделерининъ тапылув тарихы пек меракълыдыр. Абиделер *Орхон ве Енисей озенлерининъ якъынларында тапылгъаны ичюн оларны* ***Орхон абиделери*** *деп адландыргъанлар.*

Орхон абиделери акъкъындаки ильк малюмат 1720 сенесине аит. Сонъра 1889 сенеси фин алимлери бу абиделерни фин халкъынынъ ядикярлыкълары санып, ресимли атлас китабы нешир этелер. Айны шу 1889 сенеси рус тедкъикъатчысы Н. М. Ядринцев Могъулстанда балабан ташлар тапкъан сонъ, фин алимлерининъ тюшюнджелери янълыш олгъаны анълашыла. Чюнки бу вакъыт алимлер ташлар узериндеки язылар эки тильде язылгъаныны корелер. Чин тилиндеки язылардан бу абиделер Бильге Къагъан (Бильге Хан — Могилян Къагъан) ве онынъ къардашы Куль Тигин Къагъангъа (Куль Тигин Хангъа) багъышланып тикленгени белли ола. Амма экинджи языны алимлер насыл язы олгъаныны билип оламайлар.

Бу языларны 1893 сенесине къадар Вильгельм Томсенден гъайры кимсе бельгилеп оламай. Шу сенеси ноябрь айынынъ йигирми бешинде о, «тюрк» 𐱅𐰇𐰼𐰜, «тенъри» 𐱅𐰭𐰼𐰃 киби даа бир къач сёзлернинъ язылувыны окъуп, бу сёзлерде къулланылгъан арифлерни бельгилей. Сонъра исе бельгиленген арифлернинъ эсасында тапылгъан ядикярлыкъларнынъ элифбесине анахтар уйдура. Оларнынъ рун язысына менсюп олгъаныны тарифлей. Тюркий халкълар илиминде бу язылар коктюрк элифбеси, кок-тюрк язысы деп адландырыла. В. Томсеннинъ тарафындан элифбе тизильген сонъ, бу тедкъикъатнен файдалангъан В. В. Радлов ташлар узериндеки языларнынъ терджимеси ве изаатыны япа.

Бойле этип, къадимий девирлерде яшагъан кочебе къабилелерден шекилленген Коктюрк девлетининъ кечмиш тарихыны айдынлатаджакъ Коктюрк абиделери деп адландырылгъан янъы бир менбаа тапыла.

Суаллер ве вазифелер:

1. Къадимий умумтюрк эдебият абиделерининъ тили, оларда тасвирленген миллий ве ахлякъий чизгилернинъ къырымтатар халкъынынъ эдебий ве медений вариетине якъынлыгъы бармы? Тюркий къабилелернинъ рухий бирлиги, къудрети, аманлыгъыны шерефлеген бу абиделер тюркий халкъларнынъ насыл весикъалары олгъаныны айтынъыз.
2. Коктюрк абиделерининъ тапылув тарихы насыл вакъиаларнен багълы? Абиделернинъ къачынджы асыргъа аит олгъаныны ве оларнынъ окъулып, терджиме олунувына иссе къошкъан алимлернинъ адларыны айтынъыз.
3. Къадимий умумтюрк эдебият абиделери не себептен Орхон абиделери деп адландырылгъанлар?
4. Алимлернинъ Орхон абиделери акъкъында бильдирген малюматыны икяе этинъиз. Коктюрк языларынынъ элифбесине анахтарны ким уйдурды?

Орхон (Коктюрк) язысы

Орхон ве Енисей озенлери янында тапылгъан бу абиделернинъ Орхон, Коктюрк язысы иле язылгъаны белли ола. Орхон (Коктюрк) язысынынъ элифбесини асырлардан сонъ янъыдан тизген ве тертип эткен В. Томсен бутюн тюркий халкъларнынъ эбедий миннетдарлыгъыны къазана.

Къадимий тюрк язысынынъ тарихында орхон (коктюрк), уйгъур, арап язылары къулланылгъан. Олардан орхон язысы (коктюрк язысы) язы тарихынынъ ильк асырларында къулланылгъан языдыр. Сонъра онынъ ерине умумий язы оларакъ уйгъур язысы ишлетильген. Уйгъур язысы чокъ девирлер девамында къулланылгъан. Сонъра исе арап язысына кечильген, ондан сонъ язы латин элифбеси эсасында девам этильген. Шимди къырымтатар халкъы кирил графикасыны къулланып кельмекте. Латин элифбесине кечюв меселеси де девримизнинъ эсас меселеси олып къалмакъта.

Орхон язысы, биринджи миллий элифбе оларакъ, энъ аздан беш асыр девамында къулланылды. Бунынъле озюнинъ къудрети ве къуветини косьтерди.

Онынъ 150-ден зияде ишарет шекиллери бар. Бу ишаретлер 38 ариф иле бериле. Арифлер бири-бирине къошулып язылмай. Олар сагъдан солгъа айырылып язылалар. Сёзлер ве ибарелер бири-биринден эки нокъта иле айырыла.

Орхон (Коктюрк) языcынынъ арифлери	Транскрипциясы		Орхон (Коктюрк) языcынынъ арифлери	Транскрипциясы	
	кирил.	латин.		кирил.	латин.
[illegible]	а, ä	a, ä	[illegible]	н̃	ñ
[illegible]	б^1	b^1	[illegible]	нт	nt
[illegible]	б^2, ä	b^2, ä	[illegible]	нч	nč
[illegible]	в	v	[illegible]	о, у	o, u
[illegible]	г	g	[illegible]	ӧ, ӱ	ö, ü
[illegible]	д^1	d^1	[illegible]	п	p
[illegible]	д^2	d^2	[illegible]	ρ^1	r^1
[illegible]	з	z	[illegible]	ρ^2	r^2
[illegible]	ы, і	y, i	[illegible]	с^1	s^1
[illegible]	j^1	j^1, ĭ	[illegible]	с^2	s^2
[illegible]	j^2	j^2, ĭ	[illegible]	т^1	t^1
[illegible]	k	q	[illegible]	т^2	t^2
[illegible]	к	k	[illegible]	ч	č
[illegible]	л^1	l^1	[illegible]	ш	š
[illegible]	l^2	l^2	[illegible]		
[illegible]	лт	lt			
[illegible]	м	m			
[illegible]	н^1	n^1			
[illegible]	н^2	n^2			
[illegible]	ң	ŋ			

Орхон (Коктюрк) языcынынъ элифбеси

Суаллер ве вазифелер:

1. В. Томсен бутюн тюркий халкъларнынъ эбедий миннетдарлыгъыны насыл ишлер япып, къазангъаныны айтынъыз.

2. Къадимий тюрк язысынынъ тарихында насыл язылар къулланылгъан? Орхон (коктюрк) язысындан сонъ, онынъ ерине умумий язы оларакъ, насыл язы ишлетильгенини айтынъыз.

«Куль Тигин», «Тоньюкъукъ» абиделери

Къадимий девирлерде яшагъан кочебе (бир юрттан дигер юрткъа кочькен) къабилелерден шекилленген Кок-Тюрк девлети бутюн инсаниетке сырлы муджизелер къалдырды. «Куль Тигин», «Бильге Къагъан», «Тоньюкъукъ» киби Орхон абиделери бизге гъает меракълы малюматлар берелер.

Та VIII асырда язылгъан бу абиделерде о девирдеки ханлыкъларнынъ тарихий кечмиши тасвирлене. О девирлерде яшагъан ханларнынъ дигер юртларгъа япкъан сеферлери, къазанчлары, оларнынъ къыяфетлери арды-сыралыкънен икяе олуна.

Орхон абиделери Бильге Къагъан укюмдарлыкъ эткен девирден къалгъандыр. Оларнынъ арасында Куль Тигин, Бильге Къагъан, Тоньюкъукъ адына язылгъан язылар энъ буюк ве муим абиделердир. «Куль Тигин» абидесини Куль Тигиннинъ агъасы — Бильге Къагъан, «Бильге Къагъан» абидесини — Бильге Къагъаннынъ огълу, «Тоньюкъукъ» абидесини исе Тоньюкъукънынъ озю даа сагъ олгъанда тиклегенлер.

Абиделерде Ильтирис Къагъан кочебе къабилелерни бир ерге топлагъаны тасвир олуна. Ильтирис Къагъаннынъ бу эйи хызметлери ичюн халкъ онъа экинджи — Къутлу Къагъан (Хайырлы Къагъан) деген ад къоя. Ильтирис Къагъаннынъ Ильбильге Къатун адлы къадыны ола. Олар дюньягъа эки огълан кетирелер. Буюгининъ адыны — Бильге, кучюгининъ исе Куль Тигин къоялар. Ильтирис Къагъан кечингенде, Бильге — секиз ве Куль Тигин еди яшларында ола. Бу вакъыт девлетни Ильтириснинъ къардашы Къапагъан Къагъан идаре эте. 716 сенеси Къапагъан Къагъан да вефат эткен сонъ, эки агъа-къардаш — Бильге ве Куль Тигин Тоньюкъукънынъ ярдымы иле девлетни идаре этелер. Бир чокъ тюркий къабилелерни бирлештирип, девлетнинъ къудретини даа зияде арттыралар. Ильтирис ве Къапагъан Къагъаннынъ укюмдарлыкъ эткен девринде Тоньюкъукъ везирлик япа. Бильге Къагъан Тоньюкъукънынъ къызына эвлене.

Куль Тигин 731 сенеси, Бильге Къагъан 734 сенеси кечинелер. Онынъ ольгенинден он йыл кечкен сонъ, башта Коктюрклерге таби олгъан дигер бир тюркий къабиле — уйгъурлар тюрк акимиетини йыкъып, девлетни эльге алалар.

Иште, бу абиделернинъ мундериджесинде Куль Тигин, Бильге Къагъан, Тоньюкъукъ киби укюмдарларнынъ тюркий къабилелернинъ бирлештирилюви огърунда япкъан хызметлери тасвир олуна. Меселя: «Къагъан отурып, ач, факъыр халкъны топладым. Факъыр халкъны зенгин эттим. Аз миллетни чокъ эттим...» «Куль Тигин» абидесинден.

Бу абиделерде тарихий шахыслар акъкъында малюмат бериле. Меселя: «Екяне Танърыдан, Коктен догъгъан тюрк Бильге Къагъаным, бу тахткъа отурдым». «Куль Тигин» абидесинден. «Мен, идракли Тоньюкъукъ буны Тюрк Бильге Къагъан илинде язмагъа бердим» «Тоньюкъукъ» абидесинден.

Орхон абиделеринде бир чокъ этнографик малюматлар да бар. Олардан биз мевталарнынъ дефн этюв адетлери акъкъында бильги аламыз. Къабирлернинъ устюне башташлар къоюлып, узеринде ханлар акъкъында тафсилятлы малюмат язылгъаныны билемиз. Башташларнынъ четлеринде тизилишип тургъан бал-баллар[1] исе ханнынъ ольдюрген эсас душманларынынъ сайысыны косьтергенини анълаймыз.

Абиделерде келеджек несиллерге догърултылып айтылгъан пек чокъ насиатлар бар. «Куль Тигин» абидесинде Бильге Къагъан тюрк халкъынынъ келеджегини къайгъыра. Озь юртуны быракъып, дигер юртларда мекян къурмагъа истеген халкъларнынъ алы фена оладжагъыны табирлей. О: «Тюрк халкъы, пек чокъ ольдинъ... Дженюпте — Чогъай орманына, Тёгюльтинъ вадийсине ерлешмейим десенъ, Тюрк халкъы, оледжексинъ!» — деп халкъкъа насиат бере. «Куль Тигин» абидесинден.

Бильге Къагъаннынъ тюрк халкъына мураджаат этип айткъан бу насиатында Бильге Къагъаннынъ тюрк халкъынынъ келеджеги ичюн къасевет чеккени ифаде олуна.

Бу насиат ве васиетлер, язылгъан асырындан биз яшагъан асыргъа къадар, арадан къарарнен XIII асыр кечкенине бакъмадан, бугунь де озь къыйметини джоймадылар. О девирде яшагъан къадимий къабилелерге догърултылып айтылгъан бу фикирлер бизим кунюмизде де муимден муим меселелер олып къалмакъта. Чюнки бу къадимий абиделерде халкънынъ бирлиги, къудрети ве аманлыгъы акъкъында айтыла.

[1] бал-бал — таштан пичильген инсан къыяфети — эйкель.

Суаллер ве вазифелер:

1. VIII асырда язылгъан бу абиделерде насыл адисе-вакъиалар тасвирленгенини тарифленъиз.

2. «Куль Тигин», «Бильге Къагъан», «Тоньюкъукъ» абиделерини кимлер тиклегенини айтынъыз.

3. Коктюрк абиделеринде анги тарихий сымалар акъкъында малюмат бериле?

4. Коктюрк абиделеринде келеджек несильге догърултылып айтылгъан фикирлерни эсерден тапып окъунъыз. Бу акъта озюнъизнинъ фикирлеринъизни бильдиринъиз.

Бирлик, къудрет ве аманлыкъ орьнеги

«Куль Тигин» ве «Бильге Къагъан» абиделерининъ узеринде язылгъан малюматнынъ муэллифи Йолугъ Тигиндир. О, хан ве тигинлернинъ (о девирде яшагъан хан балаларынынъ) тарихчысы эди. Бу абиделер о девирде шекилленген эдебий тильде язылгъан.

Йолугъ Тигин бу абиделерде озюнинъ догъмушлары Куль Тигин ве Бильге Къагъанларнынъ укюмет ишлери акъкъында икяе эте. О, тюркий къабилелер ве укюмдарларнынъ озьара мунасебетлерини тасвирлей.

Меселя: «Тюрк халкъы къагъан этип къойгъан Къагъаныны джойды. Табгъач (чин) халкъына бейлерден тёреген (асыл олгъан) эркек несили къул олды, ханымлардан тёреген къыз несили джарие (къул къадын) олды. Тюрк бейлери тюрк адыны джойдылар. Табгъач бейлери чин адыны тутып, чин къагъанына итаат этти (бойсунды)» киби сатырларда тюрк ве чин халкъы арасындаки мунасебетлер ве алякъалар тасвир олуна.

Я да: «...Чин халкъына бутюн эсини-кучюни бергенини тюшюнмеди. Тюрк халкъы ёкъ ола башлагъанда, коктен тюрк Танърысы, тюрк мукъаддес Ери ве Суву: «Тюрк халкъы ёкъ олмасын, халкъ олсун!» деп, Ильтирис Къагъанны, анам — Ильбильге Къатунны Танъры тёпеде тутып, юкъары котюрген (котерген). Бабам Къагъан он еди укюмдар эр иле дженк япкъан. ...Къыркъ еди дефа ордусынен сеферге чыкъкъан, йигирми кере дженк эткен, Танърыгъа сыгъынгъаны ичюн, Танъры онъа иллери олмагъанларны илли этмеге ёл ачкъан. Душманыны таби эткен. Кучьлюге тиз чёктюрткен. Башлыгъа (укюмдаргъа) баш

Могъулстанда Орхон музейинде ерлешкен «Куль Тигин абидесинден нумюне

эгдирткен» киби парчаларда тюрк халкъынынъ къадимий кечмиши, башындан кечирген вакъиалары беян олуна. Бу беянларда укюмдарларнынъ халкъ къудретини арттырмакъ ичюн япкъан хызметлери ве укюмет ишлери айдынлатыла.

Абиделерде буюк къыйынлыкънен бирлешип, мейдангъа кельген тюркий къабилелернинъ тарихы акс олунгъан. Тюрк миллети абиделерде айтылгъан насиат ве васиетлерге илериде къулакъ асмаса, девлетчилигини джоя биледжеги де табир олунгъан. Шунынъ ичюн бу абиделер тюрк миллетине догърултылып айтылгъан бирлик, къудрет ве аманлыкъ орьнегидир.

Суаллер ве вазифелер:

1. «Куль Тигин» ве «Бильге Къагъан» абиделерининъ муэллифи кимдир? Бу инсан о девирде насыл вазифе беджергенини икяе этинъиз.

2. Тюркий халкъларнынъ къадимий кечмиши насыл сатырларда беян олуна? Бу беянларда укюмдарларнынъ насыл бир хызметлери ве укюмет ишлери айдынлатылгъаныны икяе этинъиз.

3. Бу абиделернинъ тилинде расткельген насыл бир сёзлер бугунь де бугунь бизлерге анълашыла?

4. Бу абиделернинъ мундериджесине насыл гъаелер синъдирильген. Абиделернинъ бедиий эмиети неден ибареттир?

«КУЛЬ ТИГИН» АБИДЕСИ[1]*

«Куль Тигин» абидесиндеки языларнынъ транслитерациясы[2]

(Парчалар)

Кучюк язылар

1. Тенъгри тег тенъриде болмыш Тюрк Бильге Къагъан бу одьке олуртым. Сабымынъ тюкети эсидгил. Улайу ини йигюним, огъланым, бирики огъушум, будунум, бирийе шадпыт беглер, йырайы таркъат буйрукъ беглер, отуз. (Татар...)

2. Токъуз огъуз беглери будуны бу сабымынъ эдгюти эсид, къатыгъды, тынъла. Ильгерю кюн тогъсыкъкъа, биргерю кюн ортусынъару, къурыгъару кюн батсыкъынгъа, йыргъару тюн ортусынъару, анта ичреки будун коп манъа кёрюр, анча будун

3. коп итдим. Ол амты аныгъ йокъ. Тюрк Къагъан Отюкен йыш олурсар, ильте бунъ йокъ. Ильгерю Шантунъ йазыкъа теги сюледим, талуйкъа кичиг тегмедим, биргерю Токъуз Эрсенке теги сюледим, Тюпютке кичиг тегмедим, къурыгъары Йинчю огъ (узь)

«Куль Тигин» абидесининъ «Кучюк язылары»ндан алынгъан бир нумюне

* Библиографик изаатлар 283—284-инджи саифелерде бериле.

«Куль Тигин» абидесиндеки языларнынъ терджимеси[2]

(Парчалар)

Кучюк язылар

1. Екяне Танърыдан, Коктен догъгъан Тюрк Бильге Къагъаным, бу тахткъа отурдым. Сёзюмни биткенине къадар динъленъиз! Кучюк къардаш тувгъанларым, огъланларым, бутюн союм, миллетим, сагъ тарафымдаки — шадпыт халкъынынъ бейлери, сол тарафымда — таркъат буйрукъ бейлери, Отуз Татар...

2. докъуз Огъуз бейлерининъ миллети бу сёзюмни яхшы эшит, адамакъыллы динъленъиз, Шаркъта — кунь догъуушкъа, дженюпте — кунь ортасына, Гъарпта — кунь батысына, шимальде исе — гедже ортасына къадар созулгъан ерлерде яшагъан халкънынъ эписи манъа табидир (менимкидир). Бу къадар халкъны бир ерге мен топладым, бирлештирдим. Аз халкътан

3. чокъ халкъ яптым. О халкъ шимди ярамаз дегиль. Тюрк Къагъан Отюкен орманында отурса, ильде мунъ (кедер) олмаз. Шаркъкъа — Шантунг вадийсине барып еттим, денъизге барып етмедим, дженюпте — докъуз Эрсенге барып еттим, Тибетке барып етмедим. Артымдаки Йинчю озенини кечип, Темир Къапыгъа барып еттим.

4. Шимальде — Йыр-Байырку деген ерге барып еттим. Бу къадар ерлерге барып еттим. Отюкен орманында яхшы эр (халкъыны бир ерге топлагъан укюмдар) ёкъ эмиш. Иль (юрт) тиклемеге ляйыкъ ер — Отюкен ери эмиш. Бу ерде ерлешип (темель тиклеп), Табгъач (Чин, Къытай) халкъынен озюмнинъ халкъымны бирлештирдим.

5. Алтын, кумюш, йипек къумачны Къытай баягъы бере эди. Чин халкъынынъ сёзю татлы, йипек къумачы йымшакъ эди. Татлы сёзю, йипек къумачы иле алдатып, узакътан кельген халкъны озюне о къадар пек якъынлаштырыр эмиш. Озюне якъынлаштырып, (юрегине таби этип) янында ерлешкен сонъ, шу ань ярамазлыкълар уйдурыр эмиш.

6. Яхшылыкъ япмагъа бильген киши, яхшылыкъ япкъан джесюр пельванларны бу ёлдан тайдырмаз. Бир киши янълыш арекетлер япса, онъа къабилеси, миллети, акърабасынен барышмакъ ясакъ олуныр эмиш. (Янъылгъан, ёлуны шашыргъан инсанны сой, акърабалыкътан айырыр экенлер). Татлы сёзюне, йымшакъ йипек къумачына алданып, къавмынъ иле,

Тюрк халкъы, пек чокъ ольдинъ. Тюрк халкъы, оледжексинъ! Дженюпте — Чогъай орманына, Тёгюльтинъ вадийсине къонайым (ерлешейим) десенъ, Тюрк халкъы, оледжексинъ!

8. Дженюпке догъру кетер экенсинъ, Тюрк халкъы, оледжек сенсинъ! Отюкен ерине ерлешип, алыш-вериш этсенъ, ич бир къасеветинъ олмаз. Отюкен орманына ерлешип яшасанъ, ильни эбедиен тиклеген сен оладжакъсынъ. Тюрк халкъы, сен токъсынъ. Ачлыгъынъны, токълугъынъны тюшюнмейсинъ. Ойле олгъанынъ

9. ичюн, Къагъанынъннынъ сёзюни динълемей, истеген еринъе бардынъ. Бус-бутюн, тамамынен енъильдинъ, анда ёкъ олдынъ. Анда къалгъанлар (артаджакъ халкъынъ) сеферлерден ёрулып, яры олю алына кельди. Танъры багъышлагъаны ичюн, озюм де девлетли олгъаным ичюн, Къагъан отурдым (падиша олдым). Къагъан отурып,

10. ач факъыр халкъны топладым. Факъыр халкъны зенгин эттим. Аз миллетни чокъ эттим. Ёкъса, бу сёзюмде ялан бармы? Тюрк беклерининъ халкъы, буны эшитинъиз! Тюрк миллетини топлап, Иль тикленильгенини мында (башташта) ойдырып яздырдым. Янъылып (насиатларны динълемейип) оледжегини де кене мында ойдырдым (ойдырып яздырдым).

Суаллер ве вазифелер:

1. Куль Тигин коктюрк языларында анги къагъан акъкъында лакъырды юрютиле? Бу къагъан озю ве догъмушлары акъкъында нелер айткъаныны метинден окъуп анълатынъыз.
2. Бильге Къагъаннынъ япкъан сеферлерини метин узеринде тайинленъиз. Бу тарихий джогърафик адларны дефтеринъизге язынъыз.
3. Бильге Къагъан къаерде ерлешип, озь халкъынен дигер халкъны бирлештирди? Къытайларнынъ табиат чизгилери акъкъында метинде насыл фикирлер бильдирильгенини айтынъыз.
4. Тюрк халкъына догърултылып айтылгъан насиатларны бирер-бирер метинден тапып окъунъыз. Маналарыны анълатмагъа тырышынъыз. Бильге Къагъаннынъ тюрк миллетине Отюкен орманында ерлешип, яшагъанларыны тевсие эткенининъ себеби недедир?

Буюк язылар

2. Дёрт тарафы бус-бутюн душман экен. Аскерлери иле сеферге чыкъып, дёрт тарафта яшагъан халкъларны бус-бутюн алгъан, таби эткен экен. Оларнынъ бус-бутюн ябанджы, ят эткен. Башыны котерип юрьгенлерге — баш эгдирткен, тизлеринде къавий тур-

гъанларны — тиз чёктирткен. Тап Шаркътан — Къадыркъан орманындан Гъарпкъа — Темир Къапыгъа къадар ерлерде бу халкъларны ерлештирген.

6. Бейлери, халкъына садыкъ олмагъаны ичюн, Табгъач халкъы (чин халкъы) ийлекяр ве сахтекяр олгъаны ичюн, яланджы олгъаны ичюн, кучюк ве буюк къардашлары арасында кин туткъанлары (бири-бирини куньлегенлери) ичюн, бей ве халкъларны бири-бирине къаршы къойгъанлары ичюн, Тюрк халкъы иль этип алгъан илини (тиклеген илини) элинден къачырды.

7. Къагъан этип къойгъан Къагъаныны гъайып этти (джойды). Бейлерден тёреген (келип чыкъкъан) урь, сербест эркек несили Табгъач халкъына къул олды. Ханымлардан тёреген къыз несили джарие олды. Тюрк бейлери тюрк адыны джойдылар. Табгъач бейлери чин адыны тутып, чин къагъанына итаат эттилер (таби олдылар).

10. Душман олып, озю ичюн бир шей япып оламай, гъайрыдан халкъны бирлештирип оламай, кене де теслим олунды. Чин халкъына бутюн эсини-кучюни бергенини тюшюнмеди. Чин халкъы тюрк халкъыны ольдюрейим, кокюни къурутайым дер экен. Тюрк халкъы ёкъ ола башлагъанда, Коктен тюрк Танърысы, тюрк мукъаддес Ери ве Суву:

11. «Тюрк халкъы ёкъ олмасын! деп, халкъ олсун деп, Ильтирис Къагъаныны, анам Ильбильге Къатунны Танъры тёпеде тутып, юкъары котюрген (котерген). Бабам Къагъан он еди укюмдар эр иле дженк япкъан.

15. Бабам бу къадар вакъыт Къагъан олгъан... къыркъ еди дефа ордусынен сеферге чыкъкъан, йигирми кере дженк эткен. Танърыгъа сыгъынгъаны, оны севгени ичюн, иллери олмагъанларны илли эткен. Къагъанлыкълары олмагъанларны къагъанлы эткен, душманыны таби эткен. Кучьлюге тиз чёктюрткен, башлыгъа [укюмдаргъа] баш эгдирткен.

16. Бабамнынъ Къагъан олгъаны шанына, балабан Баз Къагъанны бал-бал оларакъ, бири-бири артындан тизип, къабир ташлар ойдырдыкъ (къойдыкъ). О вакъыт эмджем Къагъан эди. Эмджем Къагъан олгъанда, Тюрк халкъынынъ гъайрыдан бирлештирилювине чокъ хызметлер этти. Факъырны зенгин этти, азны чокъ къылды (этти).

27. Тюрк Къагъаныны къайгъырып, гედжелери юкъламадым, куньдюз отурмадым. Кучюк къардашым Куль Тигин иле, эки шад бейлери иле оледжегимизге къадар дёгюштик, къазанчлар арттырдыкъ. Шойле этип, къазанчлар арттырып, бизлерге къошулгъан миллетлерни от (атеш) ве сув япмадым (бири-бирине къаршы къоймадым), бирлештирдим.

28. Бизден кеткен халкъ анда-мында юре-юре, оледжек алына къадар болдурып, талып, ач-чыплакъ алда къайтып келип, кене де бизге къошулдылар. Халкъны чокълаштырайым деп, Шимальге — Огъуз къавмына догъру, Шаркъкъа — Къытай татабы къавмына догъру, Дженюпке — Чинге догъру он эки кере буюк орду иле сеферге чыкътым... (дженклештим) халкънынъ аякълары титреди, перишан олаязды. Куль Тигин бизден эвель кельген душман ордусыны артына къайтарды. Тонъгъа Тигиннинъ матеминде тонъгъа къавминден он йигитни ольдюрдик. Бешинджи сефер биз огъузларнен Эзгинти Къадызда дженклештик. Куль Тигин боз тюстеки аз атына минип, уджюм этти. Эки эрни сюнгюнен санчты, чамургъа сокъты. О орду о ерде ольди. Амгъа къургъанда къышлап, ильк баарь де огъузгъа къаршы орду чыкъардыкъ. Халкъны идаре этмек ичюн, Куль Тигинни арткъа къайтарып, мудафаа тедбирини кечирдик. Огъузлар меркезимизни келип бастылар.

29 Огсиз адлы атына минип, докъуз эрни санчты, ордусыны душмангъа теслим этмеди. Анам-къатун ве джеми аналыкъларым, аптелерим, келинлерим, кинягинялар — эпинъиз хавф астында къалгъан эдинъиз. Куль Тигин олмаса, эп оледжек эдинъиз.

31. Бабам ольгенде, еди яшындаки кучюк къардашым Куль Тигин бабасыз къалды. Анам Умай Къатуннынъ къутына (бахтына) къардашым Куль Тигинге эр ады берильди. Он алты яшында олып, Къагъан эмджемнинъ илини, тёресини баягъы зенгинлештирди, тёретти (чокълаштырды).

37. Ыртыш озенини кечерек, чокъ юрьдик. Тюргиш къавмыны юкъу арасында басып алдыкъ. Тюргиш Къагъанынынъ ордусы Болчуда атеш киби, фуртуна киби кельди. Дженклештик. Куль Тигин озюнинъ Башгъу боз атынынъ устюне минип уджюм этти.

41. Къушу Тутукъ иле дженклештик. Аскерлерни эп ольдюрди. Мал-мулькюнинъ эписини эвине эксиксиз кетирди. Куль Тигин йигирми еди яшыны толдургъанда, бизге къошулгъан къабилелер урь ве мустакъиль олгъан сонъ, бизге душман олды.

45. Куль Тигин Азман атына минип, докъуз эрни къылычнен санчыды. Орduны бермеди. (Аскерлеринен енъильмеди).

50. Кучюк къардашым Куль Тигин вефат этти. Къайгъыкъасеветке далдым. Корьген козьлерим — корьмез олды, бильген бильгим — бильмез олды. Тюшюнджеге далдым. Инсанларнынъ такъдири Танърыдандыр. Инсан огъулларынынъ джемиси ольмек ичюн тёрейлер.

51. Меним козьлеримден яшлар акъкъанда, юрегимнинъ тёрюнден къуветли аизарлар сарсылгъанда, мен бойле шейлер акъкъын-

да тюшюндим. Гъайрыдан эп гъайрыдан къайгъырдым. Мудхиш тюшюнджеге далдым. Меним артымдан кельген эки шадымнынъ, кучюк къардашларымнынъ, огъулларымнынъ, бейлеримнинъ, халкъымнынъ къашы, козю тез вакъытта бозуладжагъыны къасевет этип, тюшюнджеге далдым.

52. Такъмакълайыджы, агълайыджы сыфатында, къытай ве татабы халкъындан ёлбашчы оларакъ, Удар Сенгун кельди. Табгъач къагъанларындан Исьи ве Ликенг кельди. Он бинъли хазине алтын ве кумюш кетирдилер. Тибет къагъанындан Бёлён кельди. Арттан — Гъарптан — Куньдогъуш диярларында яшагъан согъд, берчекер (фарслар) ве бухара киби халкъларындан — Нек Сенгун ве Огъул Тархан кельдилер.

53. Он окъ халкъындан ве тюргин халкъынынъ къагъаны — меним огълумдан муурьдар Макраджа кельди ве муурьдар Огъул-Бильге кельди. Къыргъыз Ханындан — Чур Тардуш-Ынанчу кельди. Тюрбе япыджы ве башташлар узеринде дюльбер орьнеклер ойып язгъан Табгъач Къагъанынынъ мемурлары ве Чанг-Сенгун кельдилер.

Куль Тигин къоюн йылында он единджи куньде кечинди. Докъузынджы айда, йигирми единджи куньде яш тёренинъ дженазесини къылдыкъ. Тюрбесини, эйкелини, китабе ташыны шамек йылында, единджи ай, йигирми единджи куньде битирдик. Куль Тигин къыркъ еди яшында булут олды. Ташны... таш узеринде оюп язгъан чокътан-чокъ адамларны тойгъун ве эльтеберлер ёлладылар.

Суаллер ве вазифелер:

1. Буюк языларда чин, яни табгъач халкънынъ насыл бир янъы табиат чизгилери тасвир олуна?

2. Тюрк халкъы иль этип алгъан илини (тиклеген илини) насыл бир себеплерден отърю, элинден къачыргъаныны метиндеки сатырлардан тапып анълатынъыз.

3. Бейлерден тёреген (келип чыкъкъан) урь, сербест эркек несили Табгъач халкъына не себептен къул олды? Ханымлардан тёреген къыз несили джарие олмасына да, насыл бир адисе-вакъиалар себеп олгъаныны метиндеки сатырлардан тапып окъунъыз. Тарихий девирлерде олып кечкен вакъиалардан сизлер озюнъиз ичюн насыл бир нетиджелер чыкъара билесинъиз?

4. Куль Тигин тюрк халкъынынъ гъайрыдан тикленмесине не киби хызметлер япты? Онынъ япкъан арекетлерини метинден тапынъыз, окъунъыз. Субет кечиринъиз.

5. Куль Тигиннинъ сымасыны айдынлаткъан сатырларны ве парчаларны окъуп, онынъ насыл бир инсан олгъаны хусусында субет кечиринъиз.

ТОНЬЮКЪУКЪ АБИДЕСИ

«Тоньюкъукъ» абидесиндеки язылларнынъ транслитерациясы [3]

(Парчалар)

«Тоньюкъукъ» абидесиндеки парчалардан алынгъан бир нумюне

17. Тюрк будунугъ Отюкен йирке, бен озюм бильге Тоньйукъукъ Отюкен йириг къонмуш, тийин эсидип берийеки будун, къурыйакъы, йирийакъы, онъреки будун кельти.

18. Ики бинъг эртимиз, ики сюмюз болты. Тюрк будун къылынгъалы, Тюрк Къагъан олургъалы, Шантунг балыкъ(къ)а талуй огюзке тегмиш йокъ эрмиш. Къагъаныма отюнюп, сюильтдим.

19. Сантунь балыкъ(къ)а, талуй огюзке тёгюртюм. Учь отуз балыкъ сыды. Усын Бунда иту йуртда йату къалур эрти. Табгъач Къагъан ягъымыз эрти, Он Окъ Къагъаны ягъымыз эрти...

«Тоньюкъукъ» абидесиндеки язылларнынъ терджимеси[4]

(Парчалар)

17. Бутюн тюрк халкъыны Отюкен (ерине) топрагъына кетиргенимни ве мен, идракли Тоньюкъукъ Отюкен ерине къонгъанымны (ерлешкенимни) эшитип, дженюп халкълар, гъарп, шималь, шаркъ халкълары да бизге келип къошулдылар.

18. Биз эки бинъ эдик, биз экиге болюндик. Тюрк халкъы, тюрк Къагъаны Шантунг шеэрине, денъиз дересине барып етмедилер. Къагъаныма отюнип (ялварып) сёйледим.

19. Аскерлеримни Шантунг шеэри ве буюк денъизге кетирдим. Отуз учь шеэр якъылып-йыкъылды. Усын Буниту топрагъында яшамагъа къалдылар [мекян булдылар]. Табгъач Къагъан душманымыз эди, Он Окъ Къагъаны душманымыз эди.

20. Энъ кучьлю Окъу Къыргъыз Къагъан бизим душманымыз эди. Бу учь Къагъан бир сёзге келип: «Алтун Йыш узерине барайыкъ» — дедилер. Бираз тюшюнип: «Тюрк Къагъанлыгъына къаршы сеферге чыкъайыкъ» — дедилер. — «Оларгъа къаршы кетмесек, биз не къадар олсакъ да, о бизни енъер».

21. «Онынъ Къагъаны (тюрк халкъынынъ къагъаны) — батыр, меслеатчы, акъыл-идракли инсан экен. Не къадар олсакъ да, бизим эпимизни ольдюртир, учевимиз бирлешип онъа къаршы сеферге чыкъайыкъ, оны ёкъ этейик». — дедилер. Тюргиш Къагъан бираздан: «Меним халкъым анда олур» — деди.

22. «Тюрк халкъынынъ джемиси (эписи) шашкъынлыкъта — деди о, — огъузлар кене дагъылышмакъта» — деди. Онынъ сёзюни эшитип, геджеси юкъум асыл кельмеди (ич юкълап оламадым), куньдюз де тарсыкъып юрьдим, о вакъыт буны тюшюндим (тюшюнип таптым)...

27. «Аны озени бою кетейик!» — Аны озени бою бардыкъ. Аскерлеримизни саймакъ ичюн токъталдыкъ, атларны тереклерге багъладыкъ. Куньдюз демей, гедже (тунь) демей, кете бердик. Къыргъызларны юкълагъан вакъытта басып алдыкъ.

28. Сюнгюлер иле ёл ачтыкъ. Ханнынъ аскерлери джанланды, тирильди. Сюнгюлеримизни санчтыкъ, ханны ольдюрдик. Къыргъыз халкъы Къагъангъа табынды, онынъ элине кечти. Къайткъанда, Кёгмен къарасыны доланып, артымызгъа къайттыкъ.

45. Душманларымызны Темир Къапыгъа къадар къувдыкъ. Оларны андан къайтмагъа меджбур эттик. Арап ве тохарларнынъ Къагъаны Инельни де...

46. О вакъыт бутюн Согъдакъ халкъы озюнинъ Суг деген ёлбашчысынен кельди. О куньлери тюрк халкъы Темир Къапыгъа барып етти.

47. Тинсининъ огълу ерлешкен дагъгъа барып етти. Анда оларнынъ ёлбашчысы ёкъ эди. О ерге мен, акъыл-идракли (бильгили) Тоньюкъукъ, халкъкъа етмек ичюн, кельдим,

48. Халкъ сары алтын, беяз кумюш, къыз ве къадын, къыйметли ташларнен зийнетленген урбалар ве бир чокъ джевхерлер кетирдилер. Ильтирис Къагъан бильгили олгъаны ичюн,

49. къараман олгъаны ичюн, табгъачларгъа къаршы йигирми еди кере дженклешти, Къытайгъа къаршы — еди кере, огъузгъа — беш кере къаршы кетти. О вакъыт аскерлернинъ меслеатчысы

50. ве ёлбашчысы мен эдим. Ильтирис Къагъангъа... Тюрк Бёгю Къагъангъа, Тюрк Бильге Къагъангъа...

51. Къапагъан Къагъан... Мен геджелери юкъламайып,

52. куньдюз де ич бир раатлыкъ бильмейип, къырмызы къанымны акъызып, къан, теримни тёкип, халкъкъа иш ве къувет бердим, арбий сеферлерни де озюм алып бардым.

53. Аркъуй къаравулларыны улулаттым (улу эттим), бойсунгъан душманларыма бизге къошулмагъа ёл ачтым. «Танъры ярдымджы ол!» — деп Къагъанымнен бирликте сеферлерге чыкътыкъ.

54. Бу тюрк халкъына мен къуветли къушангъан душманларны ёлламадым, къушангъан атларны ёлламадым. Эгер Ильтирис Къагъан къазанмаса (сеферлерден сонъ зенгинлешмесе),

55. онынъ пешинден мен де къазанмасам, халкъ ёкъ олур эди. Онынъ къазангъаны ичюн, меним къазангъаным ичюн,

56. иль кене иль олды, халкъ акъикъий халкъ олды. Озюм къартайдым, буюк олдым (улу олдым). Эгер эр бир ердеки халкънынъ Къагъаны (кутюк) тембель олгъан олса, о халкънынъ алы не олур эди!

58. Мен, идракли, Тоньюкъукъ, буны Тюрк Бильге Къагъан илинде язмагъа эмир бердим.

59. Эгер Ильтирис Къагъан къазанмагъан олса, озю ёкъ олур эди, мен, озюм Бильге Тоньюкъукъ, къазанмагъан олсам, мен де ёкъ олур эдим,

60. Къапагъан Къагъан ве Тюрк Сир халкъынынъ ерлеринде укюмет, халкъ, укюмдары олмаз эди.

61. Тек Ильтирис Къагъан ве идракли Тоньюкъукънынъ япкъан къазанчлары муджиби [нетиджесинде] Къапагъан Къагъан ве Тюрк Сир халкъы яшамакъта.

62. Тюрк Бильге Къагъаны Тюрк Сир халкъыны ве Огъуз халкъыны юксеклерге котерди.

Суаллер ве вазифелер:

1. Бутюн тюрк халкъыны Отюкен (ерине) топрагъына кетирген ким олды? Тоньюкъукънынъ Отюкен ерине ерлешкенини эшитип, оларгъа даа насыл халкълар келип къошулгъаныны, бирер-бирер метинден окъуп, айтынъыз.

2. Тюрк халкъынынъ сайысы не къадар олгъаныны айтынъыз. Олар не себептен экиге болюндилер? Ондан сонъра олар насыл бир мусибетлерге огърадылар?

3. Душманларыны Темир Къапыгъа къадар къувгъан сонъ, олып кечкен вакъиаларны метин эсасында икяе этинъиз.

4. Метинде Ильтирис Къагъан акъкъында не киби малюматлар эльде этмек мумкюн. Онынъ сымасыны айдынлаткъан сатырларны тапып, табиат чизгилерини айырынъыз.

5. Бизге малюм олгъан Коктюрк абиделеринде кимлер акъкъында икяе олуна? Йолугъ Тигин тарафындан язылгъан абиде «Тоньюкъукъ» абидесинден фаркъ этеми? Метинлерден мисаллер кетирип, исбат этинъиз.

6. Эсерде тарихий шахыслар акъкъында насыл малюмат бериле? Оларны тарифленъиз.

7. Къадимий тюрк эдебияты абиделери насыл меселелерге багъышлана? Буны мисаллер эсасында анълатынъыз.

8. Бильге Къагъаннынъ тюрк халкъына догърултылгъан мураджаатынынъ эмиети неден ибарет? Мисаль эсасында анълатынъыз.

ЭДЕБИЯТ НАЗАРИЕСИ

ЯЗЫЛЫ ЭДЕБИЯТНЫНЪ ИФАДЕ УСУЛЛАРЫ. БЕЯН ЭТЮВ УСУЛЫ

Эр бир эсерде аятий левхалар, тарихий вазиетлер, къараманларнынъ табиат чизгилери, арекетлери, лакъырды тили тасвир олуна. Бедиий эдебиятта бу вазиетлерни тасвир этмек ичюн языджылар, шаирлер **суретли тасвират, беян этюв, монолог, диалог** киби чешит усуллар къулланалар.

Куль Тигин ве «Тоньюкъукъ» абидесинде икяе олунгъан адисе-вакъиалар о девирде олып кечкен тарихий левхаларны козюмиз огюнде джанландыралар. Ильтирис, Къапагъан, Куль Тигин, Бильге Къагъанларнынъ арекетлери, фикир дюньясы, ички дуйгъулары бири-бири артындан икяе этильген левхаларда тасвир олуна.

Йолугъ Тигин ве Тоньюкъукънынъ таш узеринде язгъан икяелери буюк усталыкъ ве кямиллик иле беян этиле. Бунынъле эсернинъ мундериджеси айдынлатыла.

Бир сыра вакъиаларнынъ бири-бири пешинден багъланып, икяе этилюв усулына эдебиятшынаслыкъта — беян этюв усулы дерлер. Беян этюв усулы эсернинъ сюжетини икяе этмеге ярдым эте. Бу эки абидеде къулланылгъан беян этюв усулы иле къадимий девирлерде олып кечкен тарихий вакъиалар тасвирлене.

Орхон абиделеринде тарихий вакъиалар бир шахыс адындан беян этиле. «Куль Тигин» абидесинде — Куль Тигиннинъ агъасы — Бильге Къагъан, «Бильге Къагъан» абидесинде Бильге Къагъаннынъ огълу, «Тоньюкъукъ» абидесинде — Тоньюкъукънынъ озю адындан икяе олуна.

Меселя: *«Екяне Танърыдан, Коктен догъгъан тюрк Бильге Къагъаным, бу тахткъа отурдым».* ***«Куль Тигин» абидеси****.* *«Мен идракли Тоньюкъукъ...»* ***«Тоньюкъукъ» абидеси.***

Бу эки абидеде икяе биринджи шахыс адындан беян олуна. Икяенинъ бойле беян олунгъаны чокъусы алларда джумлелернинъ манасындан я да мулькиетлик аффикслеринден анълашыла.

Абиделерде беян этюв усулы биринджи шахыс адындан айтылып къулланыла. Бу хитапларда шу девирде яшагъан къабилелернинъ лакъырды тили миллий рух, миллий анъ иле ашланылып бериле.

Дидактик (огретиджи) насиатлар беян этильген нумюнелерде озь юртунда къавий темель къурып, бирлешеджек халкънынъ миллий руху, миллий анъынынъ къыйметли джеэтлери анълатыла. Меселя: *(«Бейлери халкъына садыкъ олмагъаны ичюн, Табгъач халкъы (чин халкъы) ийлекяр олгъаны ичюн, сахтекяр олгъаны ичюн, яланджы олгъаны ичюн, кичик ве буюк къардашлары арасында кин туткъанлары ичюн, бейлерни ве халкъны бири-бирине къаршы къойгъанлары ичюн тюрк халкъы иль этип алгъан Ильни элинден къачырды».* ***«Куль Тигин» абидеси****).*

Насиат бериджи сатырларда беян этюв усулы иле миллетлерге хитап этилип, муим фикирлер айтыла. Эр бир миллетнинъ менфий чизгилери онъа зарар кетиреджеги акъкъында бильдириле. Демек, тюрк бейлери халкъына садыкъ олгъан олсалар, яланджы, ийлекяр, пахыл ве бири-бирине кин тутмагъан олсалар, Къагъанлары тиклеген Илини джоймаз эдилер!

Бойледже, Орхон абиделеринде къулланылгъан язылы эдебиятнынъ *беян этюв усулы* о девирде яшагъан халкънынъ, тарихий шахысларнынъ кечмиши лакъырды тили, яшайыш тарзы, арекетлери ве табиат чизгилерини джанландырмакъ ичюн хызмет этелер. Беян этюв усулы иле язылгъан Орхон абиделери бизге эр бир адымымызны тюшюнип-ташынып атмагъа, еди ольчеп, бир пичмеге огрете.

Суаллер ве вазифелер:

1. Коктюрк абиделеринде язылы эдебиятнынъ насыл ифаде усулы къулланылгъан? Насыл усулгъа беян этюв усулы дерлер? Метинден мисаль кетирип, анълатынъыз.

2. Коктюрк абиделеринде тарихий вакъиалар кимнинъ адындан икяе этиле? Мисаллер кетиринъиз.

3. Насиат ве васиет берильген парчаларда шу девирде яшагъан къабилелернинъ насыл къыйметли джеэтлери анълатыла? Мисаллер эсасында анълатынъыз.

МАХМУД КАШГЪАРИЙ
(XI асыр)

XI асырда яшап иджат эткен Махмуд Кашгъарий тюркий халкъларнынъ алимидир. Бизим кунюмизге етип кельген «Дивану лугъат-ит-тюрк» эсери оны алим сыфатында бутюн дюньягъа танытты.

Кашгъар виляетинде догъгъаны ичюн Махмуд Кашгъарийнинъ нисбети[1] (лагъабы) Кашгъарийдир. О, тюркий иллернинъ бир чокъ ерлерини долангъан. Тюркий тиллердеки шивелернинъ хусусиетлерини огренген ве анълаткъан. Бу топракъларда яшагъан къабилелернинъ тили, тарихы, дестанлары, эфсанелерини огренип, оларны бир китапкъа топлагъан.

Махмуд Кашгъарийнинъ догъгъан сенеси белли дегиль. Амма «Дивану лугъат-ит-тюрк» эсери 1072—1077 сенелерде язылгъаны эсасында, онынъ, XI асырнынъ башында догъып иджат эткенини бильдирелер.

Махмуд Кашгъарийнинъ къайда ве не вакъыт окъугъаны акъкъында малюмат ёкъ. Амма онынъ япкъан хызметлери бизге бу инсан озь девринининъ юксек малюматлы алими олгъаныны бильдире.

Махмуд Кашгъарий ялынъыз тильшынас дегиль де, о, эдебият, тарих ве дигер фенлерден де хабердар олгъан корюмли фен эрбабыдыр. Онынъ корюмли фен эрбабы олгъаныны эсеринде къулланылгъан шиирий ве несрий парчалар тасдыкъламакъта. О, фарс, арап тили ве эдебиятыны темелли менимсеген алимлердендир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Махмуд Кашгъарийнинъ иджадыны огренгенде, онынъ шахсиети акъкъында не бильдинъиз? Беян этинъиз.

2. Джиангъа мешур алимнинъ япкъан хызмети неден ибарет? Онынъ эсери акъкъында бильген малюматларынъызнен пайлашынъыз.

---

[1] нисбети — бир де бир шахыснынъ догъгъан ерине аит мунасебетини бильдирип, къоюлгъан ады.

Махмуд Кашгъарийнинъ «Дивану лугъат-ит-тюрк» сёзлюги

Махмуд Кашгъарийнинъ «Дивану лугъат-ит-тюрк» эсеринде сёзлер насыл маналарда къулланылгъаны изаатлана. Бутюн изаатлар джумлелер мисалинде анълатыла.

Дивандаки эдебий метинлер къадимий девир тюрк эдебиятындан алынгъан. Амма оларнынъ муэллифлери ким олгъаны косьтерильмеген, акс алда биз о девирде яшагъан шаирлернинъ адларындан да хабердар олур эдик.

Шиирий парчалар дагъыныкъ алда берильсе де, оларнынъ эр бири белли бир сюжетнинъ парчалары олгъаны дуюла. Оларнынъ эр бири санки айры бир эсер кибидир. Меселя, ***ягъмур, Этиль*** сёзлерининъ ишлетилюви:

«Къуйды булут **ягъмурын**
Керип тутар акъ торун
Къыркъа къозты ол къарын
Акъын акъар энърешур»,

Булут къуйып ягъдырды ягъмурыны
Орталыкъкъа яяр акъынтысыны
Къыргъа ягъдырды (къойды) къарыны
Къырны къарнен орьттю,
Акъынты акъар чокълашыр

киби шиирий сатырлар иле изаатлана. Бу дёртлюклер эм сюжет, эм везин джеэтинден бири-бирине якъындыр. Бунъа бенъзеген даа бир чокъ дёртлюклер гуя бир колемли эсерден алынгъан.

Бу нумюнелерде шу девирнинъ тили, эдебияты, тарихы, джогърафиясы, икътисадияты, фельсефеси акъкъында да малюмат бериле. Эсердеки нумюнелер шиирий везинлернинъ тизилишини ве о девирдеки эдебиятнынъ бедиетлигини косьтерелер.

Базы бир шиирий парчаларда озен, кой, шеэрлернинъ адлары да анъыла, дюнья харитасы бериле. Меселя:

«**Этиль** суву акъа турур
Къая тюбю къакъа турур
Бакъа телим бакъа турур
Колюнъ таки кюшерур»

Идиль суву акъып турар,
Къая тюбюни къакъып турар,
Бол балыкълар бакъып турар,
Гольнинъ тюбю чокълашыр

киби дёртлюкте «**Этиль** — *къыпчакъ иллеринде акъкъан озен адыдыр. Булгъар денъизине тёкюлир. Бир къолу рус диярына акъар*» деп, озеннинъ джогърафик ерлешюви биле анълатыла.

Джумлелерде пек чокъ икметли (къыйметли) ибарелер, айтымлар, аталар сёзлери ишлетиле. Бейитлерде тюркий халкъларнынъ къадимий тиллери, тюшюнджелери, яшайыш тарзы тасвирлене.

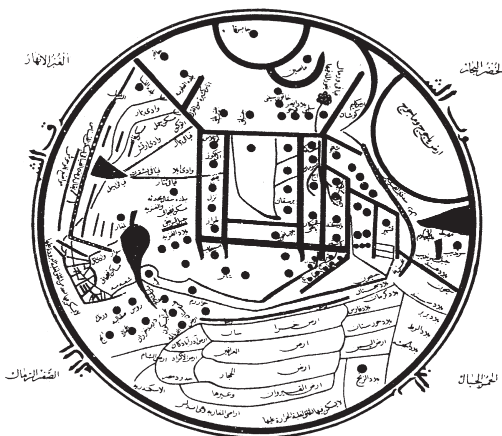

Махмуд Кашгъарий тарафындан тертип этильген дюнья харитасы. (XI асыр) Бу харита тюрклер тарафындан япылгъан ильк харитадыр

Бу бейитлер ве дёртлюклерде ишлетильген аталар сёзлери, айтымлар о девирде яшагъан халкънынъ анъ дереджесини косьтере. Аталар сёзлери ве айтымларда халкънынъ акъыл-идраки тасвир олуна.

Меселя, ***Озь*** сёзю — *озю, кенди* деп анълатыла. Ондан сонъ бу сёзнинъ манасы шиирий метинлерде изалана.

«Яхшы урбанъны — ***озюнъе,***
Татлы ашны — башкъасына,
Мусафиринъни сай, урьмет эт,
Шан-шерефинъни этрафкъа бильдирсин»

киби дёртлюкте тюрк халкъынынъ мусафирпервер, инсансевер чизгилери тасвирлене. Халкъларгъа насиат ве огют бериле. Мусбет чизгилернинъ саиби олып етишмек ичюн несиллерге ёл-ёрукъ косьтериле.

Огют сёзю — огют, акъыл огретмек, бир де бир ишнинъ беджерильмесине ёл-ёрукъ косьтермек деп анълатыла:

«Огъул, менден огют алмакъны эр вакъыт Танърыдан тиле.

Улькенъде буюк инсан олып, бильгинъни этрафтакилерге огрет»

киби мисали иле изаатлана. Бу сатырларда тюрк халкъынынъ бильгиге ынтылувы тариф олуна. Тюрк халкъынынъ бильгини этрафкъа дагъытув киби маарифпервер чизгилери шерефлендириле. Несиллерге насиатлар бериле. Эйилик япувнынъ бир ёлу косьтериле.

Эшитти сёзю:

«Къулакъ эшитсе — гонъюль билир,
Козь корьсе — джошкъунлыкъ келир»

киби аталар сёзюнен анълатыла. Бу сатырларда инсан психологиясынынъ хусусиетлери акс олуна. Сёзнинъ ве гузель муамеленинъ (мунасебетнинъ) инсан гонълюне олгъан эйи тесири косьтериле. Халкъымыз арасында сёзнинъ эмиети *«Яхшы сёз — джан азыгъы, яман сёз — баш къазыгъы»* киби аталар сёзюнде бильдириле. Бу эки аталар сёзюнинъ арасында буюк якъынлыкъ бар.

Эсерде докъуз юз йыл эвель ата-деделеримиз йипек мендиль (явлукъ) алып юрьгенлери, урбаларыны утюлемек ичюн утю къуллангъанлары да косьтериле. Ондан да гъайры бу эсерде тюркий халкъларнынъ къадынларгъа, балаларгъа нисбетен олгъан сайгъы ве иззетлери киби, огренмеге ве ибрет алмагъа ляйыкъ олгъан бир чокъ мисаллер де бардыр.

Бойледже, Махмуд Кашгъарийнинъ «Дивану лугъат-ит-тюрк» сёзлюги пек къыйметли эсердир. Лугъатта о девирде язылгъан эсерлернинъ бедиетлик дереджеси косьтериле. XI асырда яшагъан тюркий халкъларнынъ урф-адетлери, яшайыш тарзлары ве рухиет дюньясы (психологиясы) тасвир этиле. Бутюн бу меселелер эсернинъ эмиетли ве къыйметли тарафларыны /джеэтлерини/ тешкиль этелер.

Суаллер ве вазифелер:

1. «Дивану Лугъат-ит-тюрк» сёзлюгинде берильген парчаларда не акъкъында айтыла? Сиз озюнъизге олардан бир ибрет ала билесинъизми? Оларнынъ тербиевий эмиети неден ибарет экен?

2. Бейитлерде тюркий халкъларнынъ насыл бир тарафлары тасвирлене?. Бу бейитлер ве дёртлюклерде ишлетильген аталар сёзлери, айтымларда о девирде яшагъан халкънынъ анъ дереджесини ифаде этеми? Анълатынъыз.

2. Метинден икметли ибарелер, насиат ве огютлерге багъышлангъан сатырларны тапып, нетиджелер чыкъарынъыз.

3. Диванда изааты берильген сёзлер шимди де тилимизде шойле ишлетилеми? Бу сёзлернинъ бизим девирде де айны шойле теляффуз этилюви бизге нени исбатламагъа ярдым эте?

4. ***Озь*** сёзюнинъ изааты берильген дёртлюкте инсаннынъ насыл фазилетлери (яхшы чизгилери) косьтериле?

5. ***Огют, эшитти*** сёзлерининъ изааты берильген сатырлар бизим насыл инсанлар олып осьмемизге ёл-ёрукъ косьтере? Шахсий фикирлеринъизни бильдиринъиз.

ДИВАНУ ЛУГЪАТ-ИТ-ТЮРК[5]

(Эсерден алынгъан парчаларнынъ терджимеси)

Эсиргиен, къоругъан Танърынынъ productды иле.

Эр тюрлю окъув, буюк эйиликлер, гузель ишлер — Танъры productды ичюндир…

Юдже Танъры девлет кунешини тюрклернинъ хызметлеринден догъургъаныны корьдим. Коклердеки даирелерни, оларнынъ девлетлери этрафына дёндюргенини корьдим.

Оларгъа «тюрк» адыны озю берген. Оларны ер юзюнинъ укюмдары япкъан. Асырымызнынъ Хакъанларыны эп олардан чыкъаргъан. Джиан халкъынынъ югенлерини оларнынъ эллерине туттыргъан. Оларны эр бир халкътан устюн эйлеген… Акъикъатсеверликте оларгъа (эр заман) ярдымджы олгъан. Оларгъа къошулгъанларны, оларнынъ хызметинде булунгъанларны эп азиз къылгъан. Бутюн тилеклерине ириштирген. Бойле инсанларны ярамазларнынъ шерлеринден къоругъан.

Кимлер олса да, оларнынъ тилине сыгъынса, о тильни озь тили киби сайса, севсе, озьлерини эр бир тюрлю телюкеден къуртарырлар. Тюрк олмагъанлар да тюрк тилине сыгъынгъанлары ичюн озьлерини зарар ве зияндан къуртармакъталар.

كتاب ديوان لغات الترك

تاليف محمود بن الحسين بن محمد الكاشغري رحمه الله

«Дивану лугъат-ит-тюрк» китабынынь биринджи саифеси

* * *

Мен бу китапны икметли ибарелер, аталар сёзю, шиир, несир киби сатырлар иле сюслеерек, элифбе сырасында тертип эттим. Сёзни къыдыргъан, озь сырасында булсын деп, келимелерни (ибарелерни) ерли-ерине къойдым. Йыллар девамында бир чокъ кучьлюклер корьдим. Бу лугъат китапны (сёзлюкни) башындан сонъуна къадар секиз болюкке больдим…

* * *

Озь — озю, кенди

Шу парчада бойле къулланыла:

Корьклюг тонугъ — озюнъге,
Татлыг ашыг — адынъкъа.
Тутгъыл къонукъ агъырлыгъ,
Ядсун чевинг будункъа.

Яхшы урбаны — озюнъе
Татлы ашны — башкъасына.
Мусафиринъни сай, урьмет эт,
Шан-шерефинъни эр кеске бильдирсин.

(Яхшы, янъы урбаны озюнъ кий, татлы емегинъден бир къысмыны дигерлерге де айыр, мусафиринъни ойле сай, урьмет эт ки, шан-шерефинъ этрафкъа билинсин).

Огют — огют, акъыл огретмек, бир де бир ишнинъ беджерильмесине ёл-ёрукъ косьтермек.

Шу парчада бойле къулланыла:

Алгъыл огют мендин, огъул,
эрдем тиле.
Бойда улугъ бильге болуп ,
бильгинъ ула.

Огъул, менден огют алмакъны
Эр вакъыт Танърыдан тиле.
Улькенъде буюк, бильгили инсан олып,
бильгинъни этрафтакилерге огрет.

(Эй, огълан менден огют ал, эдеп ве тербие огърунда ойле чалыш, ве хызмет эт ки, улькенъде буюк инсан ол, этрафтакилерге эдеп ве икметинъни (къыйметинъни) бильдир).

Этиль — Идиль

(Къыпчакъ иллеринде акъкъан озеннинъ адыдыр. Булгъар денъизине тёкюлир. Бир къолу рус диярына акъар.)

Шу парчада бойле къулланыла:

Этиль суву акъа турур,
Къая тюбю къакъа турур,
Балыкъ телим бакъа турур,
Колюнъ таки кюшерур.

Идиль суву акъып турар,
Къая тюбюни дёгип турар,
Бол балыкълар бакъып турар,
Гольнинъ (тюбю) тюбюндекилер
(сувда яшагъан айванлар, махлюкъат) чокълашыр.

(Идиль дерьясы дагъ-ташлы багънынъ этегини дёгип, омратаракъ акъмакъта. Сувнынъ ташып акъышындан гольнинъ тюбюнде яшагъанлар эп чокълашыр).

Ай — ай, толу ай. Толгъун ай — Айнынъ он дёртю.

Ай — отуз куньден ибарет олгъан ай.

Бу бейитлерде къулланыла:

Къышкъа этин кельсе, къали къутлугъ яй,
Тун кунь кече алкъынур одьлек биле ай.

Хайырлы яз кельгенде, къышлыгъынъа азыр ол,
Гедже ве куньдюз кечкен киби, айлар кечип, заманлар да битер.

(Мубарек яз кельгенде, къышкъа азырлыкъ корь. Чюнки гедженинъ ве куньдюзнинъ кечкенини дуймай къалырсынъ. Гедженинъ ве куньдюзнинъ кечмеси иле заман да тюкенир, битер).

Ай толун болса, элигинъ имлемес.

Ай толгъун (толгъун ай) — айнынъ он дёртю олса, пармагъынъ иле оны косьтермек олмаз. Чюнки козю олгъан эр бир кимсе оны коре.

Бу ибаре козьге мешур олып корюнген эр шей, эр бир кимсе акъкъында айтыладжакъ вакътында къулланыла.

«Дивану лугъат-ит-тюрк» эсеринде расткельген аталар сёзлеринден нюмюнелер.

Ач не емес, токъ не темес.
(Ач олгъан не емез, токъ олгъан не демез).

Агъыз есе, козь уядур.
(Агъыз есе, ашаса, козь утаныр.

Алымджы — арслан, беримджи — сычан.
(Алыджы (алгъан инсан) — арслан, бериджи (къайтарып берген киши) — сычан).

Аркъасыз эр черигъ сиюмас.
(Аркъасыз (таянчы олмагъан) киши душманыны енъип оламаз.

Ата огълу атач тогъар.
(Ата (баба) огълу бабасына чекмек (ошамакъ) ичюн догъулыр.

Атасы , анасы аччыкъ алмила есе, огъли, къизи тиши камар.
(Бабасы, анасы экши алма ашаса, огълунынъ, къызынынъ тиши къамашыр).

Айин киши ненъи ненъ санмаз.
(Башкъасынынъ малы-мулькю мал мульк сайылмаз).

Баликъ субда. Кози таштин.
(Балыкъ сувда, козю — тышарыда).

Беш эрнек тюз эрмес.
(Беш пармакъ бир дегильдир, бири-бирининъ эши дегильдир).

Суаллер ве вазифелер:

1. Махмуд Къашгъарийнинъ «Дивану лугъат-ит-тюрк» эсерининъ башланув хусусиетине дикъкъат этинъиз. Муэллиф не ичюн озь эсерини бойле башлай? Бу акъта озь фикирлеринъизни бильдиринъиз.
2. «Тюрк» миллети акъкъында бу эсерде насыл бильгилер анълатыла? Миллий тиль меселесинен багълы сатырларны метинден тапынъыз.
3. «Дивану лугъат-ит-тюрк» эсериндеки аталар сёзлеринен икяе тизинъиз. Бойле аталар сёзлерини биз де тилимизде къулланамызмы?

ЮСУФ БАЛАСАГЪУНЛЫ (1017—1077)

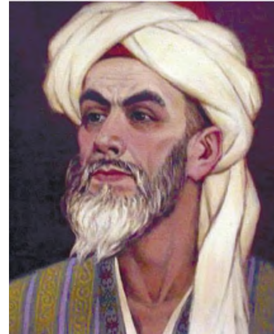

Юсуф Баласагъунлы (Юсуф Хас Хаджиб) — умумтюрк классик эдебиятынынъ ильк шаиридир. О, XI асырнынъ башларында, 1017 сенеси Тюркистанда, Баласагъун шеэринде дюньягъа кельди.

Юсуф Баласагъунлы яхшы тасиль корьген шаир, илим ве санат адамы олгъан. Онынъ генчлиги къайсы ильде кечкени, насыл медреседе окъугъаны бизге белли дегиль. Амма о, буюк алим, тиббиетнинъ атасы Абу Али Ибн-Синанынъ (980—1037) талебеси олгъаны акъкъында малюмат бар. Бу меракълы малюмат онынъ несиллерге язып къалдыргъан дестанындан алынгъан. Юсуф Баласагъунлы тюркий алемге бу дестанынен танылгъандыр.

Юсуф Баласагъунлы «Къутадгъу билиг» дестаныны 1069—1070 сенелерде язгъан. «Къутадгъу билиг» дестаны тюркий тильде язылгъан къадимий эдебий ядикярлыкътыр.

Юсуф Баласагъунлынынъ насыл инсан олгъаны онынъ дестанында ачыкъ-айдын айтыла. Юсуф Баласагъунлынынъ адына къошулып язылгъан «Хас Хаджиб» сёзю — о девирде укюмдарлар тарафындан онъа берильген рутбени анълата. О девирде бу рутбеге эр бир инсан саип оламаз экен. Адден зияде мусбет табиат чизгилерине саип олгъан инсан хаджип олгъан. Бу акъта Юсуф Баласагъунлы озь эсеринде бойле яза:

«Улугъ хаджиб артукъ бутюн чин керек,
Бу чинлик биле кед бутюн дин керек».

Улу хаджип артыкъ пек темиз гонъюлли инсан олмакъ керек,
Бу темиз гонъюллилик иле о даа динли-иманлы олмакъ керек.

Факъыр, тул, оксюзлернинъ тилегине темиз гонъюльнен ёлёрукъ косьтерген инсан хаджип олгъан. Бутюн джемиет ве сарай ишлерини акъылдане чезген инсан хаджип олгъаны бу дестанда пек тафсилятлы анълатыла.

Булардан биз о девирде хаджип олмагъа истеген инсанларгъа пек чокъ шартлар къоюлгъаныны да анълаймыз. Эсерде хаджипке бой-пост, юзь, къыяфет, акъыл, бильги ве тез давранув киби чизгилер де менсюп олгъаны да бильдириле. Меселя:

«Севитюр юзю, корькю, корьлюклюги,
Ярашур кирип чыкъса эрсиглиги».

Севдирир юзю, урбасы, корюмли олгъаны,
Ярашыр — кирип чыкъса, чин йигит сёзюнде тургъаны.

Шаир хаджип олгъан инсангъа «еди козь, къулакъ, сагъ гонъюль» керек деп яза:

«Хаджибликка ашну бу он ненъг керек,
Йити козь, къулакъ, сакъ конъгуль керек».

Яни бу сатырларнынъ даа «еди кере корип, эшитип меселени анълы ольчеп пичкен инсан керек» деген манасы бардыр. Бу сатырлар бизге «Еди ольчеп бир пич» киби аталар сёзюни хатырлата.

Эсерден Юсуф Баласагъунлы бойлу-постлу, дюльбер юзьлю, гузель ве кямиллик иле кийинген бир инсан олгъаныны анълаймыз. Сатырларда айтылгъан чизгилер шаирге менсюп олгъаныны да дуямыз.

Бойле этип, дестанда шаир акъкъында баягъы малюмат тапмакъ мумкюн. Юсуф Баласагъунлы озь деврининъ улу шаири олгъаныны онынъ язгъан эсерине эсасланып айтамыз. Шаир бойле къыйметли табиат чизгилерининъ саиби олмагъан олса, мешур дестан язып, несиллерге къалдырмаз эди.

Дестандаки эр бир сатырлардан шаир яшайышнынъ сырларыны чокъ яхшы бильген , виджданлы инсан олгъаныны анълаймыз.

«Яхшы эрнинъ болур даим къысмети,
Бу къысмет кетирир онъа олгъан урьметни».

Инсаннынъ яхшылыгъынен келир яхшылыкъ,
Яманлыкълар арттырыр козьге яманлыкъ.

Юсуф Баласагъунлынынъ бу дестанда язгъан эр бир огюти, огретиджи насиаты онынъ шахсий табиат чизгилерини айдынлата. Шаирнинъ эсеринде онынъ шахсиети акъкъындаки бир чокъ малюматлар сакълы олгъаныны эсернинъ мундериджесинден окъуп билемиз.

Суаллер ве вазифелер:

1. Юсуф Баласагъунлы насыл шаир эди? Эсерден мисаллер кетирип, онынъ табиат чизгилерини беян этинъиз.

2. Юсуф Баласагъунлы тюркий алемге насыл эсеринен таныллы? Къачынджы асырда яшагъаныны ве о, кимнинъ талебеси олгъаныны айтынъыз.

3. Юсуф Баласагъунлынынъ адына къошулып язылгъан «Хас Хаджиб» сёзю нени анълата? Насыл инсангъа хаджиб намы берильгенини метинден мисаллер кетирип, анълатынъыз.

4. Шаир омюрнинъ сырларыны чокъ яхшы бильген, виджданлы инсан олгъаныны метинден тапып окъунъыз, эзберленъиз.

5. Юсуф Баласагъунлынынъ эр бир огюти, огретиджи насиаты онынъ шахсий табиат чизгилерини айдынлаткъаныны мисаллернен исбатланъыз.

«Къутадгъу билиг» дестанынынъ мундериджеси

Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадгъу билиг» дестаны субет шеклинде тизильген шиирий эсердир. Къараманлар арасында меракълы ве насиатлы субетлер олып кече. Бу субетлер чешит мевзуларда отькериле. Къараманларнынъ сымасы (образы) ремзлер (символлар) шекилинде тасвир этиле.

Ай-Толды адында бир фазыл ве зеккий инсан Кунь-Догъдынынъ элинде хызмет этмек истей. О, бир де-бир ёллар арап, не исе де онынъ везири олмагъа наиль ола. Олар озьара субетлешелер. Факъат Ай-Толдынынъ омюри узакъ олмай. О, хасталанып оле. Ольмезден эвель о, огълу Огдюльмишке огютлер бере: *«Аллахкъа инан, онынъ эмирине уй, эйи ве акълы ол! Санъа мураджаат эткенлернинъ эр бир сёзюни динъле, амма айтылгъан эр бир сёзге ич бир вакъыт инанма, сабырлы ол!»* — дей.

О, укюмдаргъа да бир васиетнаме къалдыра. Укюмет ве халкъны адалетли идаре этмек кереклигини анълата.

Укюмдар Ай-Толдынынъ бильгиси ве неслинен ферахлана. Халкъынынъ келеджеги ичюн пек къайгъыргъаны такъдирде, Ай-Толдынынъ беджерген хызметини онынъ огълу — Огдюльмишке авале эте. Тек бундан сонъ, укюмдар субетлерини энди Огдюльмиш иле къура. Бир кунь Кунь-Догъды: *«Эй, Огдюльмиш, сени тапмакъ (булмакъ) Танъры лутфудыр (Аллахтандыр). Зулумлыкътан четте олмам, тек мульктe адалетлик къурмам. Эр бир тюрлю эйиликнинъ япылувында сен себепчи олдынъ. Лякин сен тексинъ (бир данесинъ, бир озюнъ-*

синъ). Бир кунь ола сени де джоя билирим. Мемлекетимизнинъ сенинъ киби файдалы инсанларгъа ихтияджы бар. Бойле инсанларны къайдан тапа билирим?» — деп акъыл сорай.

Огдюльмиш укюмдаргъа Одгъурмыш адлы пек бильгили ве аким бир тувгъаны бар олгъаныны бильдире. Бу инсан укюметке файда кетиреджеги акъкъында да айта.

Анджакъ Одгъурмыш дюньяда олып кечкен шейлерден узакъ, озюни эбедий алемнинъ джазибесине (озюне чекиджи гузелликке) берилип яшагъан бир софу олгъан. О, бутюн омюрини ибадетте кечирген.

Укюмдар, Огдюльмиш ве Одгъурмышнынъ араларында терен ве меракълы субетлер олып кече. Базыда субетлер мектюп вастасы иле де отькериле.

Нетиджеде, укюмдар Одгъурмышнынъ дюнья ишлерине не ичюн къарышмайып, кенди кошесинде ибадет этип, мешгъуль олгъан икметини анълай. Онынъ бойле япкъаныны акълы таный. Чюнки укюмдар да: *«Эбедий дюнья бизге якъынлашаяткъанына ич шубе ёкъ»* — деген ишанчнен яшап башлай.

Одгъурмыш укюмдаргъа (Кунь-Догъдыгъа) укюмдарлыкъ вазифелери ве миллетине къаршы япкъан муаммелелерини тюзете, огют ве насиатлар бере. Одгъурмышнынъ берген насиат ве огютлери инсан рухиетининъ тюзетильмесине догърултыла. Рухиет дюньясынынъ шекилленювине темель къоя. Онынъ айткъанына коре, эр бир инсаннынъ, укюмдар я да адий бир койлю олгъанына бакъмадан, инсаниетлик, медениетлик, вdjданлыкъ чизгилери дигер чизгилерден устюн олмалы. Эр бир инсан ахиретини тюшюнип яшамалы. Онынъ эр бир арекети, ниети, эр бир сёзю эйилик япмакътан ибарет олмалы.

Кунь-Догъды ве Огдюльмиш, Одгъурмышнынъ берген насиат ве огютлерини ахыр сонъу анълайлар. Оны къыдырып башлайлар. Амма олар оны тапкъанда, Одгъурмыш буюк бир акъибетке огърагъанынынъ шааты олалар.

Суаллер ве вазифелер:

1. Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадгъу билиг» дестаны насыл шекильде тизильген шиирий эсердир. Къараманлар арасындаки мунасебетлер насыл тасвир олуна?

2. Ольмезден эвель Ай-Толды, огълу Огдюльмишке насыл огютлер бере? Бу огютлерни сиз насыл анълата билесинъиз.

3. Одгъурмышнынъ берген насиат ве огютлерининъ къыйметли тарафлары ненен багълыдыр? Онынъ эсерде айткъан насиатларыны айдынлатынъыз. Шимдики девирдеки омюрнен багълап анълатынъыз.

Эпик-дидактик дестан

«Къутадгъу билиг» ибаресининъ пек къыйметли манасы бар. «Къутадгъу билиг» демек, «Бахт кетирген бильги» демектир.

Дестанда Адалет, Сеадет, Акъыл, Къанаат ве Акъибет озьара лакъырды этелер. Адалет чизгилери — Кунь Догъды адында укюмдарнынъ сымасында тасвирлене. Сеадет чизгилери — везирлик япкъан Ай-Толдынынъ сымасында бильдириле. Акъыл ве идрак чизгилери — везирнинъ огълу Огдюльмишнинъ образында косьтериле. Къанаат ве Акъибет киби умуминсаний чизгилер исе Огдюльмишнинъ сою — Одгъурмышнынъ сымасында аллегорик (кинаели) шекильде тасвир олуна.

Бу эсерде аят ве олюм акъкъында бир чокъ фельсефий фикирлер бильдириле. Меселя:

«Негю бар дюньяда анар хийлесиз,
Негю хийле бар ким анар чаресиз,
Къамугъ ненке хийле итиг чаре бар,
Негер бу оюмке олюм хийлесиз».

Не бар ки, дюньяда олгъан иллесиз,
Не илле бар ки, тапылмагъан чареси,
Эр бир шейге илле эр бир чаре бар,
Нечюн бу омюрде олюм чаресиз.

киби дёртлюкте инсан аятында эр шейге чаре олып, тек олюмге чаре олмагъаны тасвирлене. Бунынънен омюрнинъ фанийлиги (кечиджилиги) ве рухнынъ эбедийлиги исбатлана.

Дестанда о девирде яшагъан къабилелернинъ яшайыш тарзы, адетлери тасвирлене. Девлетни идаре этюв усуллары, девлет эрбапларынынъ табиат чизгилери, ахлякъы, джемиет арасындаки мунасебетлер эсерде буюк усталыкънен ифаде олуна. Меселя:

Истер огълум, истер якъыным, акърабам олсун,
Ишлер — кечиджи мусафир олсун.
Къанун назарында меним ичюн эписи бирдир.

Укюм чыкъарыр экенлер, укюмни денъиштирмеге
манъа мин тапамазлар.

киби сатырларда эрбапларнынъ эйи табиат чизгилери, ахлякъы, джемиет арасындаки мунасебетлери де (аллегорик) шекильде тасвир олуна.

Бу дёртлюклерде инсанлар арасындаки мунасебетлер акъкъында айтыла.

Меселя:

«Конъюль кимни севсе, корюр козьде ол,
Козюнъ къанча бакъса, учар юзьде ол,
Конъюльде эрсе арзу, тилек,
Агъыз ачса, барча тилин сёзде ол».

Гонъюль кимни севсе, корер козь оны,
Козюнъ не къадар бакъса, учар хаялы онынъ
Гонъюльде олса не къадар арзу, тилек,
Агъыз ачса, о къадар чокъ сёйлер оны.

киби дёртлюкте ***анъ, гонъюль*** киби анъламлар акъкъында айтыла. ***Анъ*** ве ***гонъюль*** арасындаки дава тасвирлене.

Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадгъу билиг» дестанында бир сыра тербиевий-ахлякъий меселелерге багъышлангъан бейитлер де бар. Меселя: «Укюмдар — миллетини, аиле башлыгъы — аиле азаларыны окъутмагъа меджбурдыр». Я да: «Кенди эйилигинъни истеме, бейинънинъ эйилигини исте. Бейинънинъ эйи олувы — халкънынъ файдасыдыр».

Бутюн бу мисаллерде шаир инсанларгъа насиат бере, оларны яшамагъа огрете, омюрде расткельген алларны анълатып, оларгъа ёл-ёрукъ косьтере. Бу насиат бериджи ве огретиджи васиетлер аталар сёзлери, айтымларда бериле.

Насиат берген ве яшамагъа огреткен эсерлерге дидактик эсерлер дейлер. Чокъ йыллар девамында олып кечкен вакъиаларны ве кениш тарихий муитни тасвирлеген эсерлер эпик эсер (эпопея) сайылыр.

Юсуф Баласагъунлынынъ дестанында бу эки хусусиет бирдемликте берильгени ичюн бу эсер эпик-дидактик дестандыр. Демек, **чокъ сенелер девамында олып кечкен вакъиаларны тасвирлеген, инсанларгъа насиат берген ве яшамагъа огреткен эсерлерге эпик-дидактик эсер дерлер.**

Бойледже, буюк колемли эпик-дидактик эсер яратмагъа мувафыкъ (наиль) олгъан муэллиф 1069—1070 сенелери къараханлылар (ханлар сюлялеси) девлетининъ меркези — Кашгъарда булуна. Баласагъунда язмагъа башлагъан эсери узеринде он секиз ай девамында чалыша. Юсуф Баласагъунлы бу эсерини Кашгъарда язып битире.

Шу заманда Табгъач Бугъра Къарахан къараханлыларнынъ укюмдары ола. Язып битирген эсерини шаир укюмдаргъа окъумагъа бере. Эсерни окъуп, оны эйи такъдирлеген укюмдар шаирге къараханлылар сарайында Хас Хаджиплик рутбесине аит хызметни бере. Бу рутбе о девирде везирлик ве орду командanлыгъындан сонъ кельген пек улу бир вазифе сайылгъан. Шаир Хас Хаджиплик намына наиль олмаса, о, бойле буюк ве къудретли эпик-дидактик эсер язып оламаз эди.

Суаллер ве вазифелер:

1. «Къутадгъу билиг» ибаренинъ манасы насыл изаатлана? Озь сёзлеринъизнен анълатынъыз.
2. Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадгъу билиг» эпик-дидактик дестаны не акъкъындадыр? Икяе этинъиз.
3. Эсерде иштирак эткен къараманларнынъ сымаларында инсаниетликнинъ насыл чизгилери тасвирленген? Оларнынъ адларыны айтынъыз. Маналарыны изаланъыз.
4. Эсерде фельсефий фикирлер бильдирильген дёртлюклерде не акъкъында айтыла? Омюрнинъ фанийлиги ве рухнынъ эбедийлигини тасвирлеген сатырларны окъуп анълатынъыз.
5. Девлетни идаре этюв усуллары, ахлякъы, джемиет арасында мунасебетлер эсерде насыл ифаде олунгъаныны тарифленъиз.
6. Тербиевий-ахлякъий меселелерге багъышлангъан дёртлюклерде насыл муимден-муим меселелер айдынлатыла?
7. Насиат бериджи ве огретиджи васиетлер халкъ агъыз иджадынынъ насыл бир жанрында тасвир олунгъаныны айтынъыз. Метинде оларны тапып, айырынъыз. Дефтерлеринъизге къайд этип, эзберленъиз.
8. Юсуф Баласагъунлынынъ бу эсери жанр джеэтинден насыл бир эсердир? Онынъ эсас хусусиетлерини айырып, анълатынъыз.

Дестанда айдынлатылгъан меселелер

Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадгъу билиг» дестанында къадимий тюрк къабилелерининъ тарихий кечмиши косьтериле. Бу девирде яшагъан инсанларнынъ табиат чизгилери, арекетлери тасвирлене. Табиат адиселерининъ гузелликлери де буюк усталыкъ иле беян этиле.

Эсердеки табиат гузелликлери биз, окъуйыджыларны да, озюне чеке ве табындыра. Меселя: *«Къуругъан тереклер ешиллер кийди. Табиат мор, ал, сары, ешиль ве къырмызы ренклерге сюсленди. Къара топракъ озюне ешиль йипеклер багълады. Гуя чин керваны ерлерге чин йипеклерини яйды»*.

Бу сатырларда Юсуф Баласагъунлы ондан эвель иджат эткен шаирлернинъ шиирий усулларыны пек яхшы бильгени корюне. Шаир, оларнынъ иджадий теджрибесинден файдаланып, бойле шаиране сатырлар яраткъан.

Эсерде о девирдеки ичтимаий-сиясий вазиетлер де ачыкъ-айдын тасвир олуна. Меселя: *«Улу Табгъач Бугъра хан дюньягъа аким олды. Ады къутлу (хайырлы) олсун. Танъры оны эки джианда азиз этсин»* сатырларда янъы падишанынъ укюметте япаджакъ эйиликлери косьтериле.

Укюмдарлар укюметни насыл идаре этмек керек олгъаны акъкъында да сатырлар бар. Меселя:

Мен ишлерни пычакъ киби кесер, пычарым,
давасы олгъан кишининъ ишини тез ве акълы чезерим.

киби сатырларда укюмдарлар укюметлеринде ишлерини насыл алып бараджакълары аллегорик шекильде бильдириле.

Я да:

Мен ишлерни догърулыкъле юрютирим,
Инсанларны бей ве къул деп, экиге айырмам.

киби бейитте джемиеттеки тенъсизликнинъ ёкъ этилюви ве дюньяда яшагъан инсанларнынъ арасында тенълик олмакъ кереклиги акъкъында айтыла.

Феналыкъ — джаилликтен, хасталыкълар — ярамазлыкътан пейда олгъаны бейитлер вастасы иле анълатыла. Эр бир хаста тек тедавийленип, озюне шифа тапа бильгени косьтериле. Ярамазларны тек тербиелеп, яхшылыкъ ве эйилик япмагъа огретмек мумкюн олгъаны бильдириле. Бильгилери олмагъанларгъа окъутув иле бильги берильгени тафсилятлы ифаделене.

Эсерде фазилетли инсанларнынъ душманлары чокъ олгъаны акъкъында шойле тасвир олунгъан: *«Ким фазилетли ве асыл сойдан олса — дей шаир, — юртнынъ этрафында нидже кимселер онъа душман кесилир (олур)»*.

Бойледже, тиль ве тефеккюр (нетиджеленген фельсефий фикир) меселелерини тарифлеген «Къутадгъу билиг» дестаны джемиетте расткельген менфий алларгъа къаршы догърултылгъан. Бу эсер бизим девирде де фена (ярамай) вазиетлерден чыкъмагъа ёллар косьтерген къыйметли эсердир.

Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадгъу билиг» эпик-дидактик дестаны бизим куньге учь нусхада келип етти. Бу учь нусха Вена,

Къаир ве Ташкент шеэрлерининъ ильмий-тедкъикъат институтларында сакълыдыр. Вена шеэринде сакълы нусха уйгъур, Къаир ве Ташкент шеэрлеринде сакълы нусхалар исе арап язысы иле язылгъан.

Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадгъу билиг» эсери XI асырда янъы басамакъкъа котерильген язы иле анълатылгъан эдебий тильнинъ аджайип нумюнесидир.

Бу дестан — медениет, эдебият ве тилимизнинъ эсас тамырлары шу девирлерден келип чыкъкъаныны тасдыкълагъан къадимий абидедир.

Суаллер ве вазифелер:

1. «Къутадгъу билиг» эсеринде насыл вазиетлер тасвир олунгъан? Фазилетли инсанлар акъкъында насыл фикирлер бильдирильгенини тарифленъиз.
2. Эсерде табиат гузелликлерини тасвирлеген сатырларны окъуп насыл нетиджелер чыкъара билемиз? Шаиране сатырларда Юсуф Баласагъунлыдан эвель иджат эткен шаирлернинъ шиирий усулларыны козетебилемизми?
3. Эсерде о девирдеки ичтимаий-сиясий вазиетлерни тасвирлеген сатырларны окъунъыз. Оларда насыл бир муим фикирлер бильдирильгенини икяе этинъиз.
4. «Къутадгъу билиг» дестанынынъ бугуньки куньде къыйметли джеэтлери неден ибарет? Мисаллер кетирип анълатынъыз.

КЪУТАДГЪУ БИЛИГ[6]

(Дестандан алынгъан парчаларнынъ транслитерациясы ве терджимеси)[7]

Бисмилляхи-ир-рахман-ир-рахим

I

Тенъгри Аззе ве Джелле огдишин айур

(Танъры Аззе ве Джелельнинъ бейитини айтыр)

1. байат аты бирле сёзюк башладым,
тёрютген игидген кечюрген идим.
Аллах ады иле сёзюм башладым,
Яраткъан, етиштирген, афу эткен Танърым, Раббимдир.

2. окюш огди бирле тюмен минъг сена,
угъан бир баяткъа анъгъар ёкъ фена.
Тек, бир (екяне) олгъан Танърыгъа бинълердже сена (къадир) олсун,
Онъа фанилик аит дегильдир.

3. ягъыз йыр, яшиль кок, кунь, ай бирле тунь,
тёрюттю халайыкъ одь одьлек бу кунь.
Къара ер, ешиль кок, кунеш, ай иле гедже ве куньдюз
заман иле халкъны ве дюнья узеринде бутюн
яратылгъанларны яратты...

4. тиледи, тёрюттю бу болмыш къамугъ,
бир окъу бол тиди, болды къолмыш къамугъ.
Истеди ве бутюн дюньяда олгъан шейлерни яратты
Бир кере: «Ол!» — деди. Тилеген шейлерининъ эписи олды.

5. къамугъ барча мунъглюг тёрютюльмиши,
мунъги ёкъ иди, бир анъгъар ёкъ иши.
Бутюн яратылгъан шейлер онъа мухтадждыр,
Ихтияджы олмагъан бир Аллахтыр. Онынъ эши ёкътыр...

6. ай эрклиг угъан, менъгю мунъгсуз байат,
ярамаз сенинъдин адынъкъа бу ат.
Эй, къуветли, къудретли, эбедий ве эксиги олмагъан Аллах!
Сенден гъайрысына бу ад келишмез, уймаз.

7. улугълыкъ санъга ол бедюклюк санъга,
сенинъдин адынъ ёкъ санъга, туш тенъге.
Улулыкъ Санъа ве буюклик Санъа (махсустыр),
Санъа эш ве бенъзеген башкъасы ёкътыр...

Суаллер ве вазифелер:

1. «Къутадгъу билиг» эсерининъ биринджи къысмында насыл насиат ве бильгилер такъдим олуна? Бу насиат ве бильгилер Аллахнынъ адынен багъланып анълатылгъанынынъ себебини тарифленъиз.

2. Биринджи ве экинджи бейитлерде бильдирильген маналарны метинден мисаллер кетирип анълатынъыз.

3. Дюньянынъ яратылгъаны акъкъындаки малюмат къачынджы бейитте тасвир олуна? Тапынъыз, окъунъыз, озь сёзюнъизнен изаланъыз.

4. «Къутадгъу билиг» эсерининъ биринджи къысмында Аллахнынъ даа насыл бир фазилетлери тасвир олунгъаныны мисаллер кетирип, беян этинъиз.

IV

Ярукъ яз фаслын улугъ Бугъра Хан огдишин айур
(Улугъ Бугъра Хан парлакъ баарь мевсимининъ бейитини айтыр)

64. ягъыз йыр йыпар толды кафур китип,
безенмек тилер дюнья корькин итип.
Къара топракъ мис къокъулар иле толды,
Индже (маддени) анъдыргъан къарлар ирип битти,
Дюнья, гузеллигини косьтерип, сюсленмек истей.

67. къурумыш йыгъачлар, тонанды яшыл,
безенди йипюн ал, сарыкъ, кок, къызыл.
Къуругъан тереклер ешиллер кийди. Табиат мор, ал, сары,
ешиль ве къырмызы ренклерге сюсленди, бурюнди.

68. ягъыз йыр яшыл торкъу юзке бады,
хытай аркъышы ятлы, табгъач яды.
Къара топракъ юзюне ешиль йипеклер багълады,
Гуя чин керваны киби ерлерге чин йипеклерини яйды.

70. тюмен тю чичеклер язылды куле,
йыпар толду кафур айын йид биле.
Бинълердже чечеклер кулип ачылдылар,
Дюнья толды мис къокъулары иле.

71. шаба йылы къопты къаранфиль йидин,
айюн барча бютрю йыпар бурды кин.
Саба рузгяры къаранфиль къокъулары иле эсти,
Дюнья баштан-башкъа мис анбер къокъуды.

72. къаз, орьдек, къугъу, къылкъалыкъыгъ тоды,
къакъылайу, къайнар йокъару къоды.
Къаз, папий, къугъу, къылкъуйрукъ сеслеринен фезаны толдырды,
Багъырышып юкъары, ашагъы къайнаштылар.

73. къаюсы къопар корь, къаюсы къонар,
къаюсы чапар корь, къаю сув ичер.
Къайсы (бириси) сес чыкъарып учар корь, къайсы (бириси) къонар,
Къайсы (бириси) чапар корь, къайсы (бириси) сув ичер.

75. улар къуш унюн тюзди ундер ишин,
силигъ къыз окъыр тег гонъгюль бермишин.
Олар къуш (кеклик) сесини анъдырып сесленелер,
Гуя бир гузель къыз гонъюль берген инсаныны чагъырмакъта.

86. булит кокреди, урды невбет тугъы,
яшын яшнады,тартты хакъан тугъы.
Булут чокъ гурьледи, невбет кельгенде, давулыны урды,
шемшек чакъты,
Хакъаннынъ, укюмдарнынъ байрагъыны чекти.

87. бири къында чыкъты, сунуп иль тутар,
бири къуси, къуси джавы айынъкъа этер.
Бири къынындан чыкъаракъ къудретнен иль тутар,
Бириси душманны къоркъузып, адыны дюньягъа дуйдырыр.

88. айун тутты табгъач Улугъ Бугъра хан,
къутадсу аты бирсю ики джихан.
Улу Табгъач Бугъра хан дюньягъа аким олды,
Ады къутлу (хайырлы) олсун, (Танъры) оны эки джианда
азиз этсин...

Суаллер ве вазифелер:

1. IV къысмында улу Бугъра Хан парлакъ баарь мевсимининъ дюльберлиги акъкъында не айта? Бу ибарелерде Бугъра Ханнынъ сымасыны айдынлаткъан сёзлерни айырынъыз.

2. «Къутадгъу билиг» эсерининъ IV-юнджи къысмында табиат дюльберлигини айдынлаткъан сатырларны бирер-бирер окъуп, оларнынъ шаиране сатырларыны анъламагъа ве эзберлемеге арекет этинъиз. «Къара топракъ», «мис къокъу», «дюнья, гузеллигини косьтерип, сюсленмек истей» киби ибарелерни къулланып тувгъан юртумызнынъ дюльберлигини тасвирлеген мини инша язынъыз.

3. Дигер бейитлерде де бойле ибарелерни тапынъыз, ифадели окъунъыз ве анълагъан бильгинъизни тарифленъиз. Эсас маналарны сакълагъан ибарелерни айырынъыз, дефтерлеринъизге къайд этинъиз.

4. Къушларнынъ арекетлери, акъкъында тасвир олунгъан сатырларда шаиране сёзлерни айырынъыз. Манасыны анълаткъан сонъ, оларны къулланып дигер бир джумлелер тизинъиз. Лакъырдынъызда оларны ишлетмеге арекет этинъиз.

5. Укюмдарлар акъкъында малюмат къачынджы бейитлерде айдынлатыла? Укюмдарнынъ чизгиси, хасиети аталар сёзюнен бильдирильген бейитни тапып окъунъыз, манасыны анълатынъыз.

XVIII

Кунь Тогъды илиг Ай-Толдыгъа адиль сыфаты нетег эрдюкин айур

(Укюмдар Кунь-Догъды, везир Ай-Толдыгъа адалетлик васфыны (чизгилерини) айтыр)

800. Муну мен ма корьгиль конъюлик тёрю,
тёрю къылыкъलары бу бакъа тур корю.
Иште, бакъ, мен Догърулыкъ ве Къануным,
Къанунымнынъ эсаслары булардыр. Дикъкъат эт!

801. Бу курси озеле озь олдурдукъы,
адакъы учь ол, корь, ай конъглюм токъы.
Мен устюнде отургъан бу курсюнинъ (тахтнынъ)
учь аягъы бар. Бакъ, эй, гонълюмни тойдургъан!

802. къамукъ учь адакълыкъ митмез болур,
учегю турур тюз къамытмаз болур.
Бутюн учь аякълылар (бир тарафкъа) эгильмез
ве учю де бирдем тургъанда, тахт да деврильмез.

804. къамукъ учь адакълыкъ кони тюз тутур,
къали болса, тёрт корь, бир эгри болур.
Бутюн учь аякълы курсю тюз турар, эгер дёрт
(аякълы) курсю олурса, бири эгри (къыйыш) ола билир.

809. конъюлюк озеле кесер мен ишиг,
адырмаз мен, бегсиг я, къульсиг кишиг.
Мен ишлерни догърулыкъле юрютирим,
инсанларны «бей» ве я «къул» деп, экиге айырмам.

811. бичег тег бычар, мен кесер ишиг,
узатмаз мен, деви къылыгълы кишиг.
Мен ишлерни пычакъ киби кесер, пычарым,
давасы олгъан кишининъ ишини тез чезерим,
узатмам, оны акълы тарзда чезерим.

817. Керек огълум эрсе, якъын я ягъукъ,
керек баркъын эрсе, кечикли къонукъ.
Истер огълум, истер якъыным, къысмым, акърабам олсун,
Истер ёлджу кечиджи мусафир олсун!

818. тёрюде икигю манъга бир саны,
кесерде адын булмаган ол мини.
Къанун назарында меним ичюн эписи бирдир,
Укюм берир экенлер, олар башкъа тюрлю этип,
денъиштирип оламазлар, мени де денъиштирип оламазлар.

819. бу беглик ули корь конилик тутур,
кони болса, беглер тириглик болур.
Бу бекликнинъ темели догъруликътыр,
Беклер догъру олсалар, (халкъ) сеадетке къавушыр,
макъсадына иришир...

Суаллер ве вазифелер:

1. XVIII къысымда Кунь-Догъды Ай-Толдыгъа адалетнинъ насыл сыфатлары акъкъында икяе эте? Олардан насыл фельсефий фикирлер сечтинъиз? Бу эсернинъ тербиевий эмиетини айдынлатмагъа тырышынъыз.
2. Укюмдар везирьге адалетлик васфы, чизгилерини насыл усулнене анълата? Курсю сымасында укюмдарнынъ насыл бир табиат чизгилери тарифленгенини беян этинъиз.
3. Укюмдарлар укюметни насыл идаре этмек кереклиги къачынджы бейитлерде айтыла? Оларны тапынъыз, окъунъыз ве анълатмагъа арекет этинъиз.
4. Эсерде джемиетте расткельген менфий алларгъа къаршы догърултылгъан фикирлернинъ эмиетини изаланъыз.

XXXV

Огдюльмиш джевабы Илигке
(Огдюльмишнинъ Илигке айткъан джевабы)

6479. Къаны бир конълилик къылгъылы къаны,
Къаны, Тенъгрилик ёругълы къаны.
Къайда бир догърулыкъ косьтерген, къаерде?
Къайда Танъры ичюн иш корьген ким?

6480. Айун барча бутрю тюкель артады,
Корип танъгладачы къаны бир муны.
Дюньянынъ эр бир тарафы башындан сонъунадже бозулды,
Буны корип, шашкъан бир кимсе бармы..?

Суаллер ве вазифелер:

1. Огдюльмишнинъ Илигке айткъан джевабында насыл бир терен мана бар? Огдюльмишнинъ Илигке айткъан джевабыны бизим девирде де муимлигини анълатынъыз.

2. «Къайда, бир догърулыкъ косьтерген къаерде?», «Дюньянынъ эр бир тарафы башындан сонъунадже бозулды» киби эсерден алынгъан сатырлар сизинъ язаджакъ иншанъызнынъ эсас мевзусы олсун. Шимдики аятымызнен багълы олгъан бутюн тюшюнджелеринъизни бу иншагъа синъдирмеге арекет этинъиз.

ЭДЕБИЯТ НАЗАРИЕСИ

ШИИРИЙ ОЛЬЧЮЛЕР. АРУЗ ВЕЗНИ

Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадгъу билиг» дестаны месневи шеклинде язылгъан эсердир. Бейитлер чифт къафиелешелер. Меселя:

Байат аты бирле сёзюк башла**дым,**
Тёрютген игидген кечюрген и**дим.**

Ягъыз йыр яшиль кок кунь ай бирле **тунь,**
Тёрюттю халайыкъ одь одьлек бу **кунь.**

Эки бейитнинъ окъулув къыраатыны эджаларнен бойле косьтермек мумкюн:

Ба	йат	а	|	ты	бир	ле	|	сё	зюк	баш	|	ла	дым,
Тё	рют	ген	|	и	гид	ген	|	ке	чюр	ген	|	и	дим.

Созукъ сеснен биткен эджа *— эджанынъ ачыкъ олгъаныны анълатыр. Схемада ачыкъ эджа (.) иле косьтерилир. Ачыкъ эджа чокъусы алларда — къыскъа, базы алларда исе къыскъа олса да, девамлы окъулыр.*

Тутукъ сеснен биткен эджа *— эджанынъ япыкъ олгъаныны анълатыр. Схемада япыкъ эджа (—) иле косьтерилир. Япыкъ эджа эр вакъыт девамлы окъулыр.*

Мисаль этип алынгъан бейитте сёзнинъ биринджи:

Ба эджасы — ачыкъ эджадыр. Бу эджа къыскъа окъулыр, ве схемада (.) иле косьтерилир.

йат эджасы — япыкъ эджа, девамлы окъулыр, ве схемада (—) бельгиси иле косьтерилир.

а эджасы — ачыкъ эджа, къыскъа олса да, девамлы окъулыр;

Къалгъан эджалар да кене шу тертипте окъулыр. Белли бир тертипке тизилип, белли бир везин пейда этерлер.

Ачыкъ ве япыкъ (къыскъа ве девамлы) эджаларнынъ тертибинде язылгъан шиирий эсернинъ везнине ***аруз везни*** *денилир.*

Ачыкъ ве япыкъ, къыскъа ве девамлы эджалар схемада бойле косьтерилир:

Ба йат а	ты бир ле	сё зюк баш	ла дым,
. — —	. — —	. — —	. —
Тё рют ген	и гид ген	ке чир ген	и дим .
. — —	. — —	. — —	. —

Бу схема Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадгъу билиг» дестаны аруз везнинде язылгъаныны бильдирир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Насыл бир шиирий эсернинъ везнине аруз везни денилер?
2. Аруз везнинде къулланылгъан ачыкъ эджа насыл сеснен биткенини ве насыл окулгъаныны айтынъыз. Ачыкъ эджа схемада насыл косьтериле? Мисаллер кетиринъиз.
3. Аруз везнинде къулланылгъан япыкъ эджа насыл сеснен биткенини айтынъыз. Япыкъ эджа схемада насыл косьтереле? Мисальнен исбатланъыз.

КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ КЪАДИМИЙ ДЕВРИ

«Дюньяджа белли «Орхон (Коктюрк) язылары, Махмуд Къашгъарийнинъ «Дивану лугъат-ит-тюрк», Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадгъу билиг», Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха», Халиль огълу Алининъ «Къысса-и Юсуф» киби тюркий тильде язылгъан абиделер энъ къадимий, эдебий язы абиделердир. Оларда халкъымызнынъ кечмишини, эдебий тилимиз ве эдебиятымызнынъ тарихыны огренмек ичюн муим менбаалар бардыр.

Къырымда мейдангъа кетирильген «Кодекс Куманикус» лугъаты да бизим къырымтатар тилининъ энъ къадимий язы абиделери олмакънен бирге, умумтюркий язы абидеси сайылмакъта.

Тюркий халкъларнынъ язылы эдебиятынынъ асыл тамырлары Орхон абиделери (VIII асыр), Махмуд Кашгъарийнинъ «Дивану лугъат-ит-тюрк» (XI асыр), Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадгъу билиг» (XI асыр) киби къадимий эсерлеринен багълыдыр. Къырымтатар халкъынынъ да асыл тамырлары шу девирлерден келип чыкъа.

Эдебиятымызнынъ темелини бу эсерлернен бир сырада Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» киби дестаны тешкиль эте. Бу дестан асыл къырымтатар тилинде язылгъан абидедир.

Къырымда Ислям дини таркъалып башлангъанынен, арап халкъ яратыджылыгъындаки диний мевзулар къырымтатар фольклорында да тасвир этиле. Бу вакъыт диний къыссалар ве иляхилер язылa. Бу эсерлерде варлыкъ-ёкълукъ, аят-олюм, дженнет-джеэннем киби мевзулар тасвир этиле. Айны шу мевзулар халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ эсас мевзусына чевириле.

Язылы эдебиятта да диний мевзуларгъа багъышлангъан эсерлер язылa. Диний мевзуларгъа багъышланып язылгъан эсерлер тасаввуф эдебиятыны пейда эте.

Тасаввуф назариесине коре, Аллах бирдир, екянедир. Кяинаттаки эр бир шей онынъ кольгесидир. Аллах инсанны ве алемни яраткъан. Инсан Аллахкъа даима зикр кетирип (хатырлап) асрет чеке. Гъайрыдан онъа къавушмакъ истей. Аллахкъа

къавушмакъ ичюн исе ашкъ ве гонъюль ёлу бар. Бу ёлдан кеткен инсан омрю бою озь нефсине (истегине) аким олмакъ, юксек мертебеге (алгъа, вазиетке) иришмек ичюн хызмет этер. Ишлеген гуняхлары ичюн тёвбе этер (багъышлав сорар), нефсини тутар (токътатыр), Аллахнынъ бергенинен шукюр этер.

XII асырнынъ сонъунда ве XIII асырнынъ башында иджат эткен Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» дестанында диний эдебиятнынъ тесирини корьмек мумкюн.

Бу эсернинъ инглиз ве испан тиллерине терджиме олунгъаны белли. «Юсуф ве Зулейха» дестанынынъ Рогерс ве Гриффит тарафындан инглиз тилине чевирильген эки терджимеси бар. Олардан биринджиси — келиши гузель япылгъан, экинджиси — сербест терджимедир. «Юсуф ве «Зулейха»нынъ испан тилинде эки терджимеси бар. Булардан бири — «Поэма де Йосе», экинджиси — «Лайендас де Йосе»дир.

Бойледже, къадимий девир къырымтатар эдебиятынынъ темель ташы олгъан Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» дестаны дигер тюркий халкъларнынъ да эдебий вариетидир.

«Къырымда язылгъан ядикярлыкълар къырымтатар эдебиятынынъ темель ташлары, мирасыдыр. Къырымгъа могъуллар кельмезден эвель, мында умумий тили, дини, эдебияты, медениети олгъан халкъ шекилленгенини исбат этелер.

Суаллер ве вазифелер:

1. Тюркий халкъларнынъ язылы эдебиятынынъ асыл тамырлары сиз бильген насыл къадимий эсерлернен багълыдыр? Къырымтатар халкъынынъ асыл тамырлары анги девирлерден келип чыкъкъаныны айтынъыз.
2. Асыл къырымтатар тилинде язылгъан дестаннынъ серлевасыны ве муэллифнинъ адыны тарифленъиз.
3. Къырымда Ислям дини таркъалып башлагъанынен, эдебиятта насыл мевзулар тасвир этиле?
4. Диний мевзуларгъа багъышланып язылгъан эсерлер насыл эдебиятны пейда эте? Тасаввуф назариесининъ инджеликлерини анълатынъыз.
5. Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» дестаны насыл тиллерге терджиме олунгъаны белли?
6. Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» дестанынынъ инглиз тилине терджиме эткен муэллифлернинъ адыны айтынъыз.
7. Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» дестанынынъ испан тилиндеки эки терджименинъ серлеваларыны тарифленъиз.

МАХМУД КЪЫРЫМЛЫ
(XII—XIII асыр)

Къырымтатар язылы эдебиятынынъ ильк векиллеринден бири — Махмуд Къырымлы XII асырнынъ сонъу ве XIII асырнынъ башында яшап иджат этти. Онынъ къалемине менсюп «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» дестаны къырымтатар эдебиятынынъ миллий вариети сайыла. Бу дестан къырымтатар язылы эдебиятынынъ темель ташыдыр. Онынъ асыл нусхасы къолумызгъа келип етмегени пек языкъ. Биз окъуп огренеджек дестаннынъ экинджи нусхасыны о девирде яшагъан Халиль огълу Али адында бир шаир асыл нусхадан кочюрип алып язгъан, чюнки Махмуд Къырымлы озь эсерини язып битирмейип, вефат эте. Бу малюмат Халиль огълу Али тарафындан кочюрилип язылгъан дестанда бойле бильдириле:

Бу къысса бунда динди,
Къырымлы Махмуд ольдю.
Къаланын диемеди,
Яренлере бильдирю.

Махмуд Къырымлынынъ язып битирмеген дестаныны Халиль огълу Али екюнлей. Сонъра бир къач вакъыт кечкен сонъ, бу эсерни къырымтатар тилинден (дешт тилинден) тюрк тилине терджиме эте. Япкъан хызметини шаир дестанда бойле тасвирлей:

Бу китабы дёндюрен,
Къырым дилин гидерен,
Тюркий диле гетирен,
Чокъ захмет горьме дею.
Ол Халиль огълу Али.
Еди дивандыр эли.
Ол дюзьди тюркий дили
Дешт дилинден дёндерю.

Халиль огълу Алининъ тюрк тилине терджиме эткен дестаны 5600 сатырдан ибарет эсердир. Бойле къыйметли заметинден сонъ, шаир Халиль огълу Али озюнинъ «Къысса-и Юсуф» дестаныны язмагъа башлай, ве, оны 1232 сенеси язып битире. Бу малюматлар бизге Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» дестаны 1232 сенеден эвель язылгъаныны бильдирелер.

Дестанда халкъ тилининъ зенгинлиги буюк усталыкънен къулланыла:

Кельди базар ичине,
Табирджилер янына.
Отурды дюкянына
Дюшюни дер анъладу…

Ахыр аны сатасынъ,
Мал ичине батасынъ.
Падишалыкъ этесинъ,
Та олюндже шад олу.

Пармакъ везнинен язылгъан дестаннынъ сюжети арап халкъ агъыз яратыджылыгъында, Къуранда, Тевратта (еудийлернинъ диний китабында) анъылгъан вакъиаларны беян эте. Бу вакъиалар Якъуп Пейгъамбернинъ дюльберден-дюльбер огълу Юсуфнынъ башына тюшкен хорлукъларны ифаделей.

Къараманларнынъ арекетлери, ынтылышлары, фаний (шимдики-кечиджи), бакъий (олюмден сонъ оладжакъ) дюнья ве Аллах киби анълайышларны изалай. Дестан инсан аятындаки гъурбетлик, асретлик, дин ве иман киби меселелернинъ муимлигини ифаделей. Махмуд Къырымлы аятий варлыкъкъа керекли дереджеде къыймет кесмеге огрете, дюньянынъ лезетине алданмайып, Аллахкъа итаат этмеге давет эте. Олгъан, олып кечкен, оладжакъ адисе-вакъиалар Аллахнынъ къудрети иле арекетке кетирильгенини беян эте.

Муреккеп омюрнинъ эр бир тарафыны терен бильген ве анълагъан шаир яшайышнынъ манасы акъкъында лакъырды юрюте. Эр бир инсан омюрнинъ къыйметини билип яшамакъ керек олгъаныны анълата.

Суаллер ве вазифелер:

1. Къырымтатар язылы эдебиятынынъ ильк векиллеринден бири — Махмуд Къырымлы къачынджы асырда иджат этти? Къырымтатар эдебиятынынъ миллий вариети насыл бир эсернен зенгинлешкенини тарифленъиз.

2. Дестаннынъ экинджи нусхасы ким тарафындан кочюрилип язылгъаныны айтынъыз. Бу малюмат къайда бильдириле?

3. Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» эсери насыл везиннен язылгъан? Дестанда икяе олунгъан вакъиалар акъкъында айтынъыз.

4. Мешур дестан насыл эдебиятнынъ ирмакъ башларыны тешкиль эте? Махмуд Къырымлы аятий варлыкъкъа насыл ёлларнен къыймет кесмеге огреткенини метинден дикъкъатнен окъунъыз ве озь сёзлеринъизнен бу маналарны анълатмагъа тырышынъыз.

Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» дестанынынъ сюжети

Кеньан шеэринде яшагъан Якъуп Пейгъамбернинъ алты къадынындан он эки огълу ола. О, Юсуф адлы огълуны пек севе. Юсуф дюньягъа кельгенде, онынъ анасы джан бере ве о, агъасы Ибн Яминнен берабер оксюз къалалар.

Якъуп Пейгъамбер яш баласы олгъан (еудий) джариени базардан сатын ала. О, Юсуфнынъ сют анасы ола, оны эмизе. Куньлернинъ биринде джарие (къараваш) бир коксюни озь огълуна эмизгенини сезип къалгъан Якъуп Пейгъамбер ачувлана ве балачыкъны Мысыргъа сатып йибере:

Якъуб ич эслемеди,
Сёзюни динълемеди.
Сатты онынъ огълуны
Къалды гъариб агълаю.

Якъуп Пейгъамбернинъ япкъан арекетине даяныл оламагъан джарие, Ислям динини къабул эте, Аллахтан онынъ джезаланмасыны тилей:

Ахыры козьсюз къалгъыл,
Юсуфынъдан айрылгъыл.
Дюрлю асретлер корьгиль
Дилерим айанмаю.

Юсуф он яшыны толдургъанда, коктен ай, кунеш ве он эки йылдыз энгенини тюшюнде коре. Якъуп Пейгъамбер огълуна бу тюшни табирлеп, онынъ султан оладжагъыны ве он бир агъасы онъа келип теменна этеджеклерини айта. Амма, агъалары тюшке севинмейджеклерини билип, тюшни оларгъа айтмакъны ясакъ эте.

Лякин бу лакъырдыны эшиткен Юсуфнынъ аласы тюшни торунларына еткизе. Юсуфны эвель де севмеген агъалары бу янъылыкъны эшитип, пахыллыкътан даа бетер яна-якъылалар. Оны ольдюрмек къарарына келелер. Амма озьара давалашкъан сонъ, Юсуфны Адд адындаки къуюгъа ташлайлар. Къозу къанында булгъалангъан Юсуфнынъ кольмегини Якъуп Пейгъамберге косьтерип, къардашыны борю ашады дейлер.

Якъуп Пейгъамбер огъулларынынъ сёзюне инанмай. Огъуллары тутып кельген борю инсан тилинде сёйленип, Кеньан мемлекетинде яшагъан борюлер инсан ашамагъаныны айта. Якъуп Пейгъамбер гедже-куньдюз агълай-агълай, козьлери сокъур ола.

Дюльберликнинъ юзюнджи къысмы бутюн инсаниетликке такъсим олунып, докъсан докъуз къысмы келеджекте догъаджакъ огъланчыкъкъа бериледжегини даа учь юз йыл эвель насылдыр бир китаптан окъугъан Худ Пейгъамбер, бу муджизени корьмек арзусында къала. Аллахнынъ эмиринен, юкъугъа далгъан Худ къуюгъа ташлангъан, Юсуфны элинен тутып ала. Юсуфнынъ дюльберлигини корьгенинен шу ерде джаныны теслим эте.

Коктен къуюгъа энген Джебраиль Аллахнынъ «даянып, сабыр этсин» деген эмирини Юсуфкъа бильдире ве Худнынъ джеседини алып кетип, коме.

Айны шу вакъытта Мысырда яшагъан бир базиргян (малик) тюшюнде гуя Кеньан мемлекетинде юргенде, коктен энген кунеш апансыздан онынъ къойнуна кирип чыкъкъаныны, сонъ тёпеге котерилип, онъа нурлар сачкъаныны коре.

Бир къач алтынгъа тюшюни табирлеткен базиргян пек зенгинлешеджегине къуванып, Кеньан мемлекетине кете. Адд къуюсындан Юсуфны чыкъара. Юсуфнынъ агъалары онъа бу огълан оларнынъ къачакъ къулу олгъаныны айталар. Оларгъа къайтарып бермесини талап этелер. Нетиджеде, Юсуфны бу мемлекеттен бутюнлей алып кетиледжеги шартынен, базиргянгъа докъуз алтынгъа саталар:

Малик Юсуфа бакъты:
— Бу эрлер сени сатты,
Эм сен къулмысынъ? — деди,
Юдунмагъыл гизлею.

Мысырнынъ султаны Къатыфыр Юсуфны къазнасында олгъан алтынларгъа сатын ала. Онъа бу ишни япмагъа къадыны Зулейха меджбур эте. Чюнки бу иште буюк бир сыр сакълы ола...

Магъриб (Шималий Африка) эмири Таймуснынъ къызы Зулейха даа генчлигинде дюльберден дюльбер йигитни тюшюнде корьген-

де, онынъ къаерде булунгъаныны ве илериде султан оладжагъыны сорап биле. Мысыр султаны Юсуфдыр деп беллеп, онъа акъайгъа бермесини бабасына риджа эте. Мысыр султанына Эмир Таймус къуда ёллагъанда, султан дюльбер Зулейхагъа эвленмеге разылыкъ бере. Амма той геджеси акъайы Юсуф олмагъаныны корьген Зулейха, такъдирине табынып, онынънен омюр этмеге разы ола.

Отуз яшыны толдургъан Зулейха Юсуфны базарда корип, генчлигинде тюшюнде корьген огълангъа ошата ве Къатыфыргъа оны сатын алдырта.

Юсуф оськен сайын Зулейха онъа севда ола, севдалыкътан япкъан арекетлерине де эмиет бермей. Юсуф оны ред эте. Бунъа ачувлангъан Зулейха оны зиндангъа быракътыра.

Къатыфыр султан эмизикли баланынъ агъызындан Зулейха къабаатлы олгъаныны эшитип, кечине.

Рейан (Къатыфырнынъ къардашы) янъы султан олгъан сонъ, дюльбер Зулейхагъа эвленмек истей, амма о, онынъ истегини ред эте. Шунынъ ичюн де сарайдан къувула.

Юсуф къыркъ йыл зинданда отура. Онынъ анда булунгъаныны эр кес унута. Аллахнынъ къудретинен тюш табирлемеге бильген Юсуф зиндандан чыкъа. О, Рейан султаннынъ тюшюни табирлеп, халкъны ачлыкътан, олюмден къуртара. Рейан султан оны везир япа ве еди йылдан сонъ, султанлыкъ тахтына да отурта. Бойле этип, Якъуп Пейгъамбернинъ тюш табирлегени акъикъаткъа дёне:

Танъры султанлыкъ верди,
Рейан бир себеп олды,
Пес Юсуф султан олды,
Мысыр ичинде беллю.

Султан олгъан Юсуф, къартайып, фукъарелешип, сокъурланып къалгъан, Зулейхагъа эвлене. О, Зулейханынъ одасына киреджекте, Аллаху Тааля Зулейханы генч ве дюльбер къызгъа чевире.

Мысыргъа богъдай алмагъа кельген агъаларыны Юсуф джезаламай, аксине оларны аилелери ве бабасы иле Мысыргъа келип яшамаларыны тевсие эте. Якъуп Пейгъамбер юз йигирми яшында кечине. Мысырда, огълунынъ янында къыркъ йыл яшай, къалгъан сенелерини озь юртунда кечире.

Зулейха он эки огъул догъура. Якъуп Пейгъамбернинъ олюминден алтмыш йыл кечкен сонъ, Юсуф кечине. Онынъ къыркъына бармайып, Зулейха да фани дюньядан козь юма. Юсуф Пейгъамбер бабасы Якъуп Пейгъамбернинъ янында, тувгъан юрту Кеньанда дефн олуна.

Бойле этип, буюк бир мундериджеге менсюп Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» дестанында пахыллыкъ, ошек, къарардан зияде севги киби дуйгъу ве табиат чизгилери инсаннынъ аятында маджералы акъибетлер пейда эткени тасвир олуна. Къарардан зияде севги, къарардан зияде нефрет киби табиат чизгилери инсан анъына тесир этип, келишмеген арекетлерге уйтеклегени косьтериле.

Дестан о девирде яшагъан халкънынъ омюриндеки денъишювлерни тасвирлей. Къырым ярымадасында яшагъан халкънынъ та о девирде эдебий тили, эдебияты, медениети олгъаныны бильдире. Халкъ Ислям динини къабул этип, миллет оларакъ шекилленгенини исбатлай.

Суаллер ве вазифелер:

1. «Хикяети-и Юсуф ве Зулейха» дестанынынъ сюжети бизге насыл адисе-вакъиаларны тарифлегенини анълатынъыз.

2. Дестаннынъ мундериджесинен таныш олгъанда, Якъуп Пейгъамбер ве онынъ огъулларынынъ япкъан арекетлерине дикъкъат этинъиз. Сиз бунъа насыл бакъасынъыз? Фикирлеринъизни анълатып, оларны мисаллернен тасдыкъланъыз.

3. Юсуфнынъ башына кельген маджераларны икяе этинъиз. Адд къуюсындан Юсуфны ким чыкъара?

4. Юсуфны къазнасында олгъан алтынларгъа ким сатын ала? Онъа бу ишни япмагъа ким меджбур эткенини ве бу иште насыл бир сыр сакълы олгъаныны икяе этинъиз.

5. Рейан (Къатыфырнынъ къардашы) янъы султан олгъан сонъ, дюльбер Зулейханынъ башына нелер келип-кече?

6. Юсуфнынъ корьген тюшюни метиндеки дёртлюклерден окъуп, анълагъанынъыз киби икяе этинъиз.

7. Юсуфнынъ ирадесини косьтермек ичюн, онынъ башына кельген мусибетлерни дефтеринъизге язынъыз. Джебраильнинъ онъа айткъан сёзлерини метинден тапып, Юсуфнынъ сабырлы олгъаныны исбатланъыз.

8. Къыркъ йыл зинданда яткъан Юсуф насыл бир фурсаттан файдаланып, андан азат олуна? Дестандан бунъа аит сатырларны тапып окъунъыз, изаатланъыз.

9. Рейан Султаннынъ тюшюни Юсуф насыл табирлей? Метинни окъуп, анълагъанынъыз киби тарифленъиз.

10. Озь севгисине садыкъ къалгъан Зулейханынъ омюринде насыл денъишмелер ола? Бу денъишювлернинъ темелинде насыл бир сыр бар?

11. Дестандаки къараманларнынъ арекетлери, табиат чизгилери узеринде субет кечиринъиз. Такъдир, баш язысы меселеси эсерде насыл анълатыла?

ХИКЯЕТ-И ЮСУФ ВЕ ЗУЛЕЙХА[8]

(Дестандан парчалар)

Бисмилляхи-ир-рахман-ир-рахим

1
Бир сёзе башлаялум
Эввелин Аллах — дею.
Эм инает[1] ол иде
Фадли бисмиллях — дею.

2
Вир салават, эй, азиз,
Башлаялум сёзе биз.
Хош хикяет горесиз,
Къыссайы аджеплею.

3
Бу бир гузель къыссадыр,
Сизе чокъ ал анълатыр.
Юсуф алын бильдирир,
Нитти Якъуб агълаю.

4
Якъуб Пейгъамбер иди,
Хакъкъа явер[2] эр иди.
Динъле, ахыр не олды,
Къыссасыны анълаю.

5
Вар иди ол Якъубынъ
Алты элял авраты.
Ол хатунлар къамусы[3]
Корюклю, эйи хулу[4].

6
Дегме бир авратындан[5]
Олды икишер огъул.
Огъул он бир олыджакъ
Къаюрды[6] Якъуб къаю.

7
Якъуб Хакъкъа юзь урды[7]:
— Бер генч огъланчыкъ —
деди. —
Къаму огълум буюди,
Охшалуму ёкъ — дею.

8
Дуасы олды къабул,
Хакъ Чалаб[8] вирди огъул.
Якъуб онъа ад вирди,
Гузельдже «Юсуф» — дею.

9
Ол Юсуф анасындан
Бир огъул догъмуш иди.
Ибн Яминди ады
Уз, гузель Юсуфлаю.

---

1 инает — эйилик, яхшылыкъ
2 явер — ярдымджы, ресуль
3 къамусы — джумлеси, еписи, бутюни
4 эйи хулу — яхшы табиатлы, эйи чизгилер саиби
5 дегме бир авратындан — эр бир къадынындан
6 къаюрды — къайгъырды, къасеветленди, кедерленди, раатсызланды
7 Хакъкъа юзь урды — Аллахкъа ялварды, мураджаат этти
8 Чалаб — Аллах, Танъры, Мевля

10
Чюн Юсуф дюньяя кельди,
Эм анасы ол дем ольди.
Якъуб къараваш[1] алды,
«Юсуфы эмзир» — дею.

11
Ол къаравашынъ, эй, яр,
Бир эмердже[2] огълу вар.
Къараваш даим уюр,
Огълуны «эмсин» — дею.

12
Мемесининъ бирисин
Юсуф ичюн сакълады.
Бир мемесин гизледи
Кенди огълун эмзирю.

13
Чюн буны Якъуб корьди,
Конълю ийу (эйи) олмады.
Джариее сёйледи:
«Огълунъ сатарым!» — дею.

14
Чюн джарие[3] ишитти,
Коксюн уруб ах итти.
Якъуба чокъ сёйледи:
«Огълумы сатма!» — дею.

15
«Икисине сют вирем,
Къарынларын доюрам,
Бен буларны къайырам,
Бени агълатма!» — дею.

16
Якъуб ич эслемеди,
Сёзюни динълемеди.
Сатты онынъ огълуны,
Къалды гъариб агълаю.

17
Ол огъланынъ баасы —
Къыркъ алтун сермаеси,
Якъуб ол Тенъри хасы
Алтуна таъмелею.

18
Якъуб алтуны алды,
Базардан эве кельди,
Джариее сёйледи:
— Огълунъы саттым, — дею.

19
Джарие къаршы варды,
Башын ачыб агълады,
Ах идюбен[4] инъледи,
Огълуны чюн къайыру.

20
Деди: — Огълумы саттынъ,
Бени къатты агълаттынъ,
Дилерим, хич сен де агъла,
Къыркъ йыл ейленмею.

21
Ахыры козьсюз къалгъыл,
Юсуфынъдан айрылгъыл,
Дюрлю асретлер корьгиль.
Дилерим айанмаю[5].

[1] къараваш — къул хызметкяр къадын
[2] эмердже — эмизикли
[3] джарие — хызметкяр, къул къадын
[4] ах идюбен — ах этип, ах чекип
[5] айанмаю — аджымайып

22
Сен Пейгъамбер оласынъ,
Аллахы бир билесинъ.
Банъа зулум къыласынъ,
Ол Хакътан утанмаю. —

23
—Джарие бойле диди.
Якъуб бираз агълады,
Буны дебюбен[1] урды,
— Вар, Юсуфы эмзирю! —

24
Джарие дурды, варды,
Ол Юсуфы эмзирди,
Агълаяракъ отурды,
— Бу иш Аллахтан — дею.

25
Ол къаравашды, ишит,
Корь, не димиш эр-йигит.
Ич сен де эттиким ит
Дюньяда анджилаю[2].

26
Учь кунь эвде отурды,
Дюрлю фикир гетюрди,
Бу захмети готюрди,
Аллахкъа шукр эйледи.

27
Бир сабах ори дурды,
Юзюн топрагъа урды,
Пармагъыны къалдырды,[3]
Хакъ Чалаба ялварды.

28
Чюнки муслиман олды,
Хакъкъынъ бирлигин бильди.
Дюрлю мунаджат къылды[4],
Огълу ичюн агълаю.

29
Деди: — Ол Якъуб бени
Чокъ агълатты ол гъаний,
Сен дахи агълат аны,
Динъмесин бенчилею.[5]

30
Бир беля виргиль анъа,
Ол зулум къылды банъа.
Хакъ Танъры! — дерим санъа, —
Хаджетим къабул къылу.

31
Юсуфыны айыргъыл,
Анынъ къатындан алгъыл.
Фуркъатына яндыргъыл,
Агъласын: «Огъул!» — дею.

32
Анынъ козьлерин алгъыл,
Беним алым сен бильгиль.
Аны бир асрет къылгъыл,
— Я улу Танъры! — дею.

33
Бек чокъ мунаджат итти,
Варды, къабула етти.
Джарие эве китти,
Ол огъланы къайыру.

---

[1] дебюбен — тепип, тепмелеп
[2] анджилаю — ойледже
[3] пармагъыны къалдырды — къолларыны тёпеге (кокке) котерди
[4] мунаджат къылды — ялварды
[5] динъмесин бенчилею — мен киби токътамай агъласын

60
— Бабама дидим буны,
Султан олур, дир бени.
Чюн ишиттим бена аны,
Кельди санъа севиню. —

61
Аласына сёйледи,
Дюшюн такърир эйледи.
— Кимсее диме! — деди,
Басирет исмарлаю.[1]

62
Ол хатун бир кунь мегер,
Сыгъмаз ичине хабер.
Ол дюши такърир идер,
Манисине севиню.

63
Юсуфынъ къардашлары
Ишиттилер хабери.
Эп къарарды ичлери,
Юсуфы кунюлею.

(Агъалары Юсуфны султан оладжакъ деп, куньлеп, оны ёкъ этмек пешине тюшелер. Бир кунь олар бабаларыны алдатып, Юсуфны чёльге алып кетелер. Анда оны уралар ве къуюгъа ташлайлар. Кольмегини исе къангъа булгъалап, Юсуфны къашкъыр ашады деп, шу къанлы кольмекни бабаларына косьтерелер. Якъуб Пейгъамбер Юсуфны къарардан зияде севгени ичюн яна-кюе, гедже-куньдюз агълай, козьлери кёр ола. Нетиджеде, Юсуфнынъ такъдири бам-башкъа ола. Аллах онынъ джаныны къуртара — А.К.)

Суаллер ве вазифелер:

1. Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» дестанынынъ башланув хусусиетине дикъкъат айырынъыз. Сиз эвельде огренген даа насыл эсерлер бойле башлангъаныны хатырланъыз. Нетидже чыкъарынъыз.
2. Къыссада Якъуб Пейгъамбернинъ аяты ве аилеси акъкъында насыл малюматлар бильдирильгенини айтынъыз. Метиндеки дёртлюклернен джевабынъызны исбат этинъиз.
3. Юсуфнынъ догъулувы ве ондан сонъра насыл адисе-вакъиалар олып кечкенини тарифленъиз. Эсердеки сатырларнен тасдыкъланъыз.
4. Якъуб Пейгъамбер не ичюн джариенинъ огълуны сатты? Бу вакъиадан сонъ нелер олып кечти? Метинден джариенинъ Якъуб Пейгъамберге айткъан сёзлерини тапынъыз ве окъунъыз. 24-юнджи дёртлюкте джарие насыл бир нетидже чыкъаргъаныны метинден окъуп анълатынъыз.

---

[1] басирет исмарлаю — оладжакъ шейни эвельден корьмеге билюв къабилиетини багъышлап, (сымарлап)

191
Мегер Мысыр шехринде
Бир малик[1] вардыр анда.
Мисли ёкъдур дюзенде
Базиргяндыр девлетлю.

192
Малын исабын бильмез,
Дилинден ялан кельмез.
Хергиз[2] хата иш къылмаз,
Гъаетте эйу хулу.

193
Бир кунь эвине варды,
Гидже ятуб уюды.
Бир хош эйю дюш корьди,
Саба дурды севиню.

194
Кельди базар ичине,
Табирджилер янына.
Отурды дюкянына,
Дюшюни дер анъладу.

202
Айдур: Ол йире вардынъ,
Кунь индигин эм корьдинъ,
Дюрр-и мерджан[3] ки тердинъ,
Сандыкъларны толдыру.

203
Ол язуя варасынъ,
Бир къул огълан буласынъ.
Аны сатун аласынъ,
Хублугъына имреню.[4]

204
Ахыр аны сатасынъ,
Мал ичине батасынъ.
Падишалыкъ этесинъ,
Та олюндже шад олу.

205
Таъбирде бойле корьдюм,
Дюшюнъи, иште, ёрдум.
Догърусын айди вердим,
Дур вар имди севиню.

206
Малик орадан дурды,
Теъджиль эвине варды.
Къатыр, деве котюрди,
Ёл тутты къатарлаю.

215
Маликинъ ики къулы
Вар иди юзи сувы.
Бирининъ — Кямиль иди,
Бирине — Бешир дею.

216
Кямиль Беширле дурды,
Къуюю устюне варды.
Къавий оргъан[5] кетирди.
Бир эшеге беркидю.

217
Ол къуюдагъы къушлар,
Ол имиш фериштелер.
Юсуфа эш олмушлар,
Юр алурлар чигриню.

---

1 малик — туджджар, базиргян
2 хергиз — ич бир вакъыт, ич де
3 дюрр-и мерджан — инджи ве мерджан
4 хублугъына имреню — дюльберлигине сукъланып, шашып, авесленип
5 оргъан — аркъан

218
Бешир оргъан индирди
Кямиль къогъа[1] долдурды.
Джебраиль ирюб кельди:
— Я Юсуф, дургъыл? — дею.

219
Танърыдан буйрукъ кельди:
— Оргъана япыш! — деди.
Эгленмее тез дурды:
— Къуюдан чыкъ къуртулу!

220
— Юсуф алын бильдинъмю?
Козюнъ иле бакътынъму?
Озюнъ къыяс иттинъми?
Айтгъыл, сен банъа догъру.

221
Юсуф айтты: — Бен бакътым,
Гонълюмден бен айыттым.
Эгер бен къул олайдым,
Баамы ким етирю[2]?

222
Джебраиль айдур: — Имди дур,
Элинъи аркъана ур.
Къуюдан чыкъ, баханъ горь.
Нее дегерсинъ — дею.

223
Бешир аркъаны чекти,
Кямиль бакъубан корьди.
— Бир гузель огълан чыкъты! —
Бешире[3] — дер севиню.

224
— Я Бешир! Хаза гъулям[4]
Санасынъ бедр-и тамам.
Сурети джеддюль энам[5]
Бир ферииште сыфатлу.

245
Малик айтыр: — Айытынъ,
Айиблеринъ хеп деюнъ,
Хем алтунымы алунъ,
Сёйлешелю сатышу.

246
Бунлар айтыр: — Яланджы,
Хем огърыдыр икинджи,
Учюнджиси — къачыджы,
Ишитгиль бизден беллю.

247
Малик айтыр: — Ишиттим,
Айыбларыны бильдюм,
Къамусын къабул къылдым,
Кесинъ бахасынъ беллю.

(Малик Адд къуюсындан Юсуфны чыкъарып кетеяткъанда, Юсуфнынъ агъалары келип, бу огълан оларнынъ къачакъ къулу олгъаны ичюн, оны къайтарып бермесини талап этелер… Докъуз алтынгъа саталар — А.К.)

---

[1] къогъа — къопкъа
[2] етирю — битирип
[3] бешире — къуванч, козьайдын
[4] хаза гъулям — бу огъландыр (арапча)
[5] джеддюль энам — улу инсан

248
Янумда алтунум ёкъ,
Кюллеб[1] иле къумаш[2] чокъ,
Пул ярмакъ[3] вар, къыймет ёкъ,
Бенден ишитинъ догъру.

263
Къафиле гочьти, юрюди,
Гидже къаранъу олды,
Бир мензиле огърады,
Дюшдю Юсуф агълаю.

264
Юсуф анасы ольмюш,
Мегер къабри андаймыш,
Юсуф деведен инмиш,
Анасына агълаю.

265
Айтыр: — Аначыгъым,
бильгиль,
Гъарип олдум, бени корьгиль.
Огълуны эсиргегиль,
Къул олдум ош сатылу.

266
Атамдан айырдылар,
Ильтуб къуюя салдылар.
Сонъ къул деюб саттылар,
Къардашлыкъ хакъкъы, — дею.

267
Аначыгъым, тогъмышдым,
Нола сеннен ольсейдим,
Бу джефайы корьмейдим,
Ики эльчигим багълы.

268
Я, Ана, сен ольмиединъ,
Я бу сине[4] кельмиединъ,
Беним халым бильмиединъ,
Огълуны эсиргею.

269
Сининден бир унь кельди:
— Джаным, Юсуф, санъа
нолду? —
Юсуф ишитти, огънады,
Анасы унюн динълею.

270
Юсуф бунда, бу ёнде,
Анасын мескенинде.
Агъарды, олды ирте,
Малик: — Къаны Юсуф? — дею.

271
Юсуфы истедилер,
Деведе булмадылар.
Корьдилер: — Къачмуш! —
дедилер.
Ййылдылар истею.

272
Бир къара къулу варды,
Варып ол Юсуфы булды,
Юзюне бир къач урды,
Кетюрди сюрюклею.

273
Аллахына ялварды,
Бу кез Юсуф агълады.
— Хакъкъымы алгъыл! — диди.
Сучюм ёгъун бильдирю.

---

[1] кюллеб — уджу къыйыштырылгъан демир, ченгель
[2] къумаш — кетен, юн ве йипектен токъулгъан басма
[3] пул ярмакъ — капик, пара
[4] сине — мезар, къабир

274
Эль кетирип, агълады ол бигунях,
Аза наз идуб диди: — Эй, падишах!
Бени сучсуз ере дёгди бу къул, ах,
Нелер итти бана ишбу ру-сиях[1].

275
Къысмет олмуштыр банъа бу дерт ах,
Хакъмы шимди, кяр-и керде[2], я илях.
Сен билирсинъ халымы, сенсинъ илях.
Санъа малюмдир ишим — сенсинъ гувах[3].

276
Гер хара къылдым исе асий олуб,
Я анам хакъкъын тутма би гунах,
Пес, гуняхым ёкъ исе, бильдир, къон…
Бир алямет эйлегиль бунлара сен, падишах.

277
Бен багъры башлыя медед[4], сенден медед,
Ирмедийсе, къылырам олюндже ферьяд иле ах.
……………………………………………………
……………………………………………………

278
Къул Юсуфы кетирди,
Малике исмарлады.
Малик девее ирди,
Белин зынджыр багълаю.

279
Хош тамам эрте олду,
Къызарубан кунь догъды.
Бир къара булут къопты,
Йылдырымлар шакъыю.

280
Джихан къаранъу олды,
Къар, ягъмур долу ягъды,
Сахра къаму сель олды,
Къафиле къоркъты къаму.

281
Къаракъулны ол Малик
Чагъырып дер: — Хюнелик[5],
Бизе дегиль виренлик,
Бери келинъ языкълу! —

---
[1] ру-сиях — сия бетли, къара бетли
[2] кяр-и керде — япылгъан иш
[3] гувах — шаат, олгъан ишни озь козюнен корьген инсан
[4] медед — имдат, ярдым
[5] хюнелик — бойледже

282
Пес, ол къара къул кельди:
— Язукълу беним, — деди.
— Ол огъланы урдумды,
Юзю узре сюрею.

283
Къачтым дею огъланы,
Булунджа къызбин аны[1],
Гёке тутты юзюни,
Имран дилин[2] сёйлею:

284
— Билюрим — андан олды,
Бу беля бизе гельди.
Танърысына ялварды
Бу огъланчыкъ агълаю.

285
Малик айтыр: — Тез варгъыл,
Анынъ хатырын соргъыл,
Элин, аягъын опьгиль,
Ол сучуны дилею.

286
Олаким, эсиргее
Танърысына ялвара:
— Бизи халас эйлее,
Ёкъса, къалдыкъ къырылу.

Суаллер ве вазифелер:

1. Дестанда Мысыр шеэрининъ базиргяны акъкъында насыл малюматлар эльде эттинъиз. Онынъ зенгин олгъаны ве ич де ялан айтмагъаны ве даа дигер бир мусбет табиат чизгилери акъкъында къачынджы дёртлюклерде бильдириле?
2. Маликнинъ корьген тюшюни табирджилер насыл анълаттылар? Эсердеки сатырларнен тасдыкъланъыз.
3. Малик кимлер иле берабер ёлгъа чыкъты? Къую янында къушлар кимлер олгъаныны эсерден окъуп анълатынъыз. Джебраиль алейхи селям Юсуфкъа не сёйледи? Оларнынъ арасында олып кечкен субетни тарифленъиз, метиндеки сатырларнен исбат этинъиз.
4. Юсуфнынъ агъалары ве Маликнинъ арасында олып кечкен алыш-вериштен сонъ, Юсуфнынъ агъаларына айткъан сёзлерини дестандан тапынъыз, окъунъыз ве анълатынъыз. Бу сёзлерден Юсуфнынъ насыл табиат чизгисини сече бильдинъиз?
5. Анасынынъ къабири янында отурып, Юсуф насыл бир гонъюль истирапларыны тёктю? Аллахтан нелер тиледи? Тилеклерининъ эписини бирер-бирер метинден тапып окъунъыз.
6. Къул Юсуфны Маликке кетирип берген арада насыл аляметлер олып кечти? Бу табиат аляметлери къачынджы дёртлюклерде айдынлатылгъаныны дестандан тапып айтынъыз ве окъунъыз.

[1] къызбин аны — онынъ яланыны
[6] имран дилин — еудилер тили

358
Султандан хабер варды:
— Малик Мысыра гирди,
Хуби дильбери горьди,
Сокъакълары долдыру.

360
Юсуф чаршыя варды,
Хубларын усси[1] гитти,
Султан теферрудж[2] итти:
— Бу адам дегиль! — дею.

371
Тамам алты гюн гечти,
Алтун хисабдан ашты,
Малик гонълюне дюшти:
— Юсуфы сатам, — дею.

390
Бек динъле ишбу сёзю,
Зелиха Таймуз къызы,
Гунеше бенъзер юзю,
Учмакъ къызы сыфатлу.

391
Ол Таймуз Магъриб беки,
Ёгъыйды анынъ гиби,
Къабул олды дилеги,
Мурадына дегирю.

392
Ол Зелиха эрген[3] къыз
Хабер билюнъ бу кез сиз,
Бир гунь уюркен о къыз,
Бир дюш горьмюш ибретлю.

393
Бир гузель огълан горюр,
Хем: — Адынъ недюр? — сорар,
Дюшюнде алур хабер:
— Адым, Юсуфдур, — дею.

407
Учь йылда йине горьди,
Зелиха йине сорды:
— Айыт, къандасынъ? — деди, —
Къылдынъ сен бени делю.

408
Юсуф дер: — Бени бильгиль,
Варуб Мысырда горьгиль,
Бени сен анда булгъыл,
Мысыра султан олу.

411
Атасы айдур: — Неймиш,
Севдигин къанда имиш?
Зелиха джевап вермиш:
— Мысырда султан олу.

412
Зелиха ах эйледи,
Бу къайгъусын гидерди,
Атасы бу кез диди:
— Севдюгюнъ булам, — дею.

426
Бир гунь Мысыр шехринден
Эльчилер гитти андан,
Мысырын султанындан,
Зелихайы истею.

[1] усси — эси
[2] теферрудж — кезинти, сефер
[3] эрген — яшы еткен, къувамына кельген, къувамына кирген

427
Зелиха хош донанды,
Атасы разы олды,
Бинъ къатар мал юкледи,
Зелихая харджаю[1].

428
Бинъ къул — къараваш верди,
Къызын биле гоньдерди,
Эльчисин агъырлады:
— Султан — гювейим[2], — дею.

431
Алтун курсие бинди, Зелиха
Дуруб янына бакъды,
Гедже дёшек дёшенди:
«Севдигим гелюр», — дею.

432
Къатыфыр гелип гирди,
Зелиха аны горьди:
— Ишбу эр кимдир?! — деди, —
Беним устюме гирю?!

433
Чагъыртынъ, гирю чыкъсын,
Эдепсизлик этмесин,
Намахрем устюне гельмесин! —
Буюрды: — Урунъ! — дею.

434
Андан джарие сёйледи:
— Ол султан будур! — деди, —
Дюшюнъде севдинъ, — деди, —
Бисим дургъул[3] утану.

441
Дедилер къаравашлар,
Зелихайы огютлерлер:
— Эйи сёз сёйле, — дедилер, —
— Сабыр къыл, къатлан, — дею.

445
Бир ниче вакътлар гечти,
Ахир ваде иришти,
Чюн Юсуф Мысра дюшти,
Гельди деллял чагъырув.

448
Зелиха айдур: — Бильдим,
Бен учь кез дюшюмде горьдим,
Севдигиме эш бугунь булдым,
Деюп дурур чагъыру.

449
— Варынъ, Малике деюнъ,
Джумле малыны вирюнъ,
Севдигим алыверинъ,
Айрыкълар гитсин гирю.

453
Ашыкъларда ар олмаз,
Горюндже къарар къалмаз,
Къучмайынджа къуртулмаз,
Севдигине огюшю.

465
Сёз чокъ — Къатыфыр гельди,
Юсуфы анда горьди,
Аджепленюп танълады,
Юсуфа хайран олу.

466
Султан айдур Малике:
— Баха кесгил къулунъа,
Айыт, ниджe алтуна,
Вересинъ аны беллю?

---

[1] харджаю — нишангъа берильген бахшышлар
[2] гювейим — куевим
[3] бисим дургъул — кулюмсиреп тур

467
Бу кез фериште гельди,
Малик агъзына гирди,
Ол фериште сёйледи,
Султана хабер вирю.

468
Айдур: — Я Султан бильгиль,
Бу къулу сатын алгъыл,
Къаму долу малындан,
Агъырынджа вир, — дею.

519
Ол путуна ялварды,
Юсуф аны танълады,
Зелихая сёйледи:
— Бу дуран недир? — дею.

520
Зелиха айдур: Танърымдыр,
Сени банъа ол вирю,
Не дерсем, ол ишидир,
Хаджетим къабул къылу.

521
Юсуф айдур: — Бу олмаз,
Бу хаджет къабул къылмаз,
Санарсынъ, Танъры бильмез? —
Деп Зелихая сёйлею.

522
Юсуф ишарет къылды,
Ол бут еринден йыкъылды,
Он паре олып уфанды:
— Юсуф Пейгъамбер, — дею.

523
Зелиха Юсуфы сорды:
— Бу санем неден сынды,
Хем санъа ничюн сёйледи,
Депренди селям вирю? —

524
Ол Юсуф джевап берди:
— Беним Танърым вар, — диди, —
Сенинъ Хачынъа хышым этти,
О да дюштю уфану.

529
Юсуф илери гельди,
Дудагъыны тепретти,
Ол санем бутюн олды,
Тамам эвельгилею.

530
Зелиха аны горьди,
Юсуфы дахи севди,
Ол къадар ашыкъ олды,
Аштан-сувдан кесилю.

539
Къатыфыр бир гунь гельди,
Зелиха къатына гирди,
Халыны зайыф корьди,
Мегер бенъзи сарару.

540
Айдур: — Халинъ не олды,
Бенъзинъ неден сарарды?
Зелиха: — Бильмем? — диди, —
Бу халым недир, — дею.

546
Табиблер аджиз къалды,
Хич илядж идемеди,
Зелиха: — Юсуф, — сёйледи, —
Дердиме дерман дею.

547
Экимлер къалкъты гитти,
Зелиха яту къалды.
Къатыфыр дахи бильди:
— Бу ашыкъ олмыш, — дею.

(Зелиха даясынынъ айткъан сёзюне базаныл, Къатыфыр Султангъа сарай къурдырта. Диварларында озюнинъ ве Юсуфнынъ къучакълашып отургъан ресимлерини сыздырта. Сарайгъа кельген Юсуф диварда язылгъан огютни коре — А.К.)

611
Юсуф бу хали горьди,
Халикътен меդед эрди,
Бакъты бир ает горьди,
Къаршысунда язылу.

612
— «Феленфур би-зинне»[1] язылмыш,
Юсуфы огютлемиш:
— Ол Танърыдан къоркъ! — демиш,
Юсуфа огют вирю.

613
— Юсуф атанъ — пейгъамбер,
Деденъ — Ибрахим сервер,
Бу иши къальбден чыкъар,
Ол санъа ярамаю.

620
Юсуф къапуя гельди,
Эп къапылар ачылды,
Эле Юсуф къуртулды,
Арт этеги йыртылув.

(Рейангъа (Къатыфырнынъ къардашына) ачувлангъан Зелиха Юсуфны зиндангъа ташлай. Буны бильген султан Къатыфыр Зелиханы тенбилей, Юсуф къабаатлы олмагъаныны айта. Зиндангъа барып, эллерини чезип, аш бере, урба кийдире — А.К.)

687
Деди: — Сен бунда дургъыл,
Бир ики гунь сабыр къыл,
Зелиха истер: — Эве гель,
Сени чыкъарам, — деюю.

688
Къатыфыр эве гельди,
Пес эджель назир олды —
Хеман ол гедже ольди,
Мысыр султансыз къалу.

690
Султан къардашы — Рейан,
Ол олды Мисира султан,
Азад олды эхли зиндан,
Юсуф ялынъыз къалу.

691
Джебраиль гоктен инди,
Хакътан селям гетюрди,
Юсуфы огютледи:
— Сабыр къыл, къатлан, — дею

693
Юсуф зинданда къалды,
Чокъ йыллар унутылды…
…………………………………
…………………………………

697
Зелихайы Рейан къоды,
Хем сарайындан сюрди…
…………………………………
…………………………………

[1] феленфур би-зинне — намусынъа сыгъмагъан ишни япмакътан нефрет эт

691
Джебраиль гоктен инди,
Хакътан селям гетюрди,
Юсуфы огютледи:
— Сабыр къыл, къатлан, — дею

693
Юсуф зинданда къалды,
Чокъ йыллар унутылды…
……………………………………
……………………………………

697
Зелихайы Рейан къоды,
Хем сарайындан сюрди…
……………………………………
……………………………………

698
Пес отуз йыл агълады, (Зелиха)
Ахыры гозьсюз олды,
Мал гитти — дервиш къалды,
Юрюр шехирде диленю.

775
Бир гунь Юсуф ол дурды,
Халыкъына ялварды,
Ол къадар ким агълады:
— Бени къуртару — дею.

776
Джебраиль гоктен энди,
Хакътан селям гетюрди,
Султанлыкъ муштулады[1]:
— Имди къуртулдынъ — дею.

778
Ол гидже ишит нолду,
Мегер султан дюш горьди,
— Табирджи — деюп сорды, —
Бу дюшюм недир? — дею.

779
Еди сыгъыры горьдим,
Узерине бинердим,
Бундан анъа гечердим,
Къамусы семиз, кучьлю.

780
— Йине бир дюши горьдим — дер,
Еди гъайры сыгъыр — дер,
Семизлери еди — дер,
Къамусыны дёндирю.

781
Еди башакъ яш богъдай,
Еди башакъ къуру богъдай,
Къурусы яша дёнди,
Эм ол яшы къуруйы.

782
Эп бир арая гельди,
Он дёрт баш богъдай олды,
Икиси гоке учты,
Гитти эм корюнмею.

797
…………………………………
…………………………………
Юсуф ол дюши ёрды,
Бирер-бирер анъладу.

798
Семиз сыгъыр дедиги,
Арыкъ аны едюги,
Богъдай гоке агъдугъы,
Доланып горюнмею —

[1] муштулады — хайырлады
[2] тахыллар — ашлыкъ, арпа, богъдай(лар)

799
Еди йыл боллукъ ола,
Эйю ягъмурлар ягъа,
Дюрлю тахыллар[2] бите,
Иллер уджузлукъ олу.

800
Андан сонъра, биль, нола:
Еди йыл къытлыкъ ола,
Гоктен ягъмур ягъмая,
Экильмишлер къурыйу.

801
Андан сонъра ноласы:
Ягъмур укюш оласы,
Дюрлю тахиль оласы,
Джихан уджузлукъ олу.

827
Джебраиль анда гельмиш,
Ол Юсуфа сёйлемиш:
— Султан олурсынъ — демиш, —
Мысыр тахтына, — дею.

831
Танъры султанлыкъ верди,
Рейан бир себеп олды,
Пес Юсуф султан олды,
Мысыр ичинде беллю…

Суаллер ве вазифелер:

1. Зелиханынъ корьген тюшюни тарифленъиз. Магъриб султаны Юсуфтыр деп, онъа къоджагъа чыкъкъан Зелиханынъ башына нелер келип кече?

2. Мысыргъа кетирильген Юсуфны насыл ёлларнен Къатыфыргъа сатын алдырта?

3. Фериште Маликнинъ агъзына кирип, Султангъа нелер айткъаныны дестандан тапып окъунъыз. Озь сёзюнъизнен анълатынъыз.

4. Юсуф Маликке озюнинъ асыл заты кимден олгъаныны айта. Бу сёзлерни дестандан тапып окъунъыз. Маликнинъ де сонъки сёзюне эмиет беринъиз. Олар насыл сагълыкълашалар?

5. Къатыфыр Юсуфны сатын алгъан сонъ, хазинесинде даа чокъ алтын ве мал-мульк пейда олгъаныны Юсуфкъа бильдире. Юсуф бу алны онъа насыл анълаткъаны дестаннынъ къачынджы дёртлюгинде олгъаныны тапынъыз. Юсуфнынъ бу сёзлерини ифадели окъунъыз.

6. Юсуфнен Зелиханынъ арасында насыл бир фаркъ бар эди? Юсуф омюринде расткельген маниаларны Аллахына ялварып, аль эткенини билесинъиз. Я Зелиха кимге ялвара? Бу акъта оларнынъ арасында насыл лакъырды, ве адисе-вакъиалар олып кечкенини дестандан тапып окъунъыз.

7. Юсуф насыл этип Мысыр султаны ола? Джевабынъызны Къатыфырнынъ корьген тюшюни насыл табирлегени узеринде тизинъиз.

ШИИРИЙ ОЛЬЧЮЛЕР. ПАРМАКЪ ВЕЗНИ

Бутюн шиирий эсерлер пармакъ ве аруз везинлери эсасында язылыр. Ачыкъ ве япыкъ, къыскъа ве девамлы эджалар белли бир тертипке тизилип, аруз везнини пейда эткенини билемиз.

Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» дестаны насыл везин иле язылгъаныны талиль этейик. Бунынъ ичюн мисаль этип алгъан дёртлюкни эджаларгъа болейик. Меселя:

	1	2	3	4	5	6	7	
1.	Къар -	даш -	ла -	рынъ	у -	лу -	лар	(7)
2.	Дюш	ма -	на -	сын	би -	люр -	лер	(7)
3.	Са -	нъа	а -	сед	къы -	лур -	лар	(7)
4.	Душ -	ман -	лы -	гъа	къу -	ва -	ну	(7)

Бу дёртлюкнинъ эр бир сатыры еди эджадан ибареттир, яни эр бир сатырдаки эджалар бири-бирине тенъдир. Бойле везинге шии-
риетте пармакъ везни деп айталар. Пармакъ везни эджаларнынъ сайысы эсасында тизиле. Шиирдеки эджаларнынъ сайысы бири-бирине тенъ ола.

Бойледже, *сатырдаки эджаларнынъ сайысына риает этилип (бакъылып) язылгъан шиирий эсернинъ везнине **пармакъ везни** дерлер.*

Суаллер ве вазифелер:

1. Пармакъ везни не эсасында тизиле? Онынъ эсас хусусиетлерини айтынъыз.
2. Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» дестаны къач эджадан ибареттир?
3. Шиирий эсернинъ насыл бир везнине пармакъ везни дерлер?

КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ АЛТЫН ОРДУ ДЕВРИ

(Могъол истилясындан (1223 с.) Къырым Ханлыгъы деврине къадар (1428 с.))

Къырымтатар эдебияты тарихында эдебиятымызнынъ инкишаф эткен ве дургъунлыкъкъа огърагъан девирлери олгъан. Бу девирлерде эдебият хазинемизни зенгинлештирген бир чокъ эсерлер язылгъан. Бу эсерлер бугунь де-бугунь эм халкъымызнынъ, эм де башкъа тюркий миллетлернинъ эдебий вариети сайыла.

IX—X асырларда Ислям динининъ Къырымда кениш джайрамасы эдебият саасында бир чокъ денъишювлерге ёл ачты. Арап халкъ агъыз иджадынынъ «Юсуф ве Зулейха», «Лейля ве Меджнун» киби нумюнелери халкъ арасында айтыла-айтыла тильде дестан ола. Бу эсерлернинъ эр бири о девирдеки эдебиятнынъ инкишафына тесир эте. Нетиджеде, Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» дестаны языла. Бу эсер XIII асырда асыл къырымтатар тилинде язылгъан ильк эсердир.

Дюньягъа мешур «Кодекс Куманикус» латин-аджем-къуман лугъаты 1245—1295 сенелери Солхатта (Эски Къырымда) языла. Оны итальян тудджарлары ве ерли улемалар тизе. Бу эсер де Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» дестаны киби асыл къырымтатар тилинде язылгъан экинджи язылы абиде сайыла.

Тарихтан бильгенимизге коре, 1239 сенеси Къырым бутюнлей могъолларнынъ къолуна кече. Эки асыр девамында Къырым (1239 сенеден 1428 сенесине къадар) оларнынъ къолунда булуна. Бу мураккеп девирде язылгъан эсерлернинъ чокъусы элимизге келип етмеди. Амма бу девирдеки эдебиятымызны зенгинлештирген эсерлернинъ сайысы аз олса да, олар халкъ вариети олып къалмакъта.

Бу девирлерде де эдебий аят омюрини эп девам эткен. Къырымнынъ медений меркези олгъан Солхат шеэринде эдебий аят гурьделенген ве къайнагъан. О девирнинъ буюк улемалары бирибири иле мында къонушкъанлар, фикир алышып беришкенлер.

Девирлер кечкен сайын мемлекетте пейда олгъан зорбалыкълардан чокъусы алимлер, улемалар, шаирлер дигер мемлекетлерге кеткенлер. Оларнынъ базылары мамлюк султанларынынъ даветинен Мысыр ве Суриеге кеткенлер. Лякин гъурбетликтеки яшайышкъа даяналмагъанлар, кене де тувгъан юртуна къайтып, Къырымда иджат этмекни девам эткенлер.

Иште, XIV асырда яшагъан Абдульмеджит эфенди, Ахмедходжа эс-Сарайий, Тугълуходжа, Тана-Бугъа, Мевляна Исхакъ, Эбубекир

Мухаммед, Сейфи Сарайий киби муэллифлернинъ къыйметли эсерлери халкъ вариети сайылмакъта.

Бу эсерлерининъ къолумызгъа келип еткен тарихы гъает меракълыдыр. XIV асырда яшагъан шаир Сейфи Сарайий 1391 сенеси «Гулистан» серлевасында бир джыйынтыкъ нешир эте. Бу китапкъа о, озюнинъ такълит этип язгъан гъазеллерини ве улу аджем шаири Саадий Шеразийнинъ мешур «Гулистан» эсерини де кирсете. Абдульмеджит ве Ахмедходжа эс-Сарайининъ гъазеллери де анда дердж олуна (басыла). Джыйынтыкъкъа кирсетильген эсерлер толу сакъланып къалмаса да, элимиздеки эсерлернинъ мундериджесинден муэллифлернинъ дюньябакъышы тасавур этиле. О девирде яшагъан халкъымызнынъ яшайыш тарзы, ахлякъы акъкъында малюмат бериле. Бу эсерлернинъ тизилиш шекиллеринден о девирде насыл шиирий жанрлар ишлетильгени корюне. XIV асырда иджат эткен муэллифлернинъ иджатларында насыл мевзу ве гъаелер тасвир олунгъаныны да бу джыйынтыкътаки эсерлерден билемиз.

Тувгъан юрткъа мукъаддес севги дуйгъусы киби мевзу оларнынъ иджатларыны бирлештире. Оларнынъ эсерлеринде бу дуйгъу инсаннынъ рухий къыйметини, шахсиетнинъ уриетини юксельте. Аят ве олюм, гонъюль ве анъ, акъыл ве рух арасындаки къарама-къаршылыкълар эр бир девир ичюн муим ве эбедий меселе олгъаныны косьтере. Бу эсерлер о девирлерде иджат эткен шаирлернинъ миллий руху, анъы, къабилиети, истидат дереджесини корьмеге ярдым этелер.

XIV асырда яшап иджат эткен Абдульмеджит эфендининъ «Эй, гонъюль!» шииринден бизим кунюмизге алты сатыр, Ахмедходжа эфендининъ шииринден — он сатыр етип кельгендир.

Бойледже, къырымтатар эдебиятынынъ Алтын Орду девринде иджат олунгъан эсерлернинъ эписи эдебият тарихымызнынъ тюкенмез хазинеси сайылмакъта.

Суаллер ве вазифелер:

1. Къырымтатар эдебиятынынъ Алтын Орду деврине аит насыл эсерлерни билесинъиз? Бу девирде олып кечкен тарихий вазиетлерни беян этинъиз.

2. XIV асырда яшап иджат эткен муэллифлернинъ чокъусы Алтын Ордунынъ зорбалыгъы саесинде насыл мемлекетлерге кеткенлер? Бу девирде иджат эткен муэллифлернинъ сой адларыны айтынъыз.

3. Сейфи Сарайий насыл серлева алтында джыйынтыкъ дердж эте? Бу джыйынтыкъкъа кирсетильген эсерлерни окъуп, биз насыл бильгилер пейда этемиз?

4. Бу девирдеки муэллифлернинъ иджатларыны бирлештирген фельсефий тюшюнджелерни ачыкъландырынъыз. Бильдирильген фельсефий тюшюнджелернинъ къыйметли джеэтлери неден ибареттир?

АБДУЛЬМЕДЖИТ ЭФЕНДИ
(XIV асыр)

Мамлюклер девринде, хусусан Мысырда къырымлы Бейбарс султанлыкъ эткен вакъытта, бир чокъ улемалар ве шаирлер Къырымдан Мысыргъа кеткенлер. Сонъра о якълардан тувгъан юртуна къайтып кельгенлер, иджадий ве омюр ёлларыны тувгъан топракъларда девам эткенлер. Абдульмеджит эфенди шу девирде иджат эткен шаирлерден биридир.

1391 сенеси Сейфи Сарайий Саадининъ «Гулистан» эсерини дердж эте. Бу дивангъа Абдульмеджит эфендининъ тек бир «Эй, гонъюль» серлевалы гъазели кирсетиле.

Абдульмеджит эфендининъ даа бир дестаны бар. Бу дестанны о, Къырымда яшагъанда яза. Дестан XIII асырда яшагъан Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейха» дестаны киби Юсуф ве Зулейханынъ севгиси акъкъындадыр.

Алтын Орду деври къырымтатар эдебиятынынъ нумюнелеринден бири олгъан «Эй, гонъюль» серлевалы гъазелинде ирадели инсаннынъ гонълю не къадар индже ве назик олгъаны акъкъында айтыла. Эсерде аятта расткельген чешит эзиетлерге даянмагъа бильген инсаннынъ гонълю акъкъында икяе этиле.

Шаирнинъ гонълюнде пейда олгъан дюльбер, алидженап ве терен ислер гонъюль ве анъ арасындаки къарама-къаршылыкъны пейда эте.

Мукъаддес севги дуйгъусы онынъ башына не къадар ынджынувлар кетирмесин, гонълюни не къадар хырпалап чекиштирмесин, о дигер инсаний дуйгъулардан устюн ве мукъаддестир.

Гъазельде къулланылгъан ошатувлар шаирнинъ рухий дюньясыны тасвирлей.

Сызды теним, тюкенди сехер шемидек яныб,
Эй, вай! Не къылды, корь ки, башымгъа беля гонъюль!

Саарьде янып биткен шем киби теним ирип битти;
Эй, вай! Не япты, корь ки, башыма беля(лы) гонъюль!

Истек яшым акъыб, тунь-у-кунь йыгълатыр мени,
Тигме ки, эрсе, кульсе манъа — не рева гонъюль.

Эр гедже къанлы козьяшым акъып, геджелернен мени агълатыр.
Тийме, эгер кульсе, манъа, уймагъан гонъюль.

киби сатырларда севгининъ къудрети, кучю беян олуна.

Абдульмеджит эфенди инсаннынъ гонълю вазиетине коре денъишкени акъкъында фельсефий фикирлер юрюте. Севги ислерининъ истирапларына даянып оламагъан шаир: «Я Рабби! Козюмден ал бу гонъюль дадыны!» — диерек, ярдым истеп, Танърыгъа мураджаат эте.

Гонъюль ве анъ арасында зиддиет (къарама-къаршылыкъ) ойле къуветли ки, оны тек Рабби аль эте биле. Яни бу дава инсаннынъ козьлери юмулгъан сонъ чезиледжек. Бутюн инсаниет ичюн исе бу къарама-къаршылыкъ эп девам этип, эбедий чезильмейип къаладжакътыр.

Гонъюль дадыны ис эткен шаирнинъ башындан нелер келип кечмесе де, кене де ильк дуйгъусына садыкълыгъыны о, бойле сатырларда бильдире:

Михнет элине алды хаятым якъасыны —
Абдуль къатында къылмады бир маджера гонъюль.

Дава эткен гонъюльге Абдуль гонъюль бермеди,
Омюрини, аятыны захмет этип кечирди.

Демек, бу тенъештирюв иле муэллиф эр бир инсаннынъ шахсий фикри, дюньябакъышы, умуминсаний ахлякъы олмакъ керекლиги акъкъында сёйлей. Мукъаддес севги дуйгъусы (севда олгъан гонъюль) бутюн инсаниет ичюн эбедий ве мукъаддес олмалыдыр демек истей. Гонъюль ве анъ арасындаки зиддиетнинъ эбедийлигини бильдире.

Бойледже, Абдульмеджит эфендининъ «гонъюль» акъкъында юрюткен бу фельсефий тюшюнджелери омюрни, юртны, ананы, озюни севмеге бильген гонъюльнинъ алидженаплыгъы, инсаниетлигини тасвирлей.

ЭЙ, ГОНЪЮЛЬ![9]

Андан бери ким, алды о шул дильрубе гонъюль[1]!
Куйди джефада[2], корьмеди хергиз вефа гонъюль[3].

[1] дильрубе гонъюль — севда олгъан гонъюль

[2] джефа — эзиет, ынджытув, азап

[3] вефа гонъюль — сёзюнде тургъан, достлугъыны девам эткен садыкъ гонъюль

Козьдин тюшюрди бир ёлы, козь тюшкели анъа,
Терк ит десем, тилегими бермез риза гонъюль[1].

Сызды теним, тюкенди сехер шемидек[2] яныб,
Эй, вай! Не къылды, корь ки, башымгъа беля гонъюль!

Корьгенге козь тикер, къолы етмезге эль сунар,
Къойгъыл бу ишни эмди, барайы Худа гонъюль!

Баштан кечиб, къара къан ичиб, къан яшым сачыб,
Тапмаз гонъюль тилегини ве хасрета гонъюль.

Еди фелекни тархъ къылыб, накъд-и джан билен[3]
Бу ашкъ нардын ойнама[4], эй, бинева гонъюль[5]!

Истек яшым акъыб, тунь-у-кунь йыгълатыр мени,
Тигме ким, эрсе, кульсе манъа — не рева гонъюль[6].

Я Рабб! Козюмден ал бу гонъюль дадыны! Манъа —
Ким булдыкен белясы билен мубтеля гонъюль[7].

Михнет элине алды хаятым якъасыны —
Абдуль къатында къылмады бир маджера гонъюль[8].

Суаллер ве вазифелер:

1. Абдульмеджит эфендининъ «Эй, гонъюль» гъазелинде не акъкъында айтыла? Гъазельде бильдирильген фельсефий фикирлерни беян этинъиз.
2. Гъазельде къулланылгъан ошатув, тенъештирюvлер насыл меселелерни ачыкъландыра? Мисаллер кетирип, икяе этинъиз.

---

[1] риза гонъюль — разы, мемнюн, хошнут гонъюль
[2] сехер шемидек — саарь чырагъы киби, сабагъа якъын сёнип биткен шем-чыракъ киби
[3] накъд-и джан билен — энъ къыйметли шей иле
[4] ашкъ нардын ойнама — ашкъ чечеги, отунынъ, къанлы яшларынен ойнама
[5] бинева гонъюль — насипсиз, заваллы, факъыр, мухтадж, гъарезсиз гонъюль
[6] не рева гонъюль — ляйыкъ олмагъан, келишмеген гонъюль
[7] мубтеля гонъюль — тюшкюнлешкен, яшамакъны ред эткен гонъюль
[8] маджера гонъюль — дава эткен, давалашкъан гонъюль

АХМЕДХОДЖА ЭС-САРАЙИЙ
(XIV асыр)

Ахмедходжа эс-Сарайий XIV асырда иджат эткен шаирлерден биридир. Муэллифнинъ аяты, догъгъан ве ольген йыллары акъкъында малюмат ёкъ. Ялынъыз онынъ Къырымдан Мысыргъа кетип, анда яшагъаны белли. Абдульмеджит эфенди, Тугълуходжа, Тана-Бугъа, Мевляне Исхакъ, Эбубекир Мухаммед киби гъурбет иллерден ватанына къайтып кельген шаирлер сырасында олгъаны да малюмдир.

1391 сенеси Сейфи Сарайий тарафындан дердж этильген «Гулистан» диванына Ахмедходжа эфендининъ де бир шиири кирсетиле. Абдульмеджит эфендининъ «Эй, гонъюль» гъазели киби бу эсер де Алтын Орду деври къырымтатар эдебиятынынъ тюкенмез хазинесининъ джевхеридир. Бу эсерден Ахмедходжа эс-Сарайий эсерлерини «Ахмед» тахаллюсы /лагъабы/ алтында язгъаны белли олды.

Алтын Орду девринден бизге келип еткен зенгин мирас эдебиятымызнынъ тарихыны огренмеге хызмет эте. Олар бу девирде иджат олунгъан эдебий эсерлернинъ язылув севиесине къыймет кесмеге имкян яраталар.

Ахмедходжа эс-Сарайийнинъ «Ахмед» тахаллюсынен язылгъан эсеринде лирик къараманнынъ къыяфети юксек услюптеки тасвирий васталар иле косьтериле:

Бенде Ахмедни бек табугъында хош эсрар ирур,
Ким анынъ шиирий сёзлери эсрар ирур.

Эсерде усталыкънен тасвир этильген табиий джанлылыкъ лирик къараманнынъ сымасыны арекетке кетире. Козюмиз огюнде дюльбер къызнынъ къыяфети, юзюнинъ чизгилери, онынъ юрюши, джазибеси, незакети джанлана.

Шаир севгилисининъ дюльберлигини эр тарафтан (джеэттен) тасвир эте, инсан гонълюнинъ дюльберлигини ачыкъландыра. Лирик къараманнынъ ахлякъий темизлиги, дуйгъу-ислерининъ дюльберлиги шаиране сёзлер ве ибарелерде беян олуна.

Дильберимнинъ ол садефтек агъзында дюр бар ирур,
Лалынынъ шевкъында тунь-кунь дийделер дюр бар ирур.
Равза янълыгъ хусн багъында янагъына нар ирур,
Хиджр ве ашкъы гонъюллерни якъаргъа нар ирур.

Шаир севгилисининъ агъызындаки тишлерини инджи иле тенъештире, севгилисининъ дюльберлигини этрафкъа сачылгъан нурларнен къыяс эте. Бу нурлар гедже ве куньдюзни ярыкъ эте. Онынъ сачы, боюны-постуны, юрюшини гульзаргъа бенъзете. «Янагъына нар ирур» ибаресинен янакълары къып-къырмызы олгъаныны анълата.

Эсерде къулланылгъан къафиедеш ибарелер лирик къараманнынъ сымасыны даа да къуветли тасвир этелер:

«Агъзында дюр бар ирур — дийделер дюр бар ирур»
Агъзында инджи бар киби — козьлери инджи ягъдырыр

«Энълери гульзар ирур — бульбулю гульзар ирур»
Этрафы гульзар истер — бульбулю гульзар истер

«Не аджеб базар ирур — наз этиб бизар ирур»
Не аджеп, базар этер, наз этип (назланып) бизар (раатсыз) этер.

Бойледже, лирик къараманнынъ къыяфетини шаиране сёзлернен джанландырмакъ усулы о девир шиириетининъ эсас чизгиси олгъаны ичюн гъазеллернинъ чокъусы бойле шекильде язылгъандыр.

Шаир шаиране сёзлернен эсернинъ бедиетлигини юксек севиеге котере. Къафие бирлиги ве къафие текрары исе лирик эсерге тюзгюнлик багъышлай. Буларнынъ эписи муэллифнинъ фикири, дуйгъуларыны бар къуветнен ис этмеге джельп этелер. Ахмедходжа эс-Сарайининъ эсериндеки эр бир сатыр о девирдеки тилимизнинъ бедиетлик дереджесини косьтере.

* * *[10]

Дильберимнинъ ол садефтек[1] агъзында дюр[2] бар ирур,
Лалынынъ[3] шевкъында тунь-кунь дийделер дюр бар ирур[4].

---

[1] садефтек — инджи къабугъы киби индже ве темиз агъзында
[2] дюр — инджи
[3] лалынынъ — къырмызы дудагъынынъ
[4] дийделер дюр бар ирур — козьлери инджи ягъдырыр

Зюльфи[1] сунбульдек[2], бойы — серв[3], энълери гульзар ирур,
Юзюни корьмекке бир дем бульбулю гульзар ирур.

Джан алып хуснюн[4] сатар — бу не аджеб базар ирур,
Я мегер ашыкъларына наз этиб[5] бизар ирур[6].

Равза[7] янълыгъ хусн багъында янагъына нар ирур,
Хиджру ашкъы[8] гонъюллерни якъаргъа нар ирур.

Бенде Ахмедни бек табугъында хош эсрар ирур,
Ким анынъ шиирий сёзлери эсрар ирур.[9]

Суаллер ве вазифелер:

1. Ахмед Ходжа эс-Сарайийнинъ гъазелинде лирик къараманнынъ къыяфети насыл косьтерильгенини мисаллер иле анълатынъыз.
2. Ахмед Ходжа эс-Сарайийнинъ гъазелинде ишлетильген ошатув ве тенъештирювлерни айрыджа къайд этинъиз. Оларнынъ маналары насыл ифаделене? Сатырларнен исбатланъыз.
3. Ахмед Ходжа эс-Сарайийнинъ гъазелинде къафиедеш ибарелернинъ къуветини беян этинъиз. Лирик къараманнынъ сымасы насыл къафиедеш ибарелерде тасвир олуна?
4. Ахмед Ходжа эс-Сарайийнинъ гъазелинде къулланылгъан бедиий тасвирий васталарнынъ бедиетли тарафларыны ифаделенъиз. Оларда муэллифнинъ фикири, дуйгъулары насыл ёлларнен косьтериле?

---

[1] зюльфи — эки янагъынынъ янындан саркъкъан сач теллери
[2] сунбульдек — сумбуль (гиацинт) киби
[3] серв — сельби
[4] хуснюн — гузеллигини
[5] наз этиб — озюни бегендирмек ичюн безгин, куськюн, джильвели арекет этип
[6] бизар ирур — раатсыз этер, бездирир, кусьтюрир
[7] равза — багъча, чименлик
[8] хиджру ашкъы — ясакъ олунгъан севги
[9] эсрар ирур — сыр этер

ЭДЕБИЯТЫМЫЗНЫНЪ КЪЫРЫМ ХАНЛЫГЪЫ ДЕВРИ

XV асырнынъ биринджи черигинден (1428 с.) — XVIII асырнынъ сонъуна къадар (1783 с.) девир. Къырым Ханлыгъы мейдангъа кельгенинден рус истилясы деврине къадар)

XV асырнынъ биринджи черигинде Алтын Орду дагъыла. Къазан, Астырхан, Сибирь, Къырым ханлыкълары мейдангъа кетириле. Биринджи Къырым ханы — Аджы Герай 1428 сенеси Къырымнынъ мустакъиль девлет олмасыны темин эте. Бу девирде Къырым ханларынынъ намлы Герайлар сюлялесининъ темель ташыны Аджы Герай хан къоя. Герайлар сюлялеси учь бучукъ асыр девамында ханлыкъ эте. Бу девирде Герайлар сюлялесининъ эллиге къадар векили ханлыкъ тахтында булуна. Олардан базылары экишер, учер, атта дёртер кере тахттан эндирилип, кене де тахткъа кечелер.

Иште, XV асырнынъ биринджи черигинден (1428 с.) XVIII асырнынъ сонъуна къадарки (1783 с.) девирде Къырымда Къырым Ханлыгъы укюм сюре. Демек, Къырым руслар тарафындан ишгъаль олунгъанына къадар, Къырымда Герайлар укюм сюрген девир — **Къырым Ханлыгъы** деври сайыла.

Къырымтатар халкъынынъ тарихында Къырым Ханлыгъы деври муим эмиетке малик бир девирдир. Бу девирде мустакъиль бир девлет мейдангъа кетириле. Халкъ озь девлетчилигине саип ола, миллет оларакъ шекиллене.

Бу девирде энди бир къач асыр эвель шекилленген медениет, урф-адетлер, сиясет, икътисадият, ичтимаиет миллий ренк ала. Миллий медениетни шекиллендирген язылы эдебият инкишаф эте. Эр бир саада асыл къырымтатар тили къулланыла.

Бу девирде Къырым Ханлыгъы ичтимаий, сиясий ве арбий джеэттен озюнинъ барлыгъыны алемге таныта. Къырымнынъ мустакъиль девлетчилиги вакътында Къырымда яшагъан ерли халкъ къыпчакъ тилинде лакъырды эте. Ондан гъайры эдебият алеми ве ресмий даиреледе къонушув да къыпчакъ тилинде алынып барыла.

Лякин Къырымнынъ мустакъиль девлетчилиги чокъ вакъыткъа сюрьмей. Гедик Ахмет Паша 1475 сенеси Кефени басып ала. Къырым Тюркиенинъ имаесине кече. Бу девирде Къырымда укюмдарлыкъ этеджек ханлар да Тюркиеде тайин-

лене ве тасдыкълана. Бу девирде къырымтатар халкъынынъ эдебий, медений, ичтимаий, икътисадий аятына Тюркиенинъ тесири пек арта. Энди Къырым Ханлыгъынынъ ресмий муарририети къыпчакъ тилинде дегиль де, тюрк тилинде алынып барыла.

Къырым Ханлыгъы девринде мейдангъа кельген къырымтатар эдебияты пек махсулдар ола. Юксек севиеге етишкен эдебият бугунь де-бугунь несиллерни тааджипке къалдырмакътадыр.

Бу девирде къырымтатар эдебияты тарихында пек чокъ муэллифлер хызмет этелер. Айны девирде язылгъан эдебий эсерлернинъ шекиль ве мундериджеси гъает зенгинлеше.

Къырым Ханлыгъы девринде къырымтатар эдебиятында юксек севиеге иришкен улема (алим), эдип ве шаирлер дигер тюркий девлетлерде де белли олалар. Бу девирдеки эдебиятны чокъусы ханлар илерилетелер. Олар озь девринининъ кениш малюматлы, илимли адамлары ве корюмли шаирлери олгъанлар. Ханлар, озьлерининъ шан-шуретлерини, эдебият усталыгъыны юксельтмек ичюн, сарайларына шаирлерни давет эткенлер.

Бу девирде укюмдарларнынъ (ханларнынъ), халкъ ве саз шаирлерининъ эдебияты шекиллене. Бутюн тюрк дюньясында диван эдебияты илерилей. Диван эдебияты эр бир джеэттен юкселип, зенгин классик эдебияткъа чевириле.

Диван эдебиятында арап ве аджем миллий услюплер ишлетиле. Шаирлер озь эсерлеринде пек чокъ аджем, арап, тюрк сёзлерини къуллананалар. Диван эдебиятында гъазель, семаи, рубаи, къыта, бейит, муамма, фельсефий-дидактик фикир бильдирген месневи киби шиирий шекиллер кениш къулланыла.

Диван эдебияты арап ве фарс медениетининъ тесиринде шекилленген бир эдебияттыр. XI — XII—нджи асырлардан язылгъан Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадгъу билиг», Эдип Ахмед Югнекининъ «Атабет-уль-Хакъайыкъ» киби эсерлери бу эдебиятнынъ ильки нумюнелери олгъандыр.

Къырым Ханлыгъы диван эдебиятында илерилеген тарихий несир «тарих», «теварих» я да «ахбар» деп адландырыла. Оларда «шах-наме» «вакъайи-наме, сефарет-наме, сергюзешт-наме», терджиме киби тюрлер кениш инкишаф эте. Бу саада иджат эткен эдиплернинъ чокъучы Гирай сулялесине менсюптирлер. Бизге белли олгъан эсерлернинъ асыл нусхалары дюнья архивлери, китапханелеринде сакълыдыр.

Шимдики девирде тарихий несирге аит Къайсуни-заде Нидайнинъ «Тарих-и Сахиб Гирай хан», Аджы Мехмед

Сенаийнинъ «Тарих» (1651), Мухаммед Гирайнынъ «Тарих» (1703), Сейид Мухаммед Ризанынъ «Эс-себъу-с-сеййар фи ахбари мулюки-т-татар» (1744), Хурреми Челебининъ «Тарих-и ханан-ы Къырым» (1756/57), Саид Гирайнынъ «Тарих-и Саид Гирай» (1758) киби эсерлерининъ базысы толу, къысмен ве айры парчалар сыфатында нешир олундылар. Халкънынъ эманетине къайтарылдылар.

Къырым ханлыгъы девиринде джанлы олгъан диний омюр Ислямий (диний) эдебиятнынъ инкишафына себеп олды. Ислям дини ве тасавуф тюшюнджесини халкъкъа анълатмакъ ичюн, янъы бир шиирлер — иляхилер язылып башланды. Бойле этип, халкъ эдебиятында диний-тасаввуфий шиир ёнелиши пейда олды. Тасаввуф — Аллахны чокъ анъмакъ ве ибадет этмекнен онъа якъынлашмакъ ёлудыр. XVIII асырнынъ орталарында яшагъан Мехмед Факърийнинъ иджадында иляхилер тюрю эсас алгъандыр.

Эдебиятымызнынъ Къырым Ханлыгъы девринде Гъазаий, Усеин Кефевий, Резми Бахадыр Герай, Мухаммед Кямиль, Ашыкъ Умер, Мустафа Джевхерий, Джанмухаммед ве даа бир чокъ муэллифлер иджат эткендирлер.

Суаллер ве вазифелер:

1. XV асырнынъ биринджи черигинде Алтын Орду дагъылгъан сонъ,- насыл ханлыкълар мейдангъа кетириле? Къырымнынъ мустакъиль девлет олмасыны ким темин эткенини айтынъыз.

2. Къырым ханлыгъынынъ укюм сюрген девирининъ сенелерини тарифленъиз. Къырым Ханлыгъы деври не вакъыткъа къадар девам эте?

3. Къырым Ханлыгъы девринде медениет, икътисадият, ичтимаиет саасында насыл денъишювлер олып кече? Эдебият алеми ве ресмий даирелерде къонушув насыл тильде алынып барылгъаныны сёйленъиз.

4. Къырымтатар халкъынынъ эдебий, медений, ичтимаий, икътисадий аятына Тюркиенинъ тесири не вакъыт пек арта? Бу вакъыт Къырым Ханлыгъынынъ ресмий муарриети насыл тильде алынып барылгъаныны айтынъыз.

5. Къырым Ханлыгъы девриндеки эдебиятны кимлер илерилетелер? Бу девирде шекилленген эдебиятнынъ адларыны тарифленъиз.

6. Диван эдебиятында насыл миллий услюплер ишлетиле? Диван эдебиятында къулланылгъан шиирий шекиллерни къайд этинъиз.

7. Къырымтатар эдебиятынынъ Къырым Ханлыгъы девринде иджат эткен муэллифлернинъ адларыны айтынъыз.

ГЪАЗАИЙ
(1554—1607)

Къырымтатар эдебиятынынъ Къырым Ханлыгъы деврине иссе къошкъан шаирлернинъ чокъусы ханлар олгъандыр. Девлет Герай ханнынъ огълу, Ислям Герай ханнынъ къардашы — Гъазаий — орта асырлар девринде яшап иджат эткен укюмдар шаирлерден биридир. О, шаирлер арасында ***Бора Гъазы Герай, Гъазаий*** адларынен белли олгъан. Гъазаий диван ве тасаввуф эдебиятына дегерли иссе къошкъан шаирдир.

Асылында Бора Гъазы адынен белли олгъан Гъазы Герай аскер башы да олгъан. О, тюрк сераскери Озьтимур огълу Осман пашанен иран аскерлерине къаршы урушларда дефаларджа иштирак эткен. Дженклерде буюк джесарет ве ярарлыкълар косьтерген. Къазанылгъан гъалебелерге де иссе къошкъан.

Хан-заде йигирми секиз яшында олгъанда, аскерлеринен иранлы аскерлерге къаршы уджюм эте. Акъшамдан сабагъа къадар дёгюше. Акъибетинде, енъильген хан-заде иранлыларгъа эсирликке тюше. Еди йыл зинданда ята. Онъа Иранда къалып яшаса, зиндандан азат олунаджагъы теклиф олуна. Амма озь Ватаныны джан-гонъюльден севген Гъазы Герай бу теклифни кесен-кес ред эте. Истегини шиирий сатырларнен бильдире. «Сизинъ мемлекетинъизде энъ раат ер — къале ве зиндандыр», — деп мыскъыл тарзда аджем тилинде джевап бере.

Сонъундан истидатлы ве джесюр хан-заде татлы сёз иле зиндан бекчисини алдата. Зиндандан къачып, башта эрзурумгъа, сонъра исе Тюркиеге келе. 6 йыл Къырым хансыз эди ёкъса? 1587—1588 сенелери Османлы девлети тарафындан Гъазы Герай Къырым Ханлыгъынынъ тахтына тайинлене.

Гъазаий диний, риязият илимлерининъ мутехассысы, алими де олгъан. О, тюрк-къырымтатар классик музыкасы тарихынынъ энъ буюк бестекярларындан биридир.

Шаир бестекяр олгъан сонъ, эльбет де, чалгъыджы да олгъан. О, башта танбур чалгъан. Сонъра бир чокъ дигер чалгъы алетлеринде де буюк усталыкъ иле классик макъамларны иджра эткен. Онынъ бестекяр оларакъ иджат эткен ве бизге малюм олгъан энъ аздан етмиш дёрт эсери бар. О девирде Гъазайийни музыкашынаслар арасында «Татар» ады иле анъгъанлар.

Бойледже, Къырымнынъ сиясий ве медений тарихынынъ энъ буюк исимлеринден бири — Гъазы Герай къуветли укюмдар, мустакъиль фикирли ве келеджекни корьмеге бильген сиясетчи олмакънен бирге — алим, шаир, бестекяр, чалгъыджы, хаттат ве буюк меценат олгъан.

«Гуль ве бульбуль», «Долаб», «Къаве ве баде» месневилери ве онларджа шиирлерден ибарет джыйынтыгъынен беллидир.

«Диван» шиирий джыйынтыгъына къыркътан зияде лирик мевзуда язылгъан гъазеллери кирсетильген. Бу эсерлер назым эсерлер сырасыны кенишлетелер. Айны девирде язылгъан хан ярлыкълары, ресмий ве хусусий (шахсий) мектюплер муэллифнинъ несир эсерлерини тешкиль этелер.

Арап, аджем, османлы ве къырымтатар тиллеринде язылгъан бу эсерлернинъ мевзулары чешиттир.

Гъазаий 1607 сенеси Акъмесджитте элли беш яшында веба хасталыгъындан вефат этте. Мезары Багъчасарайда, бабасы Девлет Герайнынъ тюрбесиндедир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Диван ве тасаввуф эдебиятына дегерли иссе къошкъан шаир алемге насыл адларынен белли олгъандыр? О, аскербашы оларакъ, дженклерде насыл джесаретлик ве ярарлыкълар косьтергенини икяе этинъиз.

2. Иранлыларгъа эсирликке тюшкен хан-задеге зиндандан азат олунаджагъы теклиф олунгъанда, истегини насыл шиирий сатырларнен бильдиргенини тарифленъиз. Зиндандан о, насыл этип къача ве не вакъыт Къырым Ханлыгъынынъ тахтына тайинлене?

3. Гъазаийнинъ даа насыл саалар мутехассысы олгъаныны беян этинъиз. Музыкашынаслар арасында Гъазаий насыл адынен анъылгъаныны айтынъыз.

4. Бугуньки куньде Гъазаийнинъ насыл месневилери ве шиирий джыйынтыкълары беллидир? «Диван» шиирий джыйынтыгъына не къадар гъазеллери кирсетильгенини айтынъыз. Несир эсерлерини насыл жанрлар тешкиль эткенини ве насыл тиллерде язгъаныны икяе этинъиз.

Гъазайийнинъ шиириети

Гъазаий къырымтатар классик шиириетининъ чешит шекиллеринде иджат эткен шаирдир. Гъазайийнинъ ашкъ лирикасында севгилисине олгъан ашкъ, севги, айрылыкъ, асрет киби дуйгъулары айдынлатыла. *Хамасий лирикасында* — лирик къараманнынъ дженкчи — аскер сыфатында япкъан йигитлиги, къараманлыгъы, мердлиги — шерефлендириле. *Диний — тасаввуфий ве фельсефий лирикасы* — диний-тасаввуфий ве фельсефий меселелерге багъышлана. *Хиджавий (сатирик) ве мизахий (юмористик)* эсерлеринде айны заманда джемиетте укюм сюрьген интизамсызлыкъ, экиюзьлюлик, идаре ишлериндеки беджериксизлик, нефисхорлыкъ, сахте диндарлыкъ киби бир сыра менфий чизгилер тасвирлене. *Талилий (дидактик)* эсерлеринде огретиджи, насиат бериджи шекильде аятий аллар анълатыла. Гъазайийнинъ яратыджылыгъында гъурбетликнинъ аизары, ватан, яр асретлигининъ фаджиасы буюк усталыкъ иле тасвир олуна.

Шаирнинъ ***«Эй, Саба, еткур пеямым ол юзю гуль дильбере»*** гъазелинде севги дуйгъусы ве асретлиги ифаде олуна. Лирик къараман (Гъазаий) шаркътан эскен хафиф ельге (Сабагъа) мураджаат эте. Онынъ башына тюшкен яр асретлигининъ аизарыны симинберге (кумюш тенли дюльбер къызгъа) барып еткизмесини хафиф ельге риджа эте:

«Эй, Саба, еткур пеямым ол юзю гуль дильбере,
Хаста халым шерх къылгъыл бир-бир ол симинбере».

«Айрылыкъ оты» лирик къараманны насыл алгъа кетиргенини шаир бар акъикъатынен тасвирлей:

«Сёйле, ким корьди сенинъ ол козю яшлу ашыкъынъ
Хаставеш бенъзи сарармыш, бенъземиш нилюфере».

Къасевет, гъам юкюнден букюлип, хаста алына кельгенини шаир гуя озю ис эткени киби икяе эте. Козюмиз огюнде шаирнинъ иранлыларгъа эсирликке тюшкени джанлана. Ватаны, тувгъан юртуны джан-гонъюльден севген шаирнинъ сымасы джанлана. Айрылыкъ маджераларыны озь башындан кечирген шаир, асретликтен янгъан инсаннынъ алыны бойле инджелик иле тасвирлей.

«Чак-чак этмиш якъасын дест-и хиджран япышуб,
Дуд-и ахы чыкъса, етгай ишбу черх-и ахдере».

Дияр асретлигинден янгъан шаирнинъ гонълю ойле бир вазиетте ки, атта бу яныкътан чыкъкъан «аизар тютюни» та о бир дюньягъа барып етеджек дереджесиндедир.

Шаир озь-озюнден *«Дертли Гъазаий, о къадар джефа, зулум чектириджинъ ким?»* деп сорай ве гъазельнинъ сонъунда нетидже чыкъарыла:

«Мундже ким джевринъ чекер хаста Гъазаий дердименд».

Сонъра исе ватан, яр асретлиги даянылмаз бир агъры олгъаныны ифаделемек ичюн мубалягъа усулы (гипербола) къулланылып, Хакъ (Танъры) бу даянылмаз гонъюль агърысыны тек мусульмангъа дегиль, атта кяфирге (душманына) биле бермесин деп, тилек тилей:

«Вирмесюн ол хали Хакъ муслим дегиль бир кяфире».

Шаирнинъ гъурбетлик, асретлик мевзуларына багъышлангъан гъазеллеринде омюр, олюм акъкъында фельсефий фикирлер юрютиле. Меселя, ***«Киче юзьнинъ хасретидин пес ки гирьян олды шем...»*** киби гъазелинде Гъазаий бутюн гедже янып, тама-тама липильдеген чыракънынъ (шем) сымасыны тасвирлей:

«Киче юзьнинъ хасретидин пес ки гирьян олды шем,
Атеш-и гъам шулесиддин янды сузан олды шем.

Корьди ким олмаз мюневвер арызынъдын мунджели,
Къальб-и ашыкъ гиби ахир янды хирман олды шем».

Гъазаий асрет чеккенлернинъ алыны янып ириген чыракъкъа бенъзете. Янып ириген ве ирип биткен чыракънынъ алыны гъамкъасеветте кечирильген инсаннынъ омюрине ошата:

«Безм-и васлынъ хасретидин башлады яш тёкмеге,
Субхадек дюнья эвинде герчи михман олды шем.

Субх-и васле корьди ахир етмеги олмыш мухаль
Эксилюб гъам бирле омри хаке ексан олды шем».

Шаир озю де базы бир гъамдан, базы исе кульгюден чыракъ киби иригенини тенъештирме (бенъзетме) усулы иле:

«Эй, Гъазаий, гех висалы фикр къылды, гех фиракъ,
Гяхи гирье къылды гъамдын, гяхи хандан олды шем».

деп, ашкъыны беян эте. Гъазаий бу классик гъазелинде ашыкънынъ чешит аллары акъкъында сёз юрюте. Чыракъ (шем) сымасында къаршылыкъсыз (джевапсыз) севгининъ къурбаны олгъан ашыкънынъ сымасы косьтериле.

Бойле этип, гъурбетлик ве асретлик мевзусына багъышлангъан эсерлеринде шаир тез кечиджи омюрни тасвир эте. Инсан не къадар яшамасын, бу фаний дюньяда онынъ омюри бир геджеде ирип биткен чыракъ кибидир. Эр бир инсан бу дюньяда мусафирдир, дегени киби фикирлер юрюте.

Гъазаийнинъ гъазеллери ве месневилери самимиетлик ве алчакъгонъюллик чизгилеринен ашлангъандыр. Онынъ эсерлеринде фельсефий фикир, дюньябакъыш, инсан гонълюнинъ ве мурекkeп аятнынъ сырлары усталыкънен айдынлатыла.

ГЪАЗЕЛЛЕР

* * *

Эй, Саба, еткур пеямым[1] ол юзю гуль дильбере,
Хаста халым шерх къылгъыл[2] бир-бир ол симинбере[3].

Сёйле, ким корьди сенинъ ол козю яшлу ашыкъынъ
Хаставеш бенъзи сарармыш, бенъземиш нилюфере.

Айрулукъ оды[4] ки, сенсиз джанына кяр эйлемиш[5],
Бар-ы гъамдынъ[6] хам олуб та, къадди[7] дёнмиш ченбере[8]

Чак-чак этмиш якъасын,[9] дест-и хиджран япышуб,[10]
Дуд-и ахы[11] чыкъса, етгай ишбу черх-и ахдере[12].

---

[1] еткур пеямым — еткиз хаберимни

[2] шерх къылгъыл — ачыкъ айдын айт, иззат бер, анълат

[3] симинбере — кумюш вуджутлыгъа, вуджуды кумюш киби олгъан къызгъа

[4] айрулукъ оды — айрылыкъ оты, атеши, дуйгъусы

[5] джанына кяр эйлемиш — джанына кучь эйлеген, кучь берген

[6] бар-ы гъамдынъ — гъам юкюнден, къасевет юкюнден

[7] хам олуб та къадди — букюлип бою

[8] дёнмиш ченбере — алкъагъа дёнген, алкъа сыфатына ошагъан, букюльген

[9] чак-чак этмиш якъасын — йырткъан якъасын

[10] дест-и хиджран япышуб — айрылыкъ эли (къолу) такъдири япышып

[11] дуд-и ахы — эй-вах тютюни, аизар тютюни

[12] черх-и ахдере — фелек ихтиятына, сакътлыгъына, тынчлыкъ укюм сюрьген дюньягъа

Мундже ким джевринъ чекер[1] хаста Гъазаий дердименд,[2]
Вирмесюн ол хали Хакъ муслим дегиль бир кяфире.

Сатыр асты терджимеси[11]

Эй, рузгяр, еткиз хаберимни юзю гульге бенъзеген дюльберге,
Хаста алымны барып анълат бирер-бирер кумюш тенли
гузель къызгъа

Сёйле ким корьди сенинъ — о козю яшлы ашыкънынъ
Хаста юзю эп сараргъан, ошагъанын(ы) нилюферге.

Айрылыкъ атеши ки, сенсиз джанына кучь берген,
Гъам юкюнден пек букюлип, бою алкъагъа дёнген.

Шарт-шурт йыrtкъан якъасыны айрылыкъ эли япышып,
Аизар тютюни чыкъса, етер та о (бир) дюньягъа.

Джефа чектириджинъ ким, хасталыкъ чеккен дертли
Гъазаий,
Бойле алны бермесин Хакъ тек мусульмангъа дегиль,
атта кяфирге биле

* * *

Киче юзьнинъ хасретидин пес[3] ки гирьян олды[4] шем[5]
Атеш-и гъам шулесиддин[6] янды сузан олды шем.

Корьди ким олмаз мюневвер[7] арызынъдын[8] мунджели[9],
Къальб-и ашыкъ гиби ахир янды хирман олды[10] шем.

---

[1] мундже ким джевринъ чекер — о къадар джефаджынъ ким, зулум чектириджинъ ким

[2] Гъазаий дердименд — дертли Гъазаий

[3] хасретидин пес — асрети битти

[4] гирьян олды — агълады

[5] шем — мум, чыракъ

[6] шулесиддин — алевинден

[7] мюневвер — ышыкълы, бахытлы

[8] арызынъдын — янакъларындан

[9] мунджели — парлакъ

[10] хирман олды — умютсиз олды

Безм-и васлынъ хасретидин[1] башлады яш тёкмеге,
Субхадек дюнья эвинде герчи михман олды шем.

Субх-и васле[2] корьди ахыр етмеги олмыш мухаль,[3]
Эксилюб гъам бирле омри хаке ексан[4] олды шем.

Эй, Гъазаий, гех висалы фикр къылды, гех фиракъ,
Гяхи гирье къылды гъамдын, гяхи хандан[5] олды шем.

Сатыр асты терджимеси[12]

Бутюн гедже асрет чекип, агъламакъта мум-чыракъ,
Гъам атеши, алевинден ирип янды мум-чыракъ.

Корьген кимсе олмаз бахытлы парлакъ янакъларындан,
Къальби ашыкъ киби битип, янып битти мум-чыракъ.

Корюшмекнинъ асретинден башлады яш тёкмеге,
Сабадай дюнья эвинде мусафирдир мум-чыракъ.

Сабанен корюшмекнинъ сонъу олмагъаныны анълагъан сонъ,
Эксилип гъам иле омрю /ерге къарышып/ ирип битти
мум-чыракъ.

Эй, Гъазаий, корюшмекни якъын корьди, кя узакъ,
Кяде гъамдан агълады о, кя къуванды мум-чыракъ.

Суаллер ве вазифелер:

1. Гъазаий къырымтатар классик шииретининъ насыл шекиллеринде иджат эткен шаирдир? Гъазаийнинъ ашкъ лирикасында насыл дуйгъулар айдынлатылгъаныны ифаделенъиз.

2. Хамасий лирикасында насыл меселелер шерефлендириле? Диний-тасаввуфий ве фельсефий лирикасында насыл меселелер тасвир олунгъаныны тарифленъиз.

3. Хиджвий (сатирик) ве мизахий (юмористик) эсерлеринде насыл бир менфий чизгилер айдынлатыла?

---

[1] безм-и васлынъ хасретидин — корюшмек асретинден

[2] субх-и васле — сабанен корюшмек

[3] ахыр етмеги олмыш мухаль — сонъуна, ахырына етмек мумкюн дегиль

[4] хаке ексан — ернен ексан, ернен тер-тегиз, ерге къарышып

[5] хандан — кульгюден

4. Талилий (дидактик) эсерлеринде насыл аятий аллар анълатыла.

5. Шаирнинъ «Эй, Саба, еткур пеямым ол юзю гуль дильбере» гъазелинде насыл дуйгъулар ифаде олунгъаныны мисаллер кетирип тарифленъиз.

6. Шаирнинъ «Киче юзьнинъ хасретидин пес ки гирьян олды шем...» гъазелинде насыл фельсефий фикирлер юрютильгенини мисаллер кетирип анълатынъыз.Сатырлардаки бедиий ифаделерни тайинленъиз.

Гъазайнинъ «Долаб» месневиси (дестаны)

Гъазайнинъ «Долаб» месневисинде лирик къараман долапнен субет эте. Долап да гуя инсан киби, башындан келип кечкен адисе-вакъиаларны онъа икяе эте.

Долап (сув дегирменининъ копчеги) сымасында сув киби акъкъан инсан омюри тасвир олуна. Такъдир (омюр копчеги) инсанны насыл чельтемесин, насыл айландырмасын, инсан исе эр бир къыйынлыкъкъа къаршы кетип, эп даянып яшамакъны девам эте.

Долапнынъ мекяны бир вакъытлар юдже дагълар олгъан. Бир вакъыт о юдже дагъларда ем-ешиль тал тереги олып оськен. Башынынъ тёпесинде къушлар йырлагъан:

«Юдже дагълар иди эввель мекяным,
Беним де вар иди таб-у туваным.

Башымда къумру ве тугърач отерди,
Земинимде нидже гуллер битерди.

Либасым гех ешиль, гех ал олурды,
Хазан вакъты зерим памал олурды».

Амма *«эджель еллери»* эсе... Терекни келип пычалар, кеселер. Ондан истеген алетлерини япалар. Долап лирик къарамангъа бу акъта пек тафсилятлы икяе эте:

«Зекериййа тек мени анда бичерлер,
Ишит, имди бана не иш гичерлер».

Пычылгъан бу диреклернинъ эсас къысмындан сув дегирмени къуралар. Энди о, онынъ *«джисми къуруса»* да, *«ешиль тону къарарып чюрюсе де»*, бир ерде токътамайып айлана:

«Дёнермен ол замандур, бу замандур,
Билюрсен, ким фелек иши ямандур.
Йиди Эййубтек багърымны кирман
Къазая-чаре не сёйле, не дерман».

Юкъарыдаки шиирий сатырларда «Зекериййа ве Эййуб» киби адлар анъыла. Эюп ве Зекерия — Пейгъамберлеримизнинъ адларыдыр. Эсерде анълатылгъан вазиетлер исе оларнынъ башындан келип кечкен адисе-вакъиалардыр. Пейгъамберлеримиз акъкъындаки риваетлер гъает меракълыдыр.

Зекерия Пейгъамбер душманларындан къачкъан вакътында онынъ къаршысына бир къавакъ тереги растkеле. Къавакъ тереги ярылып, Зекерия Пейгъамберни душманлардан къорчалай. Зекерия Пейгъамбер къавакъ терегининъ ичинде душманларындан гизлене. Амма онынъ джуббесининъ этеги тышта къала. Пейгъамбернинъ этеги тышта къалгъаныны душманларгъа шейтан бильдире. Олар пейгъамберге къавакъ терегининъ ичинден чыкъмасыны буюралар. Лякин Зекерия Пейгъамбер сес-солукъ чыкъармай. Ондан сонъ, душманлар пычкъы алып, пычкъынен къавакъ терегини пычып башлайлар. Амма Зекерия эп даяна, дюньядан шеитлер киби кете. Зекерия Пейгъамбернинъ сымасында садыкълыкъ, чыдам, даянув, сабыр орьнеклери тасвир олунгъандыр.

Эюп Пейгъамбернинъ де такъдири пек меракълыдыр. О да, башындан бир чокъ алларны корип кечиргендир. Омюрининъ башында о, пек сеадетли, бахытлы бир инсан экен. Онынъ баласы-чагъасы ве малы-мулькю чокъ экен. Дюнья сеадетине малик олгъан Эюпни Аллаху-Тааля сынай. Оны мал-мульктен марум эте. Эюп бунъа шукюр эте, даяна. Онынъ балалары бири-бири артындан олелер. О, бунъа да сабыр эте. Ахыр-сонъу о, агъыр бир хасталыкъкъа огърай. Онынъ тенини къуртлар ашай, кемире. О, исе эп сабыр этип, Аллаху Таалягъа ибадет этмекни быракъмай. Дженабы Хакъ онъа шифа бере. О, гъайрыдан мал-мульк саиби ола. Пейгъамбер оларакъ мужделене.

Бойледже, месневиде Гъазаий пейгъамберлернинъ аятынынъ мисалинде сабыр, садыкълыкъ, чыдам киби инсан чизгилерини шерефлей. Бу чизгилер Долап сымасында тасвирлене. Долап буюк бир фельсефеджи киби фикир юрюте, чюнки Долап сымасында омюр, чарх-фелек вакъиалары беян этиле. Шунынъ ичюн де Долап хангъа ибретли насиатлар бере:

«Сёзюмден ибрет алгъыл сен де, эй, хан.
Фелек милькинде варсыз джумле михман.

Фелек бир еди башлы эдждерхадур,
Ки накъд-и омр-и адем ход гъыдадур.

Нидже шахлар келюр анда олур мат,
Мурад узьре сюрюльмез бунда хич хат», — дей.

Месневининъ сонъки сатырларында «Кимсе бу фаний дюньядан о бир дюньягъа тойгъандже яшап кетмеди. Нидже падишалар ве ханлар да бу укюмге огърадылар» деп айтыла. Бойле этип, насиатлар бериле:

«Гечюрме гъафлет иле рузигярунъ,
Ки вар икен, элинъде ихтиярунъ.
Дилерсинъ ким, ириширсинъ кемале,
Тевеккюль къыл хер иште Зульджеляле».
«Долаб» месневисиндеки:
«Ики алемде истерсенъ ферагъат…
Ки таат къыл, диле Хакътан ризайы».

киби сатырларда эсернинъ эсас манасы бильдириле. Бу сатырларда дюньяда эр бир шей Аллахнынъ ризасы иле олгъаны анълатыла. Онынъ ичюн эр бир инсан эр бир шейге даянып, Аллахкъа итаат этеджек, такъдирине бойсунаджакъ, инанаджакъ, онъа коре арекет этеджек, давранаджакъ, такъдирнинъ буюргъаныны япаджакътыр. Демек, Гъазаийнинъ «Долаб» месневисиндеки долаб сымасында джианда яшагъан бутюн инсаниетнинъ аятий маджерасы (адисе-вакъиалары) айдынлатыла.

Бойледже, Гъазаийнинъ яратыджылыгъы зенгин асабалыкътан къалгъан муджизедир. Бу эсерлернинъ зевкъы, лезети ве фельсефеси миллетимизнинъ рухий дюньясыны зенгинлештирмек ичюн хызмет эте. Осеяткъан несильге алидженаплыкъ, темизгонъюллилик, инсаниетлик киби ислерни ашлай.

Суаллер ве вазифелер:

1. «Долаб» месневисининъ мундериджесинде не акъкъында айтылгъаныны тариф этинъиз.

2. Долап сымасында насыл адисе-вакъиалар тасвир олуна? Анълатынъыз.

3. Долап хангъа мураджаат этип, онъа насыл насиат бере? Мисаль кетирип, фикиринъизни беян этинъиз.

4. Дестаннынъ сонъки — эсас мана ташыгъан сатырларында насыл фикир бильдириле? Джевабынъызны мисальнен ифаделенъиз.

ДОЛАБ[13]

(Месневи)

Ёл устюнде ёлукъдым[1] бир долаба[2],
Дидим ничюн сюрерсинъ юзь бу аба.
Делинмиш багърынъ-у-къаддинъ букюльмиш,[3]
Гёзинъ яшы аягъынъа дёкюльмиш.
Недир ашыкъмысынъ, вармы фыракъынъ[4]?
Бу гъурбетте кимедюр иштиякъынъ[5]?
Гичер бойле сенинъ лейлю-нехарунъ[6],
Ки ёкъмыдыр элинъде ихтиярунъ[7]?
Недюр баис хеле бойле фигъана?[8]
Бюкюльмиш къаметинъ, дёнмюш кемана.[9]
Хем агъларсынъ, хем инълерсинъ демадем[10],
Бу гизлю дердинъи бильмез хич адем[11].
Долаб ишитти бенден бу хитабы,
Зебан[12]-и хал иле вирди джевабы.
Хаберсиз адем огълу маджерадан,[13]
Къазадан биль, диме чун-у чырадан.[14]
Юдже дагълар иди эввель мекяным,
Беним де вар иди таб-у туваным[15].

---

[1] ёлукъдым — расткельдим

[2] долаб — сув дегирмени — чарх фелек,такъдир

[3] делинмиш багърынъ-у-къаддинъ букюльмиш — багърынъ тешильген, боюнъ букюльген

[4] вармы фыракъынъ? — узакъ бир ерлерде бир кимсенъ бармы, бир кимсенъ къалдымы?

[5] кимедюр иштиякъынъ — кимгедир чеккен асретлигинъ

[6] гичер ... лейлю-нехарунъ — кечер гедженъ-куньдюзинъ

[7] ёкъмыдыр элинъде ихтиярунъ — ёкъмыдыр элинъде ираденъ, кучюнъ, къуветинъ

[8] недюр баис хеле бойле фигъана? — агълап сызлавынънынъ, багъырып-чагъырманънынъ себеби недир?

[9] букюльмиш къаметинъ, дёнмюш кемана — букюльген боюнъ, эндамынъ яйгъа ошап букюльген

[10] демадем — даима, токътамадан

[11] бильмез хич адем — бильмез ич бир адам, инсан

[12] зебан — тиль, лисан

[13] хаберсиз адем огълу маджерадан — инсан огълу инсан олып кечеджек шейден хаберсиздир (илериде олып кечеджек шейни эвельден бильмей)

[14] къазадан биль, диме чун-у чырадан — Аллахнынъ эмри иле олгъаныны биль, насыл ве не ичюн деме

[15] таб-у-туваным — кучюм-къуветим

Акъарды хер заманлар дешти сары[1]
Реван олуп аягъым чешме сары.[2]
Тутып хер янымы: къолум, будагъым —
Чемен узьре тутып[3], херде аягъым.
Башымда къумру[4] ве тугърач[5] отерди,
Земинимде нидже гуллер битерди[6]
Либасым[7] гех ешиль, гех ал олурды,
Хазан вакъты зерим памал олурды.[8]
Бенефше[9] баш урурды сола-сагъа,
Нихал-и невресим[10] дуруб аягъа.
Сафа иле[11] тутып джамыны ляле.
Сачарды джюръасыны хаке джале.[12]
Олуп нергис[13] гозю хер гидже би-хаб[14]
Олурды нукл-и меджлис анда хуннаб.[15]
Эсюп бад-и эджель[16] нагех[17] йыкъылдым,
Кесильди бих-и омрюм[18] анда бильдим.
Бюке гельмез иди хергиз[19] кеманым,
Йыкъылдым къалмады таб-у туваным.
Хеман дем кесдилер къолум, будагъым,
Сюрмек ичюн бири дельди аягъым.

---

[1] дешти сары — дешт, къумлукъ, чёль тарафларгъа таба

[2] реван олуп аягъым чешме сары — акъа рухум, джаным чешме бою

[3] чемен узьре тутып — чечеклер ве ешилликлер иле толгъан чайыр устюнде тутып

[4] къумру — къушнынъ ады *рус:* горлица

[5] тугърач — торгъай

[6] заминимде нидже гуллер битерди — ер юзюнде (еримде) нидже гуллер осер эди

[7] либасым — урбам, кийимим

[8] хазан вакъты зерим памал олурды — кузь вакътында алтыным (сары япракъларым) аякъ астында (тюбюнде) къалыр эди

[9] бенефше — мелевше

[10] нихал-и невресим — янъы осип чыкъкъан тазе фиданым

[11] сафа иле — гонъюль шенълиги, зевкъы иле

[12] сачарды джюръасыны хаке джале — сачар эди сонъки ютумыны, чыкъ киби сонъки ютумыны топракъкъа сачар эди

[13] нергис — *рус*. нарцисс

[14] би-хаб — юкъусыз, уяныкъ

[15] олурды нукл-и меджлис анда хуннаб — бу даиреге топлашкъанларнынъ акъшамы маналы олур эди

[16] бад-и эджель — эджель еллери, эджель рузгяры

[17] нагех — апансыздан, вакъытсыз, оппадакътан

[18] бих-и омрюм — омрюмнинъ темели, тамыры, омрюмнинъ къайнакъ деври

[19] хергиз — асла, ич бир вакъыт, ич бир заман

Такъып бойнума анда рисманы[1],
Ки бильдим, къалмады ишрет нишаны[2].
Къани ол, мургъзарым[3], лялезарым,
Диригъа[4] гитди эльден ихтиярым.
Мени къылдылар анда хаке ексан,
Ки эфгъан[5] эйлер идим анда налан[6].
Ниче йыл гечди вю джисмим къуруды,
Ешиль тоным къаpарды ве чюрюди.
Зекеририйатек[7] мени анда бичерлер,
Ишит, имди бана не иш гичерлер.
Къылып тахта, мени хем мых урурлар,
Теджемму эйлеюб[8] суе сюрюрлер.
Дёнермен ол замандур, бу замандур,
Билюрсен, ким фелек иши[9] ямандур.
Йиди Эййубтек[10] багърымны кирман[11],
Къазая-чаре не сёйле, не дерман.
Сёзюмден ибрет алгъыл сен де, эй, хан.
Фелек милькинде[12] варсыз джумле михман[13].
Гъурур итме[14], сакъын сен де джихана,
Гюлердим бен де нидже натувана[15].
Фелек бир еди башлы эджде рхадур,
Ки накъд-и омр-и адем ход гъыдадур[16].
Ниче мюрселлере[17] зехрин ичюрди,
Ниче юз бинъ вели[18] андан гечюрди.

---

[1] рисман — йип

[2] ишрет нишаны — зевкъ, сефа нишаны

[3] мургъзар — къушлар ятагъы, чокъ къушлар яшагъан ер

[4] диригъа — языкълар олсун! Эй-вах!

[5] эфгъан — фигъан ферьяд, инъильти

[6] налан — инълеген, ферьяд

[7] Зекерийиатек — Зекерия дек, Зекериядай (алейхиселям) киби

[8] теджемму эйлеюб — топлашув беллеп

[9] фелек иши — такъдир иши, талий иши

[10] Эййубтек — Эюпдай (алейхиселям) Эюп киби

[11] кирман — къурт

[12] фелек милькинде — такъдир мемлекетинде, такъдир улькесинде

[13] михман — мусафир

[14] гъурур итме — гъурурланма, кибирленме, озюнъни буюк тутма

[15] натувана — къуветсизге, зайыфкъа (зайыф, къуветсиз инсангъа)

[16] ки накъд-и омр-и адем ход гъыдадур — гуя инсаннынъ омюр сермаеси (яшагъан эр бир куню) фелек ичюн гъыдадыр

[17] ниче мюрселлере — не къадар Пейгъамберлерге, небилерге, Аллахнынъ ёллагъан эльчилерине

[18] вели — Аллахнынъ севимли къулу, якъын кишиси, эвлиясы

Нидже шахлар келюр анда олур мат[1],
Мурад узьре[2] сюрюльмез бунда хич хат.
Не хош димиш бу эбъяты[3] бир устад,
Ки хер демде анунъ рухы ола шад.
Дилявлерлер[4] джихана доймадылар,
Заманын хамлесине[5] доймадылар.
Ки алданма арус-и дехре зинхар[6],
Ниче арслан хелякъ эйлер о мюрдар[7].
Не хал олса, анъа диль вирме бари,
Вефалы дип бу кяхбе рузигяры[8].
Гечюрме гъафлет иле[9] рузигярунъ,
Ки вар икен, элинъде ихтиярунъ.
Дилерсинъ ким, ириширсинъ кемале[10],
Тевеккюль къыл[11] хер ишде Зульджеляле[12].
Ики алемде истерсенъ ферагъат[13],
Акъыт гёзюнъ яшыны, эйле таат[14].
Сёзюнъ хатм ит[15], етер дидинъ Гъазаий,
Ки таат къыл, диле Хакътан ризайы[16].
Риза вир[17], хер не ким гельсе къазадан,
Худадан[18] биль, Худадан биль, Худадан.

---

[1] олур мат — чыкъымсыз вазиетке огърар, олюмге дучар олур, оле

[2] мурад узьре — арзу, макъсат этильген шей узеринде

[3] эбъят — бейитлер

[4] дилявлерлер — джесюрлер, йигитлер

[5] заманын хамлесине — заманнынъ уджюмине

[6] ки алданма арус-и дехре зинхар — девир, чагъ, джиан адлы келинге асла алданма

[7] мюрдар — пис, кирли, пусюр

[8] вефалы дип бу кяхбе рузигяры — садыкъ деп бу намуссыз ельни, эдепсиз алемни, девирни

[9] гечюрме гъафлет иле — гъафлетсизликте, дикъкъатсызлыкъта, ихтиятсызлыкъта кечирме

[10] ириширсинъ кемале — мукеммелликке, эксиксизликке ириширсинъ

[11] тевеккюль къыл — ишинъни Аллахкъа быракъып, такъдиринъе разы ол

[12] Зульджеляле — Джелял (азамет, иззет) саиби Дженаб-ы Хакъ

[13] ферагъат (истерсенъ) — раатлыкъ истесенъ, дюньядаки эр бир шейге къанаатленсенъ

[14] эйле таат — итаат эт, ибадет эт

[15] сёзюнъ хатм ит — сёзюнъе екюн чекип, битир

[16] диле... ризайы — тиле разылыкъ (разылыкъ тиле)

[17] риза вир — разылыкъ бер, мемнюн ол, хошнутлыкъ бильдир

[18] Худадан — Аллахтан, Раббиден, Мевлядан, Танъры дан

ЯЗЫЛЫ ЭДЕБИЯТНЫНЪ ШИИРИЙ ШЕКИЛЛЕРИ. ГЪАЗЕЛЬ. МЕСНЕВИ

Гъазель — шаркъ шиириетинде кениш ишлетильген шекиллеринден биридир. Гъазель 5—12 бейиттен ибарет ола. Оларнынъ мевзусы кеништир. Базы гъазеллер ашкъ, севгили, шарап, гузеллик, къадынлыкъ мевзуларында язылыр. Фельсефе, тасаввуф, дин ве огретиджи, насиат бериджи (дидактик) мевзуларда язылгъан гъазеллер де бар.

Гъазаййнинъ бир гъазелини мисаль этип алайыкъ да, оны анълатайыкъ:

Киче юзьнинъ хасретидин пес ки гирьян олды шем,
Атеш-и гъам шулесиддин янды сузан олды шем.

Корьди ким олмаз мюневвер арызынъдын мунджели,
Къальб-и ашыкъ гиби ахир янды хирман олды шем.

Безм-и васлынъ хасретидин башлады яш тёкмеге,
Субхадек дюнья эвинде герчи михман олды шем.

Субх-и васле корьди ахир етмеги олмыш мухаль,
Эксилюб гъам бирле омри хаке ексан олды шем.

Эй, Гъазаий, гех висалы фикр къылды, гех фиракъ,
Гяхи гирье къылды гъамдын, гяхи хандан олды шем.

Гъазельнинъ биринджи бейити озьара — *гирьян, сузан, олды шем* сёзлери иле къафиелеше. Къалгъан бейитлернинъ биринджи мисралары *(мунджели, яш тёкмеге, олмыш мухал, гех фиракъ)* сёзлери озьара сербест къафие тизелер. Къалгъан бейитлернинъ экинджи мисралары исе биринджи бейиттеки *(гирьян, сузан,*

хирман, михман, ексан хандан) сёзлери озьара къафиелешелер. Экинджи сатырларнынъ сонъунда текрарлангъан *(олды шем,олды шем, олды шем, олды шем)* киби сёзлерге **редиф** дерлер. Бу гъазельде *«олды шем»* сёзлери редиф сайылыр. Схемада о «R» арфи иле косьтерилир.

*Гъазельнинъ ильк бейитине **матла** дерлер. Матла гъазельнинъ пейда олув ерини ве башланувыны анълатыр.*

*Гъазельнинъ сонъки бейитине **макъта** дерлер. Макъта гъазельнинъ биткенини анълатыр. Макъта бейитинде сыкъ-сыкъ шаирнинъ ады анъылыр.*

*Шаирнинъ ады анъылгъан **бейитине** даа **махлас** бейити деп айтылыр.*

Юкъарыда мисаль оларакъ кетирильген гъазельнинъ къафие тизилиши схемада бойле косьтерилир:

__________________________________ а +R
__________________________________ а +R
__________________________________ б
__________________________________ а +R
__________________________________ в
__________________________________ а +R
__________________________________ с
__________________________________ а +R
__________________________________ д
__________________________________ а +R

*Бойледже, беш-он эки бейиттен ибарет олгъан, аруз везни иле язылгъан ве биринджи бейитте озьара, къалгъан бейитлерде исе экинджи сатырлары къафиелешкен шиирге — **гъазель** дерлер.*

Месневи де гъазель киби язылы эдебиятнынъ назм шекиллеринннъ бир чешитидир. Эдебиятта колемли мундериджени икяе эткен эсерлер месневи шеклинде язылыр. Месневи, бейитлернинъ сайысына ве мевзусына коре, девам эттирилип ве я да къыскъартылып язылыр.

Гъазайийнинъ «Долаб» дестаны месневи шеклинде язылгъандыр. Бу дестанда эр бир бейит озьара къафиелеше. Месневининъ биринджи бейити гъазельдеки киби озь-ара — *доймадылар-доймадылар* сёзлери иле, дигер бейитлерде *зинхар-мюрдар, вирме бари-рузигяры, рузигярунъ-ихтиярунъ* киби сёзлери иле къафиелешип келелер. Бойле къафиелешюв мевзу биткенине къадар девам этиле:

Диляверлер джихана доймадылар,
Заманнын хамлесине доймадылар.

Ки алданма арус-и дехре зинхар,
Ниче арслан хеляк эйлер о мюрдар.

Не хал олса, анъа диль вирме бари,
Вефалы дип бу кяхбе рузигяры.
Гечюрме гъафлет иле рузигярунъ,
Ки вар икен, элинъде ихтиярунъ.

Месневидеки бу сатырларнынъ къафие тизилиши схемада бойле косьтерилир:

__________________________________ а
__________________________________ а
__________________________________ б
__________________________________ б
__________________________________ с
__________________________________ с
__________________________________ д
__________________________________ д

.... е
.... е

Месневидеки бейитлер озьара ***аа, бб, сс, дд*** тарзында къафиелеше. Схемадаки сонъки нокъталар исе месневийнинъ кене де шу везин ве къафие иле девам этильгенини косьтере.

Бойледже, колемли мундериджени икяе этмек ичюн къулланылгъан ве бейитлери озьара къафиелешкен шиирге **месневи** дерлер.

Суаллер ве вазифелер:

1. Язылы эдебиятнынъ насыл назм шекиллерини билесинъиз? Мисаллер кетиринъиз. Гъазель недир? О къач бейиттен ибарет ола? Къафиелернинъ тизилишини схема вастасы иле язып косьтеринъиз ве анълатынъыз.
2. Гъазельнинъ насыл къысымларына «матла» ве «макъта» дерлер? «Матла» ве «макъта»даки къафиелернинъ къафиелешюви насылдыр? Схема тизип анълатынъыз. Мисаль кетиринъиз.
3. Гъазельде сатырларнынъ сонъунда текрарлангъан сёзлер насыл адландырыла? О схемада насыл косьтериле?
4. Месневи недир? О къач бейиттен ибарет? Къафиелерининъ тизилиши насыл? Гъазайийнинъ «Долаб» месневисинден мисаллер кетиринъиз. Сатырларны схема иле косьтеринъиз. Къафиедеш сёзлерни айырып, астларыны сызынъыз.

МУХАММЕД КЯМИЛЬ
(1595—1674)

Мухаммед Кямиль Къырым Ханлыгъы девринде яшап иджат эткен укюмдар шаирлерден биридир. Иджадынен диний-тасаввуфий эдебиятны зенгинлештирген шаирнинъ эсерлери гъает меракълыдыр. Онынъ эсерлери къырымтатар классик шиириетини огретиджи насиатларнен теминлейлер. Дидактик (огретиджи) ёнелиште язылгъан къошма ве тюркюлери (шаркъылары) классик шииретимизнинъ тюкенмез хазинеси сайылмакъта.

Мухаммед Кямиль Къырымда ханлыкъ япкъан IV Мухаммед (Мехмед) Герайдыр. О, Селямет Герай ханнынъ огълу, Резми Бахадыр Герайнынъ къардашыдыр.

Мухаммед Кямильнинъ бабасы Селямет Герай хан кечинген сонъ, 1641 сенеси ханлыкъ тахтына Резми Бахадыр Герай тайинлене. 1644 сенеси исе о, тахттан эндириле.

Мухаммед Герай да эки дефа тахтта булуна. Агъасынынъ тахттан эндирильгенинден он сене кечкен сонъ, о, экинджи кере — 1654 сенеси бир даа тахткъа тайинлене. Бундан сонъ он эки йыл ханлыкъ эткен Мухаммед Герай тахттан 1667 сенеси эндириле.

Ханлыкътан эндирильгенини эшиткен Мухаммед Герай, отузгъа якъын хызметчилерини янына алып, Дагъыстангъа кете. Анда даа докъуз йыл яшай. 1676 сенеси вефат эте. Вефат эткенинден бир йыл кечкен сонъ, онынъ нашы (прах) Багъчасарайгъа кетириле. Хан-Сарай мезарлыгъында дефн олуна.

Мухаммед Кямиль гъает диндар ве хайырсевер инсан олгъан. Дервишлернинъ диний-тасаввуфий мерасимлеринде иштирак эткен. Бу инсан пек чокъ унерлернинъ саиби олгъан. Дюнья ве ахирет илимлерини темелли бильген. Пек зенгин ве барлыкълы бир укюмдар экен.

Мухаммед Герай Багъчасарайда бир мевлевий-хане (дервишлер эви) ве бир амам яптыра. О, хан оларакъ тарихта белли бир нам къалдырмаса да, шаир сыфатында XVII асыр къырымтатар шиириетининъ зенгинлешмесине белли иссе къошкъандыр. Шиирлерини «Кямиль» «Кямилий», «Ханий» лагъабы алтында язгъан.

Мухаммед Кямильнинъ чокъусы эсерлери огретиджи мевзуларгъа багъышлана. Онынъ эсерлеринде тасвир олунгъан адисе-вакъиаларнынъ эписи Аллахнынъ ризасы иле олып кече. Бу

эсерлерде дюньядаки эр бир шейнинъ кечиджилиги, талийсизлиги, айрылыкъ adжджылары Аллахтан олгъаны бильдириле. Мухаммед Кямильнинъ эсерлеринде онынъ шахсий фикир ве дуйгъулары тасвир олунгъандыр. Севги ислери ве айрылыкъ аизарлары умют ве ниетлери ифаделенгендир.

Мухаммед Герай язылы эдебиятнынъ гъазель, къошма ве тюркюлер (шаркъы) киби назм шекиллеринде иджат эткен. Диван шаирлери онынъ шиирлери адий халкъ тилинде язылгъан деп бегенмегенлер. Онынъ эсерлеринде арап ве фарс сёзлери аз къулланыла.

Суаллер ве вазифелер:

1. Мухаммед Кямиль орта асыр къырымтатар шиириетине насыл иссе къошты? О, насыл шаир? Мухаммед Кямильнинъ сюлялеси кимлердендир?
2. О, къач кере Къырым Ханлыгъынынъ тахтында булунды? Сенелерини айтынъыз. Омюрининъ сонъки къысмында къайда яшады ве не вакъыт вефат этти?
3. Мухаммед Герай язылы эдебиятнынъ насыл назм шекиллеринде иджат этти?

Мухаммед Кямильнинъ шиириети

Ханлыкъ деври къырымтатар эдебияты тарихына иссе къошкъан классик шаирлернинъ иджадындан Мухаммед Кямильнинъ шиириети халкъ тилине якъынлыгъынен айырылып турмакъта. Шаир халкъ назмиетинден гъыда алгъан алельхусус шиириетни пейда этти. Шекилленген классик шиириетнинъ мундериджe ве шеклине халкъчанлыкъ рухуны синъдирди.

Мухаммед Кямильнинъ къошма ве тюркюлерининъ мундериджe, мевзу ве гъаеси бу девир эдебиятынынъ илерилевини косьтере. Бу эсерлерде шаирнинъ дюньябакъышы, ахлякъы, табиат чизгилери тасвир олуна.

Джемиетте олып кечкен денъишмелерге шаир сускъунлыкънен бакъмай. Аксине, укюмдар шаир дюньядаки алларны корип, оларгъа акъылане къыймет кесе. Озюнинъ дюньябакъышыны, мунасебетини бильдирип, умуминсаний ве ахлякъий меселелерни айдынлатмагъа ынтыла.

Шаирнинъ ***«Бу девирнинъ алына эйледим назар»*** къошмасы инсан аятында расткельген вакъиаларгъа багъышлана. Шаирнинъ фикриндже, инсаннынъ омюринде не киби вазиетлер олмасын, о, озь омюрини ибрет иле кечирмели. Онынъ аяты дигерлерге орьнек, нумюне олмалыдыр.

Бойле фельсефий нетиджени о, озь-озьлюгинден чыкъармай.

Кими малик олмыш тадж ве байлыкъкъа,
Кими дервиш олмыш, къалмыш хорлукъкъа...

диерек, джемиеттеки денъишювлерни эр бир джеэттен козете.

Омюрнинъ эр бир муреккеп девринде биле, инсан, акълыны гъайып этмейип, келеджегини тюшюнип яшамакъ ичюн, муит яратмалы, дей.

Гъайып олмадымы, эй, гонъюльдеки акъыл?
Ничюн кезмектесинъ алемде гъафиль?

Шаир бу къошмада умуминсаний чизгилернинъ къыйметини терен фельсефий тюшюнджелер вастасы иле беян эте.

Къошмаларда Мухаммед Кямильнинъ шахсий омюринден левхалар яратылып, фельсефий нетиджелер чыкъарыла. Шахсий омюр маджералары умумийлештирилип такъдим олуна.

«Не агъларсынъ, гонъюль, недир ферьядынъ» киби къошмасында Мухаммед Кямиль Алтын Орду девринде иджат эткен Абдульмеджит Эфенди киби инсан гонълюнинъ алидженаплыгъы, мукъаддеслиги акъкъында лакъырды юрюте.

Садыкълыкъ чизгиси гъурбетликте даа да терен ис этильгенини шаир:

«...Бу эйам кянына чатмазмы сандынъ?
...Бир дахи ич темель тутмазмы сандынъ?
...Кендинъи мурада етмезми сандынъ?»

киби сатырларны бири-бири пешинден текрарлап, къошмагъа синъдирильген гъаени къуветлендире.

Бойледже, бу къошмада шаир инсан гонълюне, инсаннынъ рухий вазиетине айрыджа дикъкъат айырып, инсаниетликни эбедий яшатаджакъ чизги акъкъында фельсефий фикирлер юрюте.

Айны шу мевзу ве гъаелер шаирнинъ ***«Гъафиль олма, гонъюль, тюшюн, фикир эт»*** къошмасында девам этиле. Яшамагъа ве ольмеге яратылгъан инсанлыкънынъ эр бир адымы, фикри Худадан дин, иман истемекнен багълы олгъаныны шаир бойле бильдире. *«Будыр теменнасы Кямильнинъ, аман, Истер Худасындан дин иле иман»* деп, екюн чеке.

Бойледже, Мухаммед Кямильнинъ иджады халкъ тилинде язылгъан ве миллий дуйгъуларнен ашлангъан зенгин асабалыкътыр.

Суаллер ве вазифелер:

1. Мухаммед Кямильнинъ къошмаларында аят акъкъында насыл фельсефий фикирлер юрютиле?

2. Мухаммед Кямильнинъ къошмаларында онынъ шахсий омюрине аит адисе-вакъиалар тасвир олунгъанмы? Инсаннынъ гонълю акъкъындаки къошмасында насыл фикирлер бильдирильгенини айтынъыз.

3. «Кими малик олмыш тадж ве байлыкъкъа. Кими дервиш олмыш, къалмыш хорлукъкъа...» киби сатырларда насыл тюшюнджелер ифаде олунгъан?

4. Яшамагъа ве ольмеге яратылгъан эр бир инсаннынъ адымы акъкъында шаир насыл фельсефий фикирлерни бильдире? Къошмадан мисаллер кетирип, анълатынъыз.

КЪОШМАЛАР[14]

* * *

Бу дехрин халына эйледим назар
Хер бири бир дерде гирифтар анджакъ.
Кемале иридже хар иле гульзар
Бульбульнинъ адети ах-у зар анджакъ.

Эгер падишах ол, эгер ким геда,
Иде корь борджунъы вакътында эда.
Кимини сефае дюшюрмиш Худа,
Кимининъ къысмети зехр-и мар анджакъ.

Кими малик олмуш тадж-у къабае,
Кими дервиш олмуш кирмиш абае.
Кимсининъ мейли мал иле дюньяе,
Кимининъ башында бадж бар анджакъ.

Къарар олмадымы, эй, дили акъыл,
Рече бир гезерсинъ алемде гъафиль.
Бары чалынайды сури Исрафил,
Бизден гиденлере индираз анджакъ.

Ашкъ-и Аллахийден ала корь себакъ,
Ариф ол — эр ише ибрет иле бакъ.
Ишиден ашыкълар дерсинлер ол чакъ:
«Кямильнинъ бу сёзю ядикяр анджакъ».

Сатыр асты терджимеси[15]

Бу девирнинъ алына ташладым назар,
Эр бири бир дертке огърагъан анджакъ.
Кемалына етишкендже[1] *гуль багъча,*
Бульбульнинъ адети севдалыкъ анджакъ.

Истер падиша ол, я факъыр адам,
Борджунъны озь вакътынъда эт эда.
Кимини сефагъа тюшюрген Худа,
Кимине йылан зеэри къысметтир анджакъ.

Кими малик олгъан тадж ве байлыкъкъа,
Кими дервиш олгъан, къалгъан хорлукъкъа.
Кими мейиль бере мал топламакъкъа,
Кимининъ башында борджу бар анджакъ.

Гъайып олмадымы, эй, гонъюльдеки акъыл?
Ничюн кезмектесинъ алемде гъафиль[2]*?*
Эп бир биль ки, чалар сури Исрафиль!
Бизден кеткенлерге интизар анджакъ.

Ашыкъ! Иляхиден алып корь сабакъ[3]*,*
Алим ол, эр ишке ибрет иле бакъ[4]*!*
Эшиткен ашыкълар десинлер анджакъ:
«Кямильнинъ бу сёзю хатыра анджакъ...»

* * *

Не агъларсынъ, гонъюль, недир ферьядынъ[5]?
Дерд-у гъам шеринъден[6] гитмезми сандынъ.
Бир кунь шад эйлейип, берип мурадынъ,
Хакъ сени теселли этмезми сандынъ?

---

[1] кемалына етишкендже — *мында:* пишкин, джошкъун, деврининъ сонъ дереджесине етишкенине къадар

[2] гъафиль — гъафлетли, дикъкъатсыз, ихтиятсыз, далгъын, келеджегини тюшюнмеген тенбель

[3] сабакъ — дерс

[4] ишке ибрет иле бакъ — *мында:* иштен къыйметли нетидже чыкъар, нетидженъ нумюнели олсун, аятынъда орьнек олып къалсын

[5] недир ферьядынъ — недир о (ичтен, сессиз) айкъыргъанынъ, яйгъара къопаргъанынъ

[6] дерд-у гъам шеринъден — гъам-дертни башынъдан

Къуртулмадынъ гонъюль, ах-у ферьяддан,
Гъам киш атты[1], сакъын кендинъи[2] маттан.
Къуртарып зеврагъынъны бу зулматтан,[3]
Бу эйям кянына[4] чатмазмы сандынъ?

Бильмезим, гонъюль, ич санъа не олмыш?
Агъларсынъ, козьлеринъ къан иле толмыш.
Шадлыкъ мулькини зай-ы харап этмиш[5],
Бир дахи[6] ич темель тутмазмы сандынъ?

Ексан олдым дею намерд ят иле,[7]
Якъмакътасынъ гонълюнъ кендинъ орьд иле[8].
Бу дунья бойледир, эр дем дерт иле,
Къалыр гидер ишинъ, битмезми сандынъ?

Эр зульф-и сиягъа гонъюль багъларсынъ,
Дерде дюшер, нара синенъ дагъларсынъ[9].
Недир оксюз Кямиль, ничюн агъларсынъ?
Кендинъи мурада етмезми сандынъ?

* * *

Гъафиль олма,[10] гонъюль, тюшюн, фикир эт,
Бу йигитлик кечип, къартайсанъ керек.
Хакъкъынъ бинъ бир исмини зикир эт[11],
Бу тедарик[12] санъа, эр исенъ, керек.

---

[1] киш атты — шах атты (шахмат оюнында)

[2] сакъын кендинъи — сакъла озюнъни, сакът ол озюнъе

[3] къуртарып зеврагъынъны зулматтан — къуртарып къайыгъынъны къаранлыкътан, зульметтен

[4] эйям кянына — заманлар хазинесине, заманларнынъ байлыкъ оджагъына

[5] зай-ы харап этмиш — бефтан (ботен) харап эткен

[6] бир дахи — бир даа

[7] ексан олдым дею намерд ят иле — ят ильде джесюрлик косьтерип оламай, ёкъ олдым деп

[8] кендинъ орьд иле — озюнънинъ атешинъ иле

[9] нара синенъ дагъларсынъ — коксюнъни откъа, атешке якъарсынъ, яныкъ ярасыны пейда этерсинъ (нар — атеш, сине — кокюс)

[10] гъафиль олма — *мында:* алданма

[11] зикир эт — Аллахнынъ адыны анъ

[12] тедарик — азырлыкъ

Кеч бу хаялдан, биль асылнынъ джанын,
Чыкъма ёлдан корип, шериат бабын.
Корьдигинъ маальде къабринъ азабын,
Вуджудынъ махв олып[1], ирисенъ керек.

Рухунъ чыкъып кетип, беден къалынджа,
Эттигинъ ишлерге пешман олунджа,
Эмир этип Исрафиль сур чалынджа,
Ятып ер ичинде чюрюсенъ керек.

Мумин олгъан пек сакъыныр эр куни,
Даим Хакъкъа догъру тутар бойнуны.
Козь ачып корьдикте махшер кунюни[2],
Тюшми дейип, юв(у)рып юрюсенъ керек.

Будыр теменнасы Кямильнинъ, аман,
Истер Худасындан дин иле иман.
Сырат копюрсинден кечтигинъ заман,
Бир къыл узеринде юрюсенъ керек.

ШАРКЪЫ

Буны инкяр этмез бир ферд[3],
Бу ашыкълыкъ башкъа бир дерт.
Чыдаялмаз бунъа эр мерд,
Бу ашыкълыкъ башкъа бир дерт.

Манъа юзьлеме, эй, ярым,
Сакъын, алма интизарым.
Кетти эльден ихтиярым[4],
Бу ашыкълыкъ башкъа бир дерт.

Санъа джаным олды мефтюн,
Козюм агълар, гонъюль мемнюн.
Ашкъынъ чеккен, олыр меджнун,
Бу ашыкълыкъ башкъа бир дерт.

Кямиль козьяшы кесильмез,
Аджынып да, ярым сильмез.
Башына кельмеген бильмез,
Бу ашыкълыкъ башкъа бир дерт.

---

[1] махв олып — ёкъ олып, харап олып

[2] махшер кунюни — къыямет (олюлернинъ гъайрыдан тириледжек) кунюни

[3] ферд — бирев, бириси, кимсе

[4] ихтиярым — къатланувым, даянувым, чыдамым

ЯЗЫЛЫ ЭДЕБИЯТНЫНЪ ШИИРИЙ ШЕКИЛЛЕРИ КЪОШМА. ШАРКЪЫ (ТЮРКЮ)

Къошма — халкъ шииретининъ энъ къадимий назм шеклидир. Бу назм шекли иле чешит-чешит мевзулар ифаде олуныр. Иляхилер, семаи, дестан ве тюркюлер къошма шеклинде язылыр.

Къошма беш, алты дёртлюклерден ибарет олур. Къошманынъ нетиджели дёртлюгинде шаирнинъ ады, лагъабы косьтерилир. Бешинджи я да алтынджы дёртлюклер нетиджели дёртлюклер сайылыр.

Мухаммед Кямильнинъ къошмалары беш дёртлюктен ибареттир. Бешинджи, нетиджели дёртлюгинде онынъ ады анъыла.

Къошмаларда инсаннынъ, яшайышы, гонълю, омюрининъ нетиджеси киби мевзулар айдынлатылыр.

Мухаммед Кямильнинъ ***«Гъафиль олма, гонъюль, тюшюн, фикир эт...»*** киби къошмасынынъ учюнджи дёртлюгине мураджаат этейик. Бу дёртлюкни эджаларгъа болип, талиль этейик:

Ру-хунъ чы-къып ке-тип, бе-ден къа-лын-джа,
Эт-ти-гинъ иш-лер-ге пеш-ман о-лун-джа,
Э-мир э-тип, Ис-ра-филь сури ча-лын-джа,
Я-тып ер и-чин-де чю-рю-сенъ ке-рек.

Анълашылгъанына коре, бу къошманынъ эр бир сатыры (мисрасы) он бир эджадан ибареттир. Яни бу къошма он бир эджалы назм къалыбында язылгъандыр.

Къошманынъ *«эр исенъ керек»*, *«ирисенъ керек»*, *«чюрюсенъ керек»*, *«юрюсенъ керек»*, *«юрюсенъ керек»* киби дёртюнджи сатырла-

рында **къафиедеш сёзлер** бар. Олар эсерде айтылгъан фикирнинъ манасыны къуветлендирелер.

Бу къошмада беш дёртлюкнинъ биринджи, экинджи ве учюнджи сатырлары озьара къафиелеше. Меселя: *«къалынджа, олунджа, чалынджа»; «эр куню, койнуны, кунюни»; «Кямильнинъ аман, дин иле иман, кечтигинъ заман»* ве иляхри къафиедеш сёзлер шиирге аэнклик берелер.

Мухаммед Кямильнинъ къошмасындан алынгъан айны дёртлюк схемада бойле косьтерилир:

I	II	III	IV	V
__________а	__________с	__________д	__________е	__________х
__________в	__________с	__________д	__________е	__________х
__________а	__________с	__________д	__________е	__________х
__________в	__________б	__________б	__________в	__________в

Бойледже, *учь, беш, алты дёртлюктен ибарет олгъан, он бир эджалы пармакъ везнинен язылгъан ве нетиджели дёртлюклерде шаирнинъ лагъабы анъылгъан шиирге* **къошма** *дерлер*.

Шаркъы — классик шаркъ шииретининъ назм шеклидир. Шаркъы халкъ эдебиятынынъ классик эдебияткъа тесири алтында пейда олгъандыр. О, бестеленерек айтылыр, яни йырланыр.

Шаркъыларда бир чокъ ашкъ, айрылыкъ, эглендже, омюр киби мевзулар айдынлатылыр. Шаркъынынъ назм шекли — дёрт дёртлюктен ибареттир.

Шаркъы эки ве беш дёртлюктен де ибарет ола билир.

Дёртлюкте денъишмейип, текрарлангъан сатырларгъа ***накъарат*** *денилир. Накъарат дёртюнджи сатырда олур.*

«Дёртлюк»нинъ биринджи ады ***накъарат*** *олса, экинджи ады* ***бенттир****. Бентлернинъ учюнджи мисралары (сатырлары)на «миян» (орта) ве я да* ***«миянхане»*** *денилир.* Бентлернинъ сонъларында текрарлангъан накъарат сатырлары шаркъыда бильдирильген мананы къуветлештирмеге хызмет этер.

Мухаммед Кямильнинъ шаркъысында:

«Бу ашыкълыкъ башкъа бир дерт» сатыры, **накъарат** *сайылыр.*

«Чыдаялмаз бунъа эр мерд», «Кетти эльден ихтиярым», «Ашкъынъ чеккен олур меджнун», «Башына кельмеген бильмез» — учюнджи сатырлар **миян** я да **миянханелердир**.

Шаркъы схемада **аВаВ, сссВ, дддВ, хххВ** киби шекиллерде косьтерилир. Буюк арифлер накъаратларны косьтерир.

Мухаммед Кямильнинъ бу шаркъысыны эджаларгъа больсек, секиз эджадан ибарет олгъаныны анълармыз.

Са - нъа джа - ным ол - ды меф - тюн, (8)
Ко - зюм агъ - лар, го - нъюль мем - нюн,(8)
Аш-къынъ чек - кен о - лыр медж - нун,(8)
Бу а- шыкъ - лыкъ баш- къа бир дерт.(8)

Мухаммед Кямильнинъ бу шаркъысы схемада бойле косьтерилир:

I		II	
________________	а	________________	с
________________	В	________________	с
________________	а	________________	с
________________	В	________________	В

III		IV	
________________	д	________________	х
________________	д	________________	х
________________	д	________________	х
________________	В	________________	В

Бойледже, эки, дёрт ве беш дёртлюктен ибарет олгъан, дёртюнджи сатырлары денъишмейип текрарлангъан ве бестеленерек айтылгъан шиирге **шаркъы** *дерлер.*

Суаллер ве вазифелер:

1. Къошма, халкъ шиириетининъ насыл назм шекли сайылыр? Насыл шиирий жанрлар къошма шеклинде язылгъаныны айтынъыз.
2. Мухаммед Кямильнинъ дигер къошмаларындан мисаль кетиринъиз. Тахтада ве дефтерлеринъизде оларны къайд этинъиз.
3. Мисаль оларакъ алынгъан къошмалар насыл мевзуларгъа багъышлана? Айны мевзуларны сатырлардаки мисаллернен исбат этинъиз.
4. Шаркъы классик шаркъ шиириетининъ насыл назм шеклидир, о, къач дёртлюктен ибарет ола?
5. Шаркъынынъ насыл бир къысмына накъарат денилир? Мухаммед Кямильнинъ шаркъысындан мисаль кетирип, анълатынъыз.

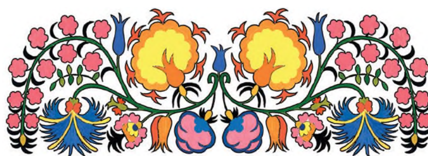

XVII АСЫРДАКИ КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ ИЛЕРИЛЕВИ

Къырымда учь бучукъ асыр девамында Герайлар сюлялеси ханлыкъ япкъан девирде мустакъиль девлет мейдангъа кетирильди. Къырымтатар халкъы озь девлетчилигине саип олды. Миллет оларакъ шекилленди. Медениет, икътисадият, ичтимаиет миллий ренк алып, юксек дереджесине етти. Миллий медениетни шекиллендирген язылы эдебиятта асыл къырымтатар тили къулланылды. Амма Къырым Осман императорлыгъынынъ имаесине кечкен сонъ, Къырым Ханлыгъынынъ ресмий иш юрютиджи весикъалары тюрк тилинде алынып барылды. Бу ал эдебий тилимизнинъ ёнелишине тесир этти. Эдебий эсерлерде тюрк, арап, аджем (фарс) сёзлерининъ ишлетилюви пек кенишледи.

Бу девирде пек чокъ муэллифлер иджат эттилер. Оларнынъ язгъан эсерлери девир эдебиятымызны зенгинлештирди. Бу девирдеки эдебият шекиль, мундеридже ве гъае тарафындан бутюнлей денъишти. Улемалар (дин саасында хызмет эткен зиялылар, муфти, имам), эдип ве шаирлер тюркий халкълар дюньясына белли олдылар.

Бойледже, къырымтатар эдебиятынынъ XVII асырдаки деври гъает махсулдар (зенгин) девир эди. Миллий шиириетте классик шаркъ шиириетининъ гъазель, месневи, дестан, къошма, шаркъы, семаи, мустезат киби шекиллери темеллешти. Бу девирде иджат эткен Джанмухаммед, Ашыкъ Умер, Джевхерий, Исметий киби бир чокъ муэллифлер эдебиятымызнынъ инкишафына семерели иссе къоштылар.

Мундеридже, мевзу, жанр джеэтинден зенгинлешкен эдебиятта диван, тасаввуф, халкъ эдебияты киби ёнелишлернинъ инкишафы девам этильди. Бу учь ёнелиште саз (ашыкъ) шаирлерининъ иджады айрыджа ер алды.

Эдебий тиль инкишаф этти. Юкъарыда анъылгъан муэллифлернинъ арасында Ашыкъ Умер ве Мустафа Джевхерий классик шиириетнинъ эм диван, эм саз услюбинде иджат эттилер.

Гъает махсулдар олгъан Ашыкъ Умернинъ иджадында котерильген мевзулар шимдики девирде де пек къыйметлидир. Онынъ ахлякъий, ашкъий (севги), огретиджи, насиат бериджи мевзуларгъа багъышлангъан эсерлеринде шаирнинъ акъыл-идраки ве тюшюнджеси ифаделене.

Мустафа Джевхерийнинъ шиирлеринде севгилисине, тувгъан юртуна олгъан асретлиги косьтериле. Омюр ве яшайыш акъкъында бильдирген фельсефий фикирлери юксек бедиет иле тасвир олуна. Шаирнинъ диван ве саз шаирлери услюбинде язгъан эсерлери бири-биринден баягъы фаркъ эте. Мустафа Джевхерийнинъ къошма, тюркю, мане шекиллердеки эсерлери халкъ тилинде язылгъандыр.

XVII асырда иджат эткен Джанмухаммед ве ады белли олмагъан муэллифнинъ дестанлары да айрыджа дикъкъаткъа ляйыкътыр. Бу дестанларнынъ бедиетлик хусусиетлери шу муэллифлернинъ истидатыны косьтере. Джанмухаммеднинъ «Тогъай-бей», ады белли олмагъан муэллифнинъ «Сефернаме» дестанлары XVII асырда халкъ тилинде язылгъан реалистик эсерлердир.

Бойледже, XVII асырда язылгъан бу дестанлар эм халкъ тилинде, эм аджем, арап сёзлери къулланылып язылгъандыр. Эдебий тилимизнинъ инкишафына бу хусусиетнинъ буюк тесири олгъан. XVII асырда эдебиятымыздаки денъишювлерни айры муэллифлернинъ иджадыны огренгенде кореджекмиз.

Суаллер ве вазифелер:

1. XVII асырдаки къырымтатар эдебиятынынъ илерилевине темель къойгъан ичтимаий-тарихий вакъиаларны айтынъыз. Бу девирде Къырым ханлыгъында насыл денъишювлер олып кече?
2. Бу девирдеки эдебият тарихында олып кечкен янъылыкълар неден ибарет эди?
3. XVII асырда миллий шиириетте шаркъ шиириетининъ насыл шекиллери темеллешти.
4. Бу девирдеки эдебиятымызнынъ инкишафына семерели иссе къошкъан муэллифлернинъ сойадларыны айтынъыз.
5. Эдебиятымызда девам этильген учь ёнелишни къайд этинъиз.
6. Ашыкъ Умернинъ шиириетинде котерильген меселелернинъ эмиетини тайинленъиз.
7. Джевхерийнинъ шиириетининъ хусусиетлерини айтынъыз.

ДЖАНМУХАММЕД
(XVII асыр)

XVII асырнынъ шаири — Джанмухаммеднинъ ады къырымтатар эдебияты тарихында эки бинъ сатыргъа якъын «Тогъай бей» серлевалы дестанынен беллидир.

Джанмухаммеднинъ «Тогъай бей» реалистик дестаны акъкъындаки ильк малюматны 1920 сенелерде алим, тарихчы ве языджы Осман Акъчокъракълы тапкъан.

Дестаннынъ тапылув тарихы гъает меракълыдыр. Осман Акъчокъракълы ве Усеин Боданинский тарафындан 1925 сенесининъ язында тешкилятландырылгъан этнографик экспедиция ильмий-тедкъикъий ишлер алып бара. Олар Судакъ районынынъ Къапсихор коюнде яшагъан Аджы Али Эфенди къартнынъ эвинде джыйынтыкъ тапалар. Бу ипрангъан къалын джыйынтыкъта буюк бир дестан язылгъаны анълашыла. Эсерде тасвир олунгъан вакъиалар исе 1648—1651 сенелерге аит олгъаны белли ола. Дестанда Тогъай бей ве Богдан Хмельницкийнинъ Лехистангъа япкъан сеферлери акъкъында икяе этиле. Ондан да гъайры бу дестан сеферде иштирак эткен Джанмухаммед адлы бир шаир тарафындан язылгъаны да белли ола. Джанмухаммед Тогъай бейнинъ киеви экен.

Шимди элимизде эки бинъ сатыргъа якъын дестаннынъ тек етмиш секиз сатырдан ибарет бир парчасы булунмакъта.

Джанмухаммеднинъ «Тогъай бей» дестанында украин халкъынынъ лех магнатлары ве шляхтичлерине къаршы куреши тасвирлене. (Лех магнатлары ве шляхтичлери украин халкъыны XIV асырдан берли эзип кельген). XVII асырнынъ орталарында украин гетманы Богдан Хмельницкий Къырым ханына мураджаат эте. Бирлешип, умумий душмангъа къаршылыкъ косьтермеге чагъыра. Хан украин казакларынынъ теклифини къабул эте. Хан ярдым косьтерюв ишини белли сераскер Тогъай бейге буюра. Полония къыралы IV Владислав Къырым ве Украинаны алып, халкъыны эсир этмеге истей. Нетиджеде, IV Владиславнынъ бу гъарез мерамы украин ве къырымтатар халкъыны бирлештире.

«Тогъай бей» дестанында акс олунгъан вакъиаларда тарихий шахысларнынъ (прототиплернинъ) сымалары бедиетлик иле

тасвирлене. Мында миллий аньанелернинъ зенгинлиги буюк кямилликнен ишлетиле. Бутюн бу хусусиетлер Джанмухаммеднинъ бедиий сёз устасы олгъаныны косьтере, эдебиятымызны миллий аньанелернен зенгинлештиргенини тасдыкълай.

Суаллер ве вазифелер:

1. Джанмухаммеднинъ ады къырымтатар эдебияты тарихында насыл эсеринен белли?
2. «Тогъай бей» дестанынынъ тапылув ве огренилюв тарихы насыл тарихий шахысларнынъ адларынен багълы?

Джанмухаммеднинъ «Тогъай бей» дестаны

Тарихий, ичтимаий ве сиясий джеэттен къыйметли парчалар дестаннынъ умумий мундериджесини козюмиз огюнде джанландыра. Олар дестаннынъ мевзу ве гъаесини сечмеге хызмет этелер.

Къырым ханы.
III Ислям Герай хан

Лехистан Къыралы IV Владислав 1647 сенесининъ кузюнде Алий Девлет меджлисинде (Сеймде) сёзге чыкъа. Озь нуткъунда о, къырымтатар халкъына къаршы дженк ачаджагъыны сёйлей. Девлет меджлиси къыралнынъ бу сёзлерини бегене. Амма шу арада улу гетман Потоцкий бойле буюк дженкни башламакъ ичюн мытлакъа азырлыкъ керек олгъаныны бильдире. Шунынъ ичюн де башта Озю казагына (Запорожье казакларына) къаршы сефер япмакъны теклиф эте.

Лехистаннынъ сиясетине къаршы баш котерген Запорожье казакларынынъ гетманы Богдан Хмельницкий 1648 сенесининъ февраль айында Къырым халкъындан ярдым истей. Умумий душман — лехлерге къаршы курешке догърултылгъан бу теклифни хан къабул эте. Ярдым косьтерюв ишини энъ къуветли мырзалардан бири — Ор къапысынынъ къуманданы, Озу халкъынынъ атаманы — Тогъай бейге авале эте. Тогъай бей о вакъыт озь девринининъ белли сераскери ола.

«...Дедилер ки: — Эй, бизим султанымыз,
Баш урып, селям къылды атаманымыз.

Ол Тогъай бей, ол саатте нейледи...
Зар къылып, ах-у-фигъан эйледи.

Атамана деди: — Имди не дуралым?
Дурмаялым, хеман къылыч уралым».

Богдан Хмельницкийнинъ ады эсерде «Мелеске» (Малиска) деп анъыла. Къырым ханы III Ислям Герайдан о, аскерий ярдым сорай.

Аргъын мырзаларындан Ор бейи, мешур сераскер Тогъай бей бу Ордугъа къуманданлыкъ этмеге тайин этиле. Къырымтатар ве украин аскерлери бераберликте Сары Сув, Ильбав (Львов), Бар къалелери дживарындаки дженклерде иштирак этелер. Олар озьлерининъ федакярлыгъы ве къараманий арекетлери иле пек чокъ ярарлыкълар косьтерелер.

Базы дженклерде Къырым ханы III Ислям Герайнынъ озю, онынъ къалгъасы — Къырым Герай, къардашы — Мурад Герай султанлар да иштирак этелер.

Джанмухаммеднинъ «Тогъай бей» дестанында лех аскерлерининъ Украинагъа япкъан уджюми косьтериле. Украина ве Къырым халкъы тарафындан дарбе эндирильгени джанлы суретте тасвир олуна:

«Эм семаден къудрет отун аттылар,
Бир саатте ол кяфири къырдылар.

Чокъ аскерлер анда телеф олдылар..».

Тогъай бей лехлер ордусынен олгъан дженклерде сынъырсыз батырлыкъ косьтере. О, Ватаны ве халкъына садыкъ, гъает къуветли сераскер оларакъ тасвир этиле. Джанмухаммед Тогъай бейни дженк мейданында алевленип янгъан атешке бенъзете. Саргъуш арсланнен тенъештире. *(«Санарсынъ бир от киби янар эди», «Санарсынъ саргъуш арслан киби эди...»)*

Дестанда лехлернинъ къыралы ве гетман Н. Потоцкий немсе ве франсызларнынъ ярдымына умют багълагъан баскъынджылар, аджиз макътанчакълар оларакъ тасвирленелер. Меселя:

«Менде олан мал хазине кимде вар...

Москъов, немсе, франсыз иллери —
Эр бириси верир банъа аскери.

Къырымтатар халкъыны къырсам керек».

Лехли къыралынынъ озь кучюне эминлиги:

«Геледжек сене улу сефер къылалым,
Уджюмле барып, Къырым халкъын къыралым»

киби сатырларда беян этиле.

Потоцкий ве онынъ ёлдашлары урушларда масхараджа енъилелер ве Тогъай бейнинъ элине тюшелер.

Бойле этип, дестанда бедиий сёзнинъ къувети иле тарихий сымалар ве тарихий вакъиалар тасвирлене. Базыда тарихий шахысларнынъ образлары (этрафлыджа) яратыла.

Суаллер ве вазифелер:

1. Джанмухаммеднинъ «Тогъай бей» дестаны насыл джеэттен къыйметли олгъаныны айтынъыз. Олар дестаннынъ мевзу ве гъаесини сечмеге хызмет этелерми?
2. 1647 сенесининъ кузюнде насыл вакъиалар олып кече? Лехистаннынъ сиясетине къаршы куреште Къырым Ханлыгъындан ким ярдым истей?
3. Ярдым косьтерюв меселеси кимге авале олуна? Бу вакъиа акъкъында эсерден насыл бир сатырларны мисаль оларакъ кетирмек мумкюн?
4. Ордугъа къуманданлыкъ этмеге ким тайинленгенини сёйленъиз. Базы дженклерде Къырым ханы III Ислям Герайнен бераберликте даа кимлер иштирак эткенини айтынъыз?
5. Джанмухаммеднинъ «Тогъай бей» дестанында насыл тарихий вакъиалар тасвир олуна? Эсерден мисаллер кетирип, фикирлеринъизни беян этинъиз.

Дестанда халкъ ве Тогъай бей сымасынынъ тасвирленюви

Бу реалистик эсерде девирнинъ руху ве къараманларнынъ сымалары буюк кямиллик ве усталыкънен тасвирлене. Нефислик ве бедиийликнен яратылгъан сымаларда миллий чизгилер акс эттириле.

Халкъ сымасынынъ тасвири дестанда Тогъай бейнинъ сымасынен къуветлендириле. Дигер къараманларнынъ да арекетлери

ве сёзлери халкъ сымасынынъ айдынлатылмасына ярдым этелер. Меселя, дестанда лех къыралы халкъымыз акъкъында бойле фикирлер бильдире:

«Татар халкъы ки, аджеп халкътыр билинъ...

Санки къурттыр, къоюн гиби урькериз.

Гелип онлар ель гиби эсер гидер.
Нидже бинъ аскери кесер гидер».

«Ки аджеп бехадер олур эр бири,
Биз — къоюныз, санки онлардыр — борю».

«Бир саатте ол кяфири къырдылар».

Лех къыралынынъ сёзлеринде халкъымызнынъ суретли тасвири бериле. Та о девирлерде халкъымызнынъ фасиети (авторитет) дигер халкълар арасында буюк олгъаны косьтериле. Халкъымыз озюнинъ дженкявер джесюрлиги ве джанбазлыгъынен душманнынъ козюне къоркъу къойгъаны ифаделене. Эсерде бу акъта аскерлернинъ *«эр бири пельвандыр»* дениле.

Дестанда халкъ ве Тогъай бейнинъ сымалары бири-бирининъ кениш суретте тасвир олунмасы ичюн къулланыла.

Эсерде Тогъай бейнинъ сымасы дженк мейданында олып кечкен вакъиалар тасвирленгенде косьтериле. *«Дюньянынъ варлыгъыны унутмыш эди, горюнирди аджлер-беха..., шекли — инсан, сурети — арслан эди»* киби ибарелер ве джумлелер козюмиз огюнде Тогъай бейнинъ суретини джанландыралар.

«Арсланнынъ» джесюр сераскерлиги онынъ дженк мейданында япкъан арекетлеринен тасдыкълана:

«Мейдан ичине кирип ойнар эди,
Санарсынъ ки бир от гиби янар эди.

Хич де олюм гельмез эди айнине,
Шойле биль ки, бир къурт гиби горюне...»

Душманларыны ве этрафтакилерни озь усталыкъ ве джанбазлыкъ арекетлеринен шашырткъан ве къоркъузгъан Тогъай бей *«къурт гиби»* эр бир сеферден сагъ къайта эди.

Дестан Тогъай бейнинъ 1651 сенеси Акъ-Керман шеэринде хасталыкътан вефат эткенинен бите. Бу аджджы хаберни алгъан

къадыны, къызы, къыз-къардашлары *«къаралар киелер»*. Аи-зар иле агълашып-сызлашалар. Ольмезден эвель Тогъай бей къалгъан парасына бир теккие, джами ве медресе къурулмасыны васиет эте. Тогъай бейнинъ джеседи Къырымда дефн этиле.

Бойледже, орта асырлар къырымтатар эдебияты тарихында халкъ тилинде яратылгъан колемли «Тогъай бей» дестанында халкъ сымасы тарихий сымаларнен бир сырада тасвирленгенлер. Мында тувгъан юртны къорчаламакъ огърундаки куреште джанларыны феда эткен джесюр сераскерлернинъ сеферлери косьтерильген. Къардаш халкълар арасында достлукъ-муаббетлик дуйгъулары тасвир олунгъан, вахшияне сарсынтыларгъа, дженклерге къаршы япылгъан чыкъышлар тарифленген.

Суаллер ве вазифелер:

1. Дестанда халкъ сымасы насыл тасвир олуна? Джевабынъызны мисаллернен исбатланъыз.
2. Тогъай бейнинъ сымасы насыл тасвир этильген? Онынъ сымасыны айдынлаткъан сатырларны эсерде тапып, джесюр сераскерлигини тарифленъиз.
3. Халкъымызнынъ суретли тасвири насыл ёлларнен косьтериле? Тогъай бей ве халкъ сымасынынъ тенъештирилип косьтерилюви эсернинъ бедиетини юксельтеми?

ТОГЪАЙ БЕЙ[16]

(Дестандан парчалар)

... Ол заман Лехли къыралы[1] нейледи,
Еди беклер беклерин джем эйледи[2].

Эм дахи баярлары кетирдилер,
Бир алий меджлис къурып отурдылар..

Башлады къырал сёзюн ол дем аман[3]:
Билирсиз /ки/ фурсат кечти бу заман[4]...

---

[1] Лехли къыралы — поляк къыралы
[2] джем эйледи — бир ерге кетирди, топлады
[3] ол дем аман — о анъ, о заман, бирден шу арада
[4] фурсат кечти бу заман — бу заманда уйгъун вазиет пейда олды

Менде олан мал, хазине кимде вар...

Москъов, немсе, франсыз иллери
Эр бириси верир банъа аскери.

Иште, бу йыл бен сефер къылсам керек,
Къырымтатар халкъыны къырсам керек.

Татар халкъы ки, аджеп халкътыр билинъ,
Тизине олмаз[1], бир тедарик къылынъ[2].

Душманымыздыр бизим ки, къоркъарыз,
Санки къурттыр[3], къоюн гиби урькериз[4].

Гелип онлар ель гиби эсер гидер,
Нидже юзь бинъ аскери кесер гидер.

— Эм сен бу сене тедарик къыларсынъ,
Немсе, франсыздан аскер аларсынъ.

Ки аджеп бехадер[5] олур эр бири,
Биз — къоюныз санки, онлардыр — борю.

Геледжек сене улу сефер къылалым,
Уджюмле барып, Къырым халкъын къыралым[6].

Бу йыл дестюр вер[7] банъа, (бен) варайым,
Озю[8] къазагынынъ алын сорайым.

Эгер мути олма/з/са[9], къылыч урайым,
Илин, койин — джумлесини алайым.

Озю узерине нидже исар къалайым...

---

[1] тизине олмаз — тез олмаз, къыскъа бир вакъытта, бир муддетте олмаз
[2] тедарик къылынъ — азырлыкъ корюнъиз, азырланынъыз
[3] санки къурттыр — санки къашкъырдыр
[4] урькериз — урькмек, къоркъмакъ
[5] бехадер /бахадыр/ — батыр, къараман
[6] Къырым халкъын къыралым — Къырым халкъыны къырарым
[7] дестюр вер — рухсет, изин бер
[8] Озю — Днепр озенининъ ады
[9] эгер мути олма/з/са — эгер боюн эгмесе, эмирге бойсунмаса

Къыркъ бинъ аскернен анда бен варайым,
Сераскеринъ олып[1], хазыр турайым.

* * *

...Ол заман Озю халкъын атаманы
Малиска эди, Батавский — душманы.

Ол Малиска ишитти бу хабери,
Акълы кетти башындан тар-у-мары[2].

Джумле Озю къазакъны джем эйледи,
Муаребе атешин шем эйледи.[3]

...Дедилер ки: — Эй, бизим султанымыз,
Баш урып, селям къылды атаманымыз,

Батавский сексен бинъ аскер иле
Гельмек ичюн тедарик этти бизе.

Илимизи, коюмизи йыкъса герек
Джумлесини эп ота якъса герек.

Келеджек йыл эм Къырыма гельсе герек,
Къырым халкъын къыймайып, алса герек.

* * *

...Тогъай бей адлы бир бек вар эди,
Шеджааттаки[4] ол улу дильдар[5] эди.

Та эвельден дёрт къарачын[6] бириси
Эрлик ичре санки арслан яврусы...

Бир дахи Озю къазакълар кельдилер...

---

[1] сераскеринъ олып — орду къуманданы олып

[2] тар-у-мар — дагъыныкъ, къарама-къарышыкъ перишан алда

[3] муаребе атешин шем эйледи — дженк атешини якъмагъа чыракъ тапты /дженк башламагъа себеп тапты/

[4] шеджаат — йигитлик, девюреклилик

[5] дильдар — бирисининъ гонълюни алгъан, севда олгъан инсан

[6] дёрт къарачын — Къырым Ханлыгъы деврινде Къырым асылзаделеринден энъ буюк дёрт аиленинъ унваны

...Ол Тогъай бей, ол саатте нейледи,
Зар къылып, ах-у-фигъан эйледи.[1]

Атамана деди: — Имди не дуралым?
Дурмаялым, хеман къылыч уралым.

Ол Тогъай бей къазакъ иле би-гуман[2]
Кяфирин къаршына чыкъып, турды аман.

Озю халкъы джумле къаршы турдылар,
Бир-бирине топ-тюфеклер урдылар.

Эм семаден къудрет окъун аттылар,
Бир саатте ол кяфири къырдылар.

Чокъ аскерлер анда телеф олдылар...

* * *

Ол Тогъай бей къазакъ иле би-гуман,
Кяфирин къаршысына турдылар аман.

Гъазылар[3] оны корип къылыч урур,
Санарсынъ ки, къыямет къопмуштырыр[4].

Тогъай бей бу ортада джурюр эди,
Санарсынъ, сархош арслан гиби эди.
Элине эльмаз къылыч алмыш эди,
Дюньянынъ варлыгъын унутмыш эди.

Кимсе сёз итмеюп, ол дем зи-беха[5],
Хейбет иле горюнирди адждер-беха[6]...

[1] зар къылып, ах-у-фигъан эйледи — агълап, сызлап, багъырып чагъырды

[2] би-гуман — къоркъмайып, йигитликле, джесаретликле

[3] гъазылар — дин огърунда дженклешкенлер

[4] къопмуштырыр — къопарыр, котерир

[5] зи-беха — иззетли, урьметли, къуветли

[6] хейбет иле горюнирди адждер-беха — буюк бир адждерха киби корюнир эди

* * *

...Шаркъа, гъарба чыкъмыштыр анынъ (онынъ) ады,
Джихан ичре беллидир анынъ намы.
Не ере варса, ол (ери) эр заман
Фетх идер[1] ол, санки олдыр Къараман[2]...

* * *

Батавский мельуны[3] туттылар,
Хорлукъ этип, боюнына йип такътылар.

Таланский-Паланский эр бири,
Онлар эди Лехлининъ баш беклери...

Ол Тогъай бей йине гирди мейдана,
Къылычыны бояндырды ал къана.

Биндиги ат ве эсбабы[4] къан эди,
Шекли — инсан, сурети — арслан эди.

Мейдан ичине кирип ойнар эди,
Санарсынъ /ки/ бир от гиби янар эди.

Хич де олюм гельмез эди айнине[5],
Шойле биль ки, бир къурт гиби горюне...

* * *

Гонълюмин мах-и элялым[6],
Акълымын, джанымын шах-и элялым.

Бир тюкенмез дерде огъраттынъ бени,
Бу гонълюмин седждегях-и[7] элялым.

Сенсиз бен бу дюньяйы нейилейим,
Вуджудымын падишах-ы элялым...

---

[1] фетх идер — ишгъаль этер /бир де бир топракъларны бастырып алыр/
[2] Къараман — иран мифологиясындаки бир батырнынъ ады
[3] мельун — иблис, лянетленген шахс
[4] эсбабы — кийимлери, урбасы
[5] айнине — козюне
[6] мах-и элялым — ай киби темизим
[7] седждегях-и — ибадет этиледжек ер

Суаллер ве вазифелер:

1. «Тогъай бей» дестанынынъ ильк сатырларында лакъырды не акъкъында кетмекте? Лех къыралы не дей? Бу сёзлерден къыралнынъ насыл табиат чизгилерини сечмек мумкюн?

2. Къыралнынъ чыкъышыны дикъкъатнен динълеген Потоцкий оны тенбиелеп, насыл сёзлер айта? Бу сёзлер халкъымызнынъ насыл миллий чизгисини косьтере? Мисаллер кетирип анълатынъыз.

3. Бу хаберни эшиткен Малиска не япа? Малиска ким? Ханнынъ узурына чешит бахшышларнен кельген Богдан Хмельницкийнинъ эльчилери онъа насыл сёзлер иле мураджаатта булуналар? Дестандан бунъа аит сатырларны окъунъыз, анълатынъыз.

4. Тогъай бейнинъ аскерлеринен лех аскерлерининъ курешкени насыл тасвир олуна? Сатырларны тапып окъунъыз, нетидже чыкъарынъыз.

5. Дестанда Тогъай бейнинъ къоркъубильмез сераскер чизгилерини тарифлеген сёз ибарелери ве сатырларыны айырып, оларнынъ маналарыны анълатынъыз.

6. Тогъай бейнинъ сымасыны тасвир этмеге ярдым эткен: *«Ич олюм кельмез эди айнине, Шойле биль ки, бир къурт гиби горюне»* киби сатырларны насыл анълайсынъыз? Озь сёзлеринъиз иле икяе этинъиз.

ЭДЕБИЯТ НАЗАРИЕСИ

БЕДИИЙ ТАСВИРИЙ ВАСТАЛАР. ТЕНЪЕШТИРЮВ

Эсердеки тарихий манзаралар, къараманларнынъ арекетлери, суретли тасвираты, къыяфети ***меджаз (эпитет), тенъештирюв, къыяс (къарама-къаршы тенъештирюв), гипербола*** (мубалягъа) киби бедиий тасвирий васталар иле джанландырыла.

Джанмухаммеднинъ «Тогъай бей» дестанында къырымтатар халкъынынъ дженкяверлиги, джесюрлиги *«санки къурт-*

тыр, къоюн киби урькериз...», «гелип онлар ель киби эсер, гидер... Ниджe юз бинъ аскери кесер гидер» киби ибаре ве джумлелер иле къуветлендирилир.

Къырымтатар сераскери Тогъай бейнинъ сымасына суретли тасвират берильгенде, бу къараманнынъ эбедийлик темсили *«Санарсынъ(ки) бир от гиби янар эди... Шойле биль ки, бир къурт гиби горюне. Фетх идер ол, санки олдыр Къахраман»* киби сатырларда ифаде олуна.

Халкъ агъыз иджадында эбедиет ремзи (темсили) *«атеште, отта янмаз», «къурт киби»* ибарелери иле тасвир олунгъаны белли.

Демек, *эсерде сёз я да ибарелер ярдымы иле адисе-вакъиаларнынъ бири-бирине ошатылып, къаршы къоюлып тенъештирилювине* ***тенъештирюв*** дерлер.

Дестанда Тогъай бейнинъ суретли тасвираты меджазлар иле де ифаде олуна. Меселя, *«Ол, Тогъай бей, ол саатте нейледи, зар къылып, ах-у-фигъан эйледи», «Кимсе сёз итмейип, ол дем зи-беха, хейбет иле горюнирди аджер-беха»* сатырларындаки *«Зар къылып, ах-у-фигъан эйледи, корюнирди аджер-беха»* киби меджазлар Тогъай бей сымасынынъ даа да къуветли айдынлатылмасына хызмет этелер.

Дестанда Тогъай бейнинъ суретли тасвираты базы вакъытлары бири-бирине къаршы къоюлып да тенъештириле. Меселя, *«Ки аджеп бехадер олур эр бири. Биз — къоюныз санки, онлардыр — борю», «Шекли — инсан, сурети — арслан эди»* деп, шаир салмакълы мана ташыгъан къарама-къаршы «*къоюныз — борю», «инсан — арслан»* сёзлерини ян-янаша кетирип, сёзнинъ манасыны къуветлендире.

Бойледже, эсернинъ теренликлерине синъдирильген ис-дуйгъу, гъае ве мевзулар бедиий тасвирий васталарнынъ ярдымынен эсерге образлылыкъ берир, бедиетлигини теминлер.

Суаллер ве вазифелер:

1. Эсердеки тарихий манзаралар, къараманларнынъ арекетлери, суретли тасвираты, къыяфети насыл тасвирий васталарнен джанландырыла? Олар эсернинъ насыл бир джеэтини арттыргъаныны айтынъыз.

2. Насыл бедиий тасвирий вастагъа тенъештирюв дерлер? Бу тасвирий вастанынъ дестандаки хызметини мисаллернен тарифленъиз.

3. Дестанда Тогъай бейнинъ суретли тасвираты насыл тенъештирильгенини мисаллер кетирип анълатынъыз. Шаир тарафындан къулланылгъан белли бир тасвирий васта онынъ сёз усталыгъына меарет къошкъаныны исбатланъыз.

АШЫКЪ УМЕР
(1621—1707)

Ашыкъ Умер къырымтатар шииритетине салмакълы иссе къошкъан шаирлерден биридир.

О, 1621 сенеси Къырымда, Кезлев шеэринде Абдулла Кендже огълу деген фукъаре эснаф къорантасында дюньягъа келе. Маалле мектебинде иптидаий бильги ала. Акъранлары арасында о, шохлыгъы иле айрылып тура, зеккийлиги ве азырджеваплыгъы иле этрафындаки инсанларны айретте къалдыра.

Къыскъа бир вакъыт девамында медреседе Къуран окъумагъа огренген Ашыкъ Умер Кезлевдеки мешур Джума джами медресесинде о девирнинъ намлы шаирлеринден Кефевий Сеит Абдулькерим Шерифий киби эдебият оджасындан дерс ала. Шу вакъытларда о, шиирлер уйдурмагъа башлай.

Севимли оджасы вефат эткен сонъ Умер медресени быракъа ве озю язгъан шиирлерине макъам уйдура. Саз чалып, къавеханелерде ашыкъ тюркюлерини йырлап, адамларны эглендире.

О, омюрининъ бир чокъ къысмыны Дагъыстан, Азербайджан, Иран, Сурие, Тюркиеде кечире. Истанбул, Бурса, Сакъыз, Варна, Багъдад киби шеэрлерни кезип чыкъкъаны акъкъында онынъ шиирлеринде тасвир олуна. Эсерлеринде бу шеэрлернинъ гузеллиги акъкъында языла.

Ашыкъ Умер язылы эдебиятнынъ гъазель, къошма, семаи, мурабба, мухаммес, муседдес, мустезат, муамма, дестан, шаирнаме киби шекиллеринде иджат эткен халкъ шаиридир. Онынъ эсерлеринде ахлякъий, ашкъий (севги), дидактик, диний мевзулар тасвир олуна. Эсерлерде шаирнинъ кескин акъылы ве тюшюнджелери ифаделене.

Бутюн омюрини шиир уйдурув ве бестекярлыкъкъа багъышлагъан Ашыкъ Умер асыл эвленмейип, аятыны бекярлыкъта кечире. Омюрининъ сонъунда о, догъгъан шеэри Кезлевге къайта ве 1707 сенеси сексен алты яшында бу ерде вефат эте.

Ашыкъ Умернинъ докъсан алты шиирден ибарет китапчыгъы 1894 сенеси Багъчасарайда Исмаил бей Гаспринскийнинъ «Терджиман» газетасынынъ басмаханесинде нешир олуна.

Ашыкъ Умернинъ эки джылтлыкъ эсерлер джыйынтыгъы 1988 ве 1990 сенелери Ташкентте дюнья юзю коре. Бу джыйынтыкъкъа шаирнинъ бинъ сатырлыкъ шиирий асабалыгъы кирсетиле.

Ашыкъ Умернинъ иджады халкъымызнынъ эдебий ве медений вариетидир, къырымтатар орта асырлар эдебияты тарихынынъ рухий джевхерлеридир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Ашыкъ Умернинъ балалыгъы ве генчлиги акъкъында не билесинъиз? Оларны тафсилятлы икяе этинъиз.
2. О, омюрининъ чокъ къысмыны анги мемлекетлерде кечирди? Шиирлеринде бу акъта тасвир олунгъанмы? Икяе этинъиз.
3. Шаир язылы эдебиятнынъ насыл шекиллеринде иджат этти? Онынъ эсерлеринде насыл мевзулар озь тасвирини тапты?

Ашыкъ Умернинъ шиириети

Ашыкъ Умернинъ иджадында чешит тюрлю мевзулар айдынлатылгъан. Ватан ве яр асретлиги, омюр ве яшайыш киби мевзуларда инсаннынъ рухий чизгилери акс олуна. Онынъ ахлякъий мевзуларгъа багъышлангъан бир чокъ гъазеллеринде инсанлар арасындаки мунасебетлер косьтериле. Инсанлар арасындаки бу мунасебетлер даима эйи достане чизгилер эсасында къурулмакъ керекликиги акъкъында айтыла. Эр бир инсан джемиетте озюни насыл алып бараджагъы, озюни насыл тутаджагъы акъкъында насиатлар бериле. Къыйметли насиатларда инсанларнынъ табиат чизгилери косьтериле. Базы бир табиат чизгилеринде бутюн бир миллетлернинъ миллий табиат чизгилери де ифаде олуна.

Нетиджеде, бу эсерлер бизге яхшыны ямандан айырмагъа огретелер. Меселя, инсанлар арасында бир кимсе акъкъында бефтан

сёз айткъан мунафыкъ инсаннынъ джемиетке кетирген зарары косьтериле.

Бу акъта Ашыкъ Умернинъ ***«Джиан ичре хазер этмек герек инсан мунафыкътан»*** киби гъазелинде ифаде олуна. Шаир аятта расткельген менфий табиат чизгиси — мунафыкълыкъ акъкъында фельсефий нетиджелер чыкъарып, ёл косьтериджи тевсие ве насиатлар бере:

«Не ола иблиснен тенъештирсем, сёзюмде янъылмам,
Мен, адам , дегиль де, бельки, шейтан къачар мунафыкътан.
Насиаттыр меним бу сёзюмни эшитсенъ, джаным,
Гъаеи сакът олмакъ керек, шу дост корюнген мунафыкътан».

Бу гъазельде олур-олмаз ерде бефтан, акъсыз сёз айткъан, бир кимсенинъ устюне ифтира эткен мунафыкънынъ сымасы *«шейтан къачар мунафыкътан», «сакът олмакъ керек шу дост корюнген мунафыкътан», «ялынъыз олюмин истесин душман шу мунафыкътан»* киби отькюр ибарелер къулланыла. Шаир мунафыкънынъ джийренч сымасына, пахыллыкъ, гъарезлик киби менфий чизгилерге къаршы олгъаныны косьтере. Инсаннынъ алидженаплыкъ, темизгонъюллилик ве эйи ниетлилик чизгилерини шерефлендире.

Ашыкъ Умернинъ эсерлеринде расткельген насиат ве тенбиелер чокъусы генчлерге догърултылып айтыла. Джемиетнинъ келеджеги генчлер олгъаныны бильдире. Шаир омюрдеки фена алларнынъ огюни алмакъ кереклигини тенбиелей. Тюшюнмейип ве ташынмайып япылгъан арекетлернинъ нетиджеси акъкъында эвельден билип айта.

Ашыкъ Умер башындан кечирген гъурбетликнинъ джефасыны бедиий усталыкънен ифаделей. Бу акъта о: ***«Гитме, джаным, гитме, гель, ёкъ интизасы гъурбетнинъ»*** киби мураббасында яза. Шаир гъурбетликнинъ зорлукълары ве белясыны бойле тасвирлей:

«Кетме, джаным, кетме, кель, ёкъ ихтияджы гъурбетнинъ,
Олма даа яшлыкътан сен дост-ашнасы гъурбетнинъ.
Йылда бинъ кере чеккен кедерлеринъ, джаным санъа,
Эталмам тасвирини, чокътыр джефасы гъурбетнинъ».

Гъазельнинъ *«...чокътыр джефасы гъурбетнинъ», «Чешит зорлукъларле къурулгъандыр белясы гъурбетнинъ», «Солдурыр гуль юзюнъни зулум-джефасы гъурбетнинъ»* киби сатырларда гъурбетликнинъ аджынықълы тарафлары ифаделене. Шаир гъурбетликнинъ зорлукъларыны козюмиз огюнде бойле джанландыра:

«Баре гъурбет ильде эркеликни терк эт, севдигим,
Чешит зорлукъларле къурулгъандыр белясы гъурбетнинъ.

Сен даа ачылмагъан бир гъоньджесинъ, языкъ санъа,
Солдурыр гуль юзюнъни зулум-джефасы гъурбетнинъ».

Бу сатырларнынъ эписи инсаннынъ тувгъан юртуна, халкъына олгъан садыкълыгъыны шерефлейлер.

Шаир ***«Бивефа черхин иши эр дем фигъан олмагъимиш»*** киби мухаммесинде инсан аяты акъкъында бир сыра фельсефий фикирлер юрюте. Аджджы такъдирнинъ умумий тасвирини козюмиз огюнде джанлындыра.

Муаммеснинъ эр бир дёртюнджи ве бешинджи сатырында:

«Чаре не, башымда язы — бу кунни корьмек эмиш,
Бу эмиш такъдирнинъ иши гъурбете къоймакъ эмиш». —

деп айтылгъан фикирлер шаирнинъ такъдир акъкъында бильдирген фикирлеридир.

Шаир насиат берильген бу эки эсерде де гъурбетлик мевзусы муим меселе олгъаныны косьтере. Дюнья юзюнде яшагъан миллетлернинъ такъдирине гъурбетликнинъ буюктен-буюк тесири олгъаныны ифаделей. Гъурбетлик мевзусы инсан аятында эбедий мевзугъа чевирильгенини бильдире. Тувгъан топракъта яшамакънынъ эр шейден мукъаддес олгъаныны несиллерге анълата. Бу севгини несиллернинъ зеинине насиат шеклинде синъдире.

Ашыкъ Умернинъ иджадында котерильген меселелер, бизим кунюмизде де озь эмиетини джоймагъаны, онынъ эсерлерини эбедийлештирелер.

Суаллер ве вазифелер:

1. *Джиан ичре хазер этмек герек инсан мунафыкътан* киби гъазелинде инсаннынъ насыл табиат чизгиси акъкъында лакъырды юрютиле? Бу эсеринде шаир насыл бир муим меселе котергенини сатырлар иле беян этинъиз.
2. *Гитме, джаным, гитме, гель, ёкъ интизасы гъурбетнинъ* киби мураббасында шаир гъурбетликнинъ маджераларыны насыл тасвирлей? Мисаллер кетирип, шаир насыл фельсефий фикирлер бильдиргенини айтынъыз.
3. *Бивефа черхин иши эр дем фигъан олмагъимиш* киби мухаммесинде Ашыкъ Умер насыл фельсефий фикирлер юрюте? Эдебиятымызда гъурбетлик мевзусында язылгъан эсерлер акъкъында субетлешинъиз.
4. Юкъарыда анъылгъан эсерлернинъ мевзусына эсасланып, шаир тарафындан котерильген меселелернинъ бизим кунюмизде де муимлигини исбат этинъиз. Ашыкъ Умернинъ эсерлерининъ эбедийлигинен багъланъыз.

ГЪАЗЕЛЛЕР[17]

* * *

Джихан ичре хазер этмек герек инсан мунафыкътан,
Не ход ким не дер исенъ, гелир джумле мунафыкътан.

Онунъ этварына бакъма ки, баш душманынъ олдур ол,
Биль, ич гъафиль олмамакъ герек эр ань мунафыкътан.

Нола иблисе тешбих эйлесем, сёзюмде къызб этмем,
Бен, адем, дегиль, бельки, къачар шейтан мунафыкътан.

Насиаттыр, беним бу пендими гуш идесинъ джана,
Хазер къылмакъ герек мутлакъ, эле яран мунафыкътан.

Лисан-ы ал иле, Умер, беним анъладыгъым бу ким,
Дахи ектир олюмин истесин душман мунафыкътан.

Сатыр асты терджимеси [18]

Джиан ичинде сакът олмакъ керек инсан мунафыкътан,
Афсус ким не дер исе, келир джумле мунафыкътан.

Онынъ эткенине бакъма ки, баш душманынъ одыр, о!
Биль, ич гъафлет олмамакъ керек эр ань мунафыкътан!

Не ола, иблиснен тенъештирсем, сёзюмде янъылмам,
Мен, адам, дегиль де, бельки, шейтан къачар мунафыкътан.

Насиаттыр, меним бу сёзюмни эшитип синъдиресинъ джана,
Гъает сакът олмакъ керек, шу дост корюнген мунафыкътан.

Айттыгъы лафынъдан, Умер, меним анъладыгъым шу ки,
Ялынъыз олюмин истесин душман шу мунафыкътан.

* * *

Эй, пери, бойле перишан олдугъым бильмезмисинъ?
Асретинъле куньде бинъ кез ольдюгим бильмезмисинъ?

Бен — Меджнун ашкъын китабын окъудым дестан гиби,
Эр не эмринъ олур исе, идейим ферман гиби.

Фурсат эльде булуныркен, севдигим devran гиби,
Севдигим сен бенден озьге, бир севда бильмезмисинъ?

Багъ-ы хуснинъ гуллерине бульбуль эдим бир заман,
Шимди бенден юзь чевирдинъ, нолдугъым бильмезмисинъ?

Джаныма бинъ джан багъышлар бинъ кере бакъышларынъ,
Агъзынъ ичинде дизильмиш инджи гиби дишлеринъ.

Эй, гузелим, эп бана джевр-у джефадыр ишлеринъ,
Севдигим бакъий дегильдир, бу фена бильмезмисинъ?

Акълы исенъ, эй, гонъюль, алчагъа сырынъ сёйлеме!
Ашкъын дерьясына дал, сабр эйле, сакъын бойлама!

«Талийим ёкътыр беним» — дею шикяет эйлеме!
Эй, Умер, верир мурадынъ, ол Худа бильмезмисинъ?

Сатыр асты терджимеси [19]

Эй, пери, бойле перишан олгъаным бильмезмисинъ?
Асретинъле куньде бинъ кере ольгенимни бильмезмисинъ?

Мен Меджнун ашкъынъ китабын окъудым дестан киби,
Эр не эмринъ олур исе, япайым (беджерейим) ферман киби.

Фурсат (себеп) эльде булуныркен, севгеним девран киби,
Севдигим, сен менден башкъа бир севда бильмезмисинъ?

Дюльбер багъынъ гуллерине бульбуль эдим бир заман,
Шимди менден юзь чевирдинъ, насыл алгъа къалгъанымны
бильмезмисинъ?

Джаныма бинъ джан багъышлар бинъ кере бакъышларынъ,
Агъзынъ ичинде тизильген инджи киби тишлеринъ.

Эй, гузелим, эп манъа акъсыз эзиет ишлеринъ,
Севдигим бакъий дегильдир, бу дюнья кечиджи олгъаныны
бильмезмисинъ?

Акълы исенъ, эй, гонъюль, алчакъкъа сырынъ сёйлеме,
Ашкъ дерьясына дал, сабыр эйле, сакъын бойлама.

«Талийим ёкътыр меним» деп шикяет эйлеме,
Эй, Умер, берир мурадынъны тек Худа, бильмезмисинъ?

МУРАББА

* * *

Гитме, джаным, гитме, гель, ёкъ интизасы гъурбетинъ,
Олма дахи тифл икен, сен ашинасы гъурбетинъ.
Йылда бинъ кез чектигим михнетлеринъ джаным санъа,
Идемем такъририни, чокътур джефасы гъурбетинъ.

Сакин ол, михнетте ол, севдайы терк эт, севдигим,
Гель, ферагъат эйле, бу эвзайы терк эт, севдигим,
Бари гъурбет эльде истигънайы терк эт , севдигим,
Дюрлю михнетле къурулмыштыр белясы гъурбетинъ.

Махрем олмакъ затына дюшмез, бегим, такъыкъ санъа,
Инкъисар эдер, хазер къыл, ашыкъ-ы садыкъ санъа,
Сен дахи ачылмадыкъ неврестесинъ, языкъ санъа,
Солдурур гуль рухлеринъ джевр-у эзасы гъурбетинъ.

Хизмет-и ашкъында Умер джумлесинден даимим,
Фурсаты февт этмедим, амма, эфендим, надимим,
Сен не мунис бир гъулямсынъ, севдигим — Ибрахимим,
Олмаясынъ талиб-и зевкъ-у сафасы гъурбетинъ.

Сатыр асты терджимеси [20]

Кетме, джаным, кетме, кель, ёкъ ихтияджы гъурбетнинъ,
Олма даа яшлыкътан сен дост-ашнасы гъурбетнинъ.
Йылда бинъ кере чеккен кедерлеринъ, джаным санъа,
Эталмам тасвирини, чокътыр джефасы гъурбетнинъ.

Тынч ол, я кедерли ол, севданы терк эт, севдигим,
Кель, вазгеч, джаным, бу адетинъни терк эт, севдигим,
Баре гъурбет ильде эркеликни терк эт, севдигим,
Чешит зорлукъле къурулгъандыр белясы гъурбетнинъ.

Ясакъ олмакъ затынъа тюшмез, бейим, асыл санъа,
Джаны агъырыр, сакът ол, о садыкъ ашыкънынъ санъа.
Сен даа ачылмагъан бир гъонъджесинъ, языкъ санъа,
Солдурыр гуль юзюнъни зулум-джефасы гъурбетнинъ.

Ашыкъ хызметинъде Умер, джумлесинден даимим,
Фурсатны къачырмадым, амма, эфендим, пешманым.
Сен не мунис бир инсансынъ, севдигим — Ибрахимим,
Олмасын ич талабынъ шу зевкъ-сефасы гъурбетнинъ.

МУХАММЕС

* * *

Бивефа черхин иши эр дем фигъан олмагъимиш,
Акъа-акъа гозьлериминъ яшы къан олмагъимиш.
Та Элестен бу язылмыш алныма эйвах, вах!
Чаре не башымда язы — бу гуню горьмегимиш,
Бу имиш такъдиринъ иши, гъурбете салмагъимиш.

Хасрете дюштим, медет, эй, бен гъамынъла михнете,
Зерредже мейиль итмезем, бен бу сафая ишрете,
Я суюм, я топрагъым чекти дияр-ы гъурбете.
Чаре не, башымда язы — бу гуню горьмегимиш,
Бу имиш такъдиринъ иши гъурбете салмагъимиш.

Шимдилик, достлар, беним гонълюм мелямет госьтерир,
Адетидир эр гъамынъ сонъу селямет госьтерир,
Горелим айин-е девран не сурет госьтерир.
Чаре не, башымда язы — бу гуню горьмегимиш,
Бу имиш такъдиринъ иши, гъурбете салмагъимиш.

Дер ки, Умер лемезель Керим илях-и-ля-езал?
Салтанат джумле сенинъдир кетирир санъа зевал,
Гъурбет ильде чеке-чеке, олды къаметинъ хаял.
Чаре не, башымда язы — бугуни горьмегимиш,
Бу эмиш такъдиринъ иши гъурбете салмагъимиш.

Сатыр асты терджимеси [21]

Аджувсыз бу такъдирнинъ иши эр вакъыт фигъан экен,
Акъа-акъа козьлеримнинъ яшы къан олмакъ экен,
Та Элестен бу язы башыма язылгъан экен,
Чаре не, башымда язы — бу кунни корьмек экен,
Бу экен такъдирнинъ иши, гъурбетке къоймакъ экен.

Асретке тюштим, имдат, эй, мен гъамынъле миннетке,
Зерредже гонъюль бермем мен бу сефа-зияфетке.
Я сувум, я топрагъым чекти дияры гъурбетке.
Чаре не, башымда язы — бу кунни корьмек экен,
Бу экен такъдирнинъ иши, гъурбетке къоймакъ экен.

Шимдилик даа меним гонълюм мелямет косьтерир,
Адеттир, эр гъамнынъ сонъу селямет косьтерир.
Бакъайыкъ, девран кузьгюси не сурет косьтерир.
Чаре не, башымда язы — бу кунни корьмек экен,
Бу экен такъдирнинъ иши, гъурбетке къоймакъ экен.

Дер ки, Умер, эбедий керим иляйи бу не ал?
Салтанат джумле сенинъдир, ёкътырдыр санъа зевал.
Гъурбет ильде чеке-чеке олды дал боюм хаял,
Чаре не, башымда язы — бу кунни корьмек экен,
Бу экен такъдирнинъ иши, гъурбетке къоймакъ экен.

ЭДЕБИЯТ НАЗАРИЕСИ

РУКНЛАР

Аруз везнинен язылгъан эсерлернинъ белли бир окъулув къыраатлары бар.

Буны анъламакъ ичюн гъазельнинъ окъулув къыраатыны схемада косьтерейик:

— · — —	— · — —	— · — —	— · —
Фа и ля тун	**фа и ля тун**	**фа и ля тун**	**фа и люн**
Эй пе ри бой	ле пе ри шан	ол ду гъым биль	мез ми синъ
Ас ре тинъ ле	кунь де бинъ кез	оль дю гим биль	мез ми синъ
Ба гъы хус нинъ	гул ле ри не	буль буль э дим	бир за ман
Шим ди бен ден	юзь че вир динъ	нол ду гъым биль	мез ми синъ
I	II	III	IV

Биринджи сатырларда ачыкъ ве япыкъ эджаларнынъ къыскъа ве девамлы окъулувынынъ ишаретлери косьтерильген.

Экинджи сатырда исе *(фаилятун фаилятун фаилятун фаилюн)* деп, шиирнинъ ольчюси ве эджанынъ къалыплары бериле.

Шиирнинъ ольчюси ве эджанынъ къалыплары арап тилинде ***рукн*** *деп адландырыла.*

Рукнларнынъ маналары ёкъ. Олар шиирде нота вазифесини беджерелер. Рукнлар шиирнинъ везнини акъылымызгъа ве зеинимизге синъдирмек ичюн къулланылалар.

Шиирнинъ ольчюсини, везнини зеинимизге синъдирмек ичюн шиирде ишлетильген ве нота вазифесини беджерген эджа къалыпларына рукн дерлер.

Демек, юкъарыда *(фаилятун фаилятун фаилятун фаилюн)* деп косьтерильген биринджи сатырда рукнлар берильген.

Бу рукнларгъа бакъып, Ашыкъ Умернинъ гъазели арузнынъ насыл везнинен язылгъаныны къайд этейик. Биринджи сатырдаки эджаларнынъ окъулув ишаретлерине бакъып, (— · — — | — · — — | — · — — | — · —) Ашыкъ Умернинъ бу гъазели аруз везнининъ *(фаилятун фаилятун фаилятун фаилюн)* рукнынен язылгъаныны сечермиз.

Суаллер ве вазифелер:

1. Рукн демек не демек? Онынъ шиирий эсерде беджерген вазифесини айтынъыз.

2. Шаркъ шииринде насыл рукнлар къулланыла? Бу рукнларны схемада косьтеринъиз. Къыскъа ве девамлы окъулувына даир мисаллер кетиринъиз ве анълатынъыз.

МУСТАФА ДЖЕВХЕРИЙ
(?...—1720)

Мустафа Джевхерий XVII асырнынъ орталарында догъып, 1720 сенелери вефат эткен. О, XVII асырда Ашыкъ Умернен бир сырада тургъан ашыкъ эдебиятынынъ темсильджилеринден биридир.

Мустафа Джевхерий медресе тасили корьген ве диван эдебиятыны терен бильген бир зат олгъан. О, мемлекеттен мемлекетлерге сеферлер япкъан, чокъ диярларны бойлап юрген. Атта Шам, Арабистан, Румелиде де олгъан.

Буюк истидат саиби Джевхерий шиирий эсерлерини эки услюпте язгъан. О, эм диван, эм саз тарзы шиириетинде иджат эткен.

Эм диван, эм саз тарзы классик шиириетинде иджат эткен шаирлернинъ эсерлеринде ватангъа, севгилисине ве аяткъа нисбетен асретлик дуйгъулары тасвирлене. Эсерлерде тасвирленген асретлик дуйгъулары фельсефий фикирлер иле бирлеше, айры бир мевзуларнынъ пейда олмасына мейдан ярата. Эсерлердеки фикир ве дуйгъулар юксек бедиетлик иле ифаде олуна.

Шаирнинъ иджадында айрыджа ер туткъан мустезат ве семаилер — диван тарзы классик шиириет услюбинде язылгъан эсерлер сайылырлар. Юксек бедиийликке ляйыкъ олгъан къошма, тюркю, мани ве теджнислер классик шиириет услюбинде язылгъандыр.

Мустафа Джевхерийнинъ шиириети дигер саз шаирлерининъ иджады киби, чокъусы асретлик, ашыкълыкъ, къадын-къызнынъ дюльберлигини ифаделеген мевзуларгъа багъышлана.

Шаирнинъ 11 эджанен язылгъан къошмаларында ватан асретлиги ве гъурбетликнинъ инсан такъдириндеки аджджысы, джефасы акс олуна.

«Я, Раб, нидже олур шу гъарип алым» киби къошмасында Джевхерий дюньяда олып кечкен аятий ал — гъурбетлик маджерасыны мергин ибарелер иле тасвир эте:

«Я, Рабби, насыл олур шу гъарип алым,
Гъурбетке тюшкен иль манъа душман.

Ич къуртарамам мен бу гъарип башым(ны)
Аягъым басылгъан ёл манъа душман».

Къошманынъ биринджи сатырларында гъурбетлик меселеси халкъ ве инсанлар аятында муимден муим бир проблема олгъаны беян олуна. Бу дёртлюк гъурбетлик адждысыны башындан кечирген шаирнинъ сымасыны джанландыра. Къошманынъ эр бир дёртлюгинде текрарлангъан *«Аягъымынъ бастыгъы иль банъа душман. Шу дагъларлардан акъкъан сель банъа душман. Тимарлар эттиги гуль банъа душман. Мейвасын вердиги дал банъа душман»* киби сонъки сатырларда гъурбет ильде булунгъан инсаннынъ ички дюньясы косьтериле. Инсаннынъ къальбиндеки фуртуна ве исьянлар тасвирлене. Гъурбетликте эр бир шей онъа душман олып корюнгени къуветлендириджи васталарнен айтыла. Шаир тувгъан илининъ мукъаддес ве азиз олгъаныны бойле нетиджелер чыкъарып, косьтере.

«Банъа ярдан вазгеч дерлер...» семаисинде шаир севгилисине олгъан муаббетлик ислерини буюк усталыкъ ве меарет иле ифаде эте.

«Банъа ярдан вазгеч дерлер,
Бен кечерим, гонъюль кечмез.
Эфтадеси чокътыр дерлер,
Бен кечерим, гонъюль кечмез».

Семаининъ эр бир дёртлюгининъ сонъунда текрарлангъан *«Бен кечерим, гонъюль кечмез»* киби сатыр асретлик дуйгъуларынынъ къувет иле янъгъырамасына хызмет эте. Бойле этип, фельсефий фикирнинъ тасвири бедиет дереджесине котериле, Ватан, тувгъан юрт сымасы умумийлештирилип бериле.

Джевхерийнинъ мустезатларында инсан гонълюнинъ инджеликлери айрыджа бир аэнк иле тасвир олуна. Екюнлейиджи сатырлардаки суаллер фельсефий фикирлернинъ манасыны къуветлендирелер. Олар базыда тенбие киби де айтылалар. Меселя:

«Дюльбер, санъа мен козьлерни саргъуш демедимми,
Джазибели (ойнакъ, гонъюль алыджы) демедимми?
Фигъан чыкъарып бу къул агълады демедимми,
Инъледи демедимми?»

«Дильбер, санъа бен козьлери местан демедимми, Феттан демедимми?» киби мустезатында Джевхерий суаллернинъ ярдымы иле севгилисине ис-дуйгъусынынъ теренлигини бильдире.

О, севгилисине олгъан ис-дуйгъуларынынъ назиклигини, паклигини фельсефий анълайышлар вастасы иле беян эте. Бу къарама-къарышыкъ фена девирде ашкъ, муаббетлик ислери не къадар маджералы олгъаныны косьтере. Ашыкъ олгъан инсан бир чокъ маниалардан кечкенини тасвирлей, севгининъ аизарыны пек яхшы бильген шаир бизнен сырдаша, шахсий фикирлеринен акъылдане пайлаша.

Бойледже, XVII асырнынъ орталарында иджат эткен Мустафа Джевхерийнинъ эм диван, эм ашыкъ тарзы шиириетине къошкъан иссеси гъает буюктир. Онынъ зенгин иджадий асабалыгъы халкъымызгъа, медений варлыгъымызгъа хызмет этеджектир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Мустафа Джевхерий шиириетнинъ насыл шекиллеринде иджат эткен? Шаир акъкъында бильген малюматынъыз иле пайлашынъыз.
2. Шаир озь эсерлеринде насыл фельсефий фикирлер бильдире. Шаирнинъ диван тарзы классик шиириет услюбинде язгъан эсерлерининъ шеклини къайд этинъиз.
3. Саз шаирлери тарзында язылгъан назм шекиллерни айтып кечинъиз. Шаирнинъ къошмаларында инсан такъдирининъ насыл бир аллары акс олуна?
4. Гъурбетлик мевзусына багъышлангъан эсерлерде шаирнинъ сымасы насыл ибарелер ве сатырларда джанландырыла? Сатырлардан мисаллер кетирип, исбат этинъиз. Бу къошманынъ серлевасыны айтынъыз.
5. «Банъа ярдан вазгеч дерлер...» семаисинде шаир насыл дуйгъуларны ифаде эте? Сатырлардан мисаллер кетирип, фикиринъизнен пайлашынъыз.
6. «Дильбер, санъа бен козьлери местан демедимми?..» киби мустезатында не акъкъында айтыла? Фикирлеринъизни эсердеки сатырларнен багъланъыз.

КЪОШМАЛАР[22]

* * *

Я, Раб, нидже олур шу гъарип алым,
Гъурбете дюшели иль банъа душман.
Ич къуртарамам бен бу гъарип серим,
Аягъымынъ бастыгъы ёл банъа душман.

Я, Рабби, иргюр бени макъсадыма,
Асрет олдым яраныма, достума.

Къан буланыкъ гелен беним устюме,
Шу дагълардан акъкъан сель банъа душман.

Джуда дюштим, севдигими корьмедим,
Варып хакъ-и пае юзьлер сюрьмедим.
Хар элинде дост багъына кирмедим,
Тимарлар эттиги гуль банъа душман.

Джевхерий дер: — Бу кунь баштан ашырды,
Хиджран атешийле багърым пиширди.
Элим сундукъча, мейвасын дюшюрди,
Мейвасын вердиги дал банъа душман.

Сатыр асты терджимеси[23]

Я, Рабби, насыл олур шу гъарип алым,
Гъурбетке тюшкен иль манъа душман.
Ич къуртарамам мен бу гъарип башым(ны)
Аягъым басылгъан ёл манъа душман.

Я, Рабби, ириштир мени макъсадыма,
Асрет олдым якъынларыма, достума.
Къан буланыкъ кельген меним устюме
Шу дагълардан акъкъан сель манъа душман.

Янъгъыз къалдым, севдигимни корьмедим,
Барып аякъ тозуна юзьлер сюрьмедим.
Тикенли (юртта) дост багъына кирмедим.
Бакъышлар эткен гуль манъа душман.

Джевхерий дер: — Бу кунь рухтан тюшюрди,
Айрылыкъ атешинен багърым(ны) пиширди.
Элимни узаткъанымнен мейвасын тюшюрди,
Мейвасыны берген дал манъа душман.

* * *

Эй, пери, джихане сен киби дильбер,
Не кельди, не келир, не кельсе керек.
Лаълынъ киби Лукъман тирьякъ-и экбер
Не булды, не булур, не булса керек.

Джефая башлады къадд-и мевзунынъ,
Та арша ириштиах-ы дерунынъ.
Бойле гидер исе чешм-и пюр-хунынъ
Не кульди, не кулер, не кульсе керек.

Эй, алем-и хуснинъ сахиб-къыраны,
Ольдюр кельб ракъиби, вирме аманы.
Ольдюрмезсенъ кенди элинъле аны,
Не ольдю, не олер, не ольсе керек.

Бунджа дем козюмден акъаркен селлер,
Ваад этмиш икен сильмеге дильбер.
Ахдине дурмады ол пери-пейкер,
Не сильди, не силер, не сильсе керек.

Джевхерий, гузелим ирди паяна,
Бедир киби чыкъты о мех мейдана.
Бу джихана беним киби диване
Не кельди, не келир, не кельсе керек.

Сатыр асты терджимеси[24]

Эй, пери, джиангъа сен киби дюльбер,
Не кельди, не келир, не кельсе керек.
Эким киби зеэрге дерман олгъан тилинъни
Не тапты, не тапар, тапмаса керек.

Эзиет чеке башлады бой иле постунъ,
Та еди къат кокке етти ах чеккен гонълюнъ.
Бойле кетсе, къанларгъа баткъанъ козьлеринъ
Не кульди, не кулер, кульмесе керек.

Алем гузеллигининъ эй, укюмдары,
Ольдюр копек бекчисини, берме аманы (дегенинъден
къалма, сёзюнъден данма),
Ольдюрмесенъ озюнъ элинънен оны —
Не ольдю, не олер, ольмесе керек.

Бу къадар козюмден акъаркен селлер,
Козюмни сильмеге сёз берген дюльбер
Сёзюнде турмады о гузель (юзьлю) пери —
Не сильди, не силер, сильмесе керек.

Джевхерий, гузелим етти макъсаткъа,
Айнынъ он дёртю киби чыкъты мейдангъа.
Бу джиангъа меним киби дели (будала),
Не кельди, не келир, кельмесе (догъулмаса) керек.

* * *

Бир кунь башым алыр чыкъар гидерим,
Бизе дагълар олсун иль дейи, дейи.
Къаялар башыны мескен идерим,
Меджнуннынъ кездиги бель дейи, дейи.

Яре яр олалыдан бери нашы,
Багърыма урулды мелямет ташы.
Асрет иле акъар чешмиминъ яшы,
Умман олды кетти сель дейи, дейи.

Эр къачан дильдаре арз этсем халым,
Ах-у-зар этмеге къалмаз меджалым.
Фердалара салар бени бир залым,
Ашыкъ исенъ, дагълары дель, дейи, дейи.

Ол беним гонълюми алды местане,
Темеллюк теаллюк косьтерди джане.
Шимди идер юз бинъ тюрлю бахане,
Къоркъарым, тан идер иль дейи, дейи.

Чюнки рахм этмездинъ, ах, сёзюме,
Ашкъынъле атешлер якътым озюме.
Я ничюн эвельден кульдинъ юзюме,
Эй, беним, Джевхерим, кель, дейи, дейи.

Сатыр асты терджимеси[25]

Бир кунь башымны алып чыкъар кетерим,
Бизге дагълар иль олсун деп, айта, айта.
Къаялар башыны ятакъ ерим этерим,
Меджнуннынъ кезгени — бель деп, айта, айта.

Ярееге яр олгъанымдан берли
Багърыма урулды чекишюв ташы.
Асрет иле акъар козюмнинъ яшы,
Буюк денъиз олды кетти, сель деп, айта, айта.

Не вакъыт севгилиме арз этсем алым(ны),
Сес чыкъарып агъламагъа къалмаз меджалым (такъатым).
Къыяметке къояр мени бир залым,
Ашыкъ олсанъ, дагъларны теш деп, айта, айта.

Сархош киби о меним гонълюмни алды,
Мал-мульк арттырмакъ мерагъын(ы) джангъа косьтерди.
Шимди юз бинъ тюрлю себеп, тапмакъта,
Къоркъам, юзьлер бетиме иль деп, айта, айта.

Чюнки аджынмаз эдинъ, ах, сёзюме,
Ашкъынъ иле атешлер якътым озюме.
Я ничюн эвельден кульдинъ юзюме,
Эй, меним, Джевхерим, кель, деп, айта, айта.

СЕМАИЛЕР

Не агъларсынъ, эля козьлюм,
Гонъюль сенден айрылырмы?
Бу гузеллик сенде экен,
Гонъюль сенден айрылырмы?

Эп гузеллер бура кельсе,[1]
Ашыкънынъ халинден бильсе,
Джумле алем гузель олса,
Гонъюль сенден айрылырмы?

Гузеллер кельсе джихане
Хуснинъ олмазды бахане,[2]
Падиша олсанъ девране,
Гонъюль сенден айрылырмы?

Ол Джевхерий кельмейиндже,
Гъоньдже гулюнъ дермейиндже,[3]
Я сен, я бен ольмейиндже,
Гонъюль сенден айрылырмы?

---

[1] эп гузеллер бура кельсе — бутюн гузеллер мында кельсе
[2] хуснинъ олмазды бахане — гузеллигинъ (дюльберлигинъ) олмаз эди себеп
[3] гъоньдже гулюнъ дермейиндже — гъондже гулюнъ(ни) джыймагъандже

* * *

Банъа ярдан вазгеч дерлер,
Бен кечерим, гонъюль кечмез.[1]
Эфтадеси чокътыр дерлер,
Бен кечерим, гонъюль кечмез.

Ашкъына тюштим не чаре,
Саташмышым ах-у-заре.[2]
Чекерлерсе бени даре,
Бен кечерим, гонъюль кечмез.

Ашкъ тузагъына тутулдым,
О яре яндым, якъылдым,
Араизден[3] де чекильдим,
Бен кечерим, гонъюль кечмез.

Сени банъа верен хакътыр,
Къозум, ашыкъларынъ чокътыр.
Северим, инкярым ёкътыр,
Бен кечерим, гонъюль кечмез.

Джевхерийдир о къашларынъ,
Ашыкъкъа чокътыр ишлеринъ,
Харман сув ки дервишлеринъ,[4]
Бен кечерим, гонъюль кечмез.

* * *

Бугунь бен бир багъа кирдим,
Не багъ дуйды, не багъбанджы.
Гулюнъ шефталисин дердим,
Не багъ дуйды, не багъбанджы.

Багъынъ дуварындан аштым,
Къырмызы гулюне къоштым.
Опьтим, сардым, эляллаштым,
Не багъ дуйды, не багъбанджы.

---

[1] бен кечерим, гонъюль кечмез — мен кечерим (вазгечерим), гонъюль кечмез (вазгечмез)

[2] саташмышым ах-у-заре — огърагъаным ах-у заргъа (аизаргъа)

[3] араиз — баш языcы, такъдир

[4] харман сув ки дервишлеринъ — берекетли (толып ташкъан сув киби) чокътыр дервишлеринъ

Багъынъ къапысыны ачтым,
Санарсынъ дженнете дюштим.
Толдырдым бадесин[1] ичтим,
Не багъ дуйды, не багъбанджы.

Сааринъ танъ ери атты,
Бульбуль эльван-эльван[2] отти.
Джевхерий юкюни тутты,
Не багъ дуйды, не багъбанджы.

МУСТЕЗАТ

* * *

Дильбер, санъа бен козьлери местан демедимми,
Феттан демедимми?
Эфгъан идерек бенде бу гирьян демедимми,
Налан демедимми?
Мефтюн олалы сен мех-и табана гонъюльден
Ах, не келир эльден.
Къаддими хилял эйледи девран демедимми,
Хиджран демедимми?
Севмез бени яр ниджее дек, шах-и левендим,
Сен кенди эфендим.
Кель, севдиджегим, эйлеме бухтан демедимми,
Эр ань демедимми?
Эрменъ не аджеп къадр-и висалынъле мурада
Бу деври фенада.
Эйям-и шериф Джефхерий къурбан демедимми,
Ферман демедимми?

Сатыр асты терджимеси [25]

Дюльбер санъа мен козьлерни саргъуш демедимми,
Джазибели (ойнакъ, гонъюль алыджы) демедимми?
Фигъан чыкъарып бу къул агълады демедимми,
Инъледи демедимми?

---

[1] толдырдым бадесин — толдурдым ашкъ шарабыны — Аллахкъа севгимни изхар эттим, беян эттим.

[2] эльван-эльван — чешит-тюрлю макъамлар уйдурып.

Севда олсанъ, сен пармакъ айгъа гонъюльден
Ах, не келир эль(инъ)ден.
Боюмны янъы ай эйледи заман демедимми,
Айрылыкъ (асретлик) демедимми?
Севмез мени яр не вакъыткъадже, кучьлю шахым,
Сен меним эфендим.
Кель, севгилим, ялан айтма (бефтан) демедимми,
Эр анъ демедимми?
Иришменъ не аджеп къадр-севгинънен мурадынъа
Бу фена девирде,
Куньдюзни мубарек Джевхерий къурбан демедимми,
Эмир (буйрукъ) демедимми?

ЭДЕБИЯТ НАЗАРИЕСИ

ШАРКЪ ШИИРИЕТИНИНЪ НАЗМ ШЕКИЛЛЕРИ. СЕМАИ. МУСТЕЗАТ

Семаи ве мустезат шаркъ шииретининъ назм шекиллеридир. Бу шиирий шекиллер орта асыр къырымтатар назмиетинде пек кениш къулланылгъан эди.

*Секиз эджа иле язылгъан шиирге **семаи** дерлер.* Семаининъ энъ азы — учь дёртлюктен, энъ чокъу исе беш-алты дёртлюклерден ибарет олур.

Семаининъ тизилиши къошманынъ тизилиш бичимине бенъзер.

Мустафа Джевхерийнинъ ***«Банъа ярдан вазгеч дерлер»*** шиирий эсери насыл назм шеклинде язылгъаныны талиль этейик. Схемасыны айырайыкъ ве косьтерейик.

Ба - нъа яр - дан ваз - геч дер - лер
Бен ке - че - рим го - нъюль кеч - мез
Эф - та - де - си чокъ - тыр дер - лер
Бен ке - че - рим го - нъюль кеч - мез.

I	II	III	IV	V
__________а	__________с	__________д	__________z	__________х
__________в	__________с	__________д	__________z	__________х
__________а	__________с	__________д	__________z	__________х
__________в	__________в	__________в	__________в	__________в

Тизильген схемаларны талилимизге коре, бойле анълата билемиз. **Биринджиден**, шиирий эсердеки сатырлар секиз эджа иле язылгъаныны къайд этемиз. **Экинджиден**, бу шиирий эсер беш дёртлюктен ибарет олгъаныны сечемиз. **Учюнджиден** исе, сатырларнынъ къафиелешюв схемасы къошма киби назм шеклининъ схемасына бенъзегенини косьтеремиз. Бойле этип, бу шиирий эсернинъ эсас хусусиетлерине бакъып, онынъ семаи олгъаныны айырамыз.

Бойледже, секиз эджа ольчюси иле язылгъан, учь-алты дёртлюклерден ибарет олгъан ве сатырларынынъ къафиелешюв схемасы къошманынъ къафиелешюв схемасыны анъдыргъан шиирий эсерге ***семаи*** *дерлер.*

Демек, Мустафа Джевхерийнинъ «Банъа ярдан вазгеч дерлер...» шиирий эсери шаркъ шиириетининъ семаи шеклинде язылгъандыр.

Мустезат киби шиирий жанрнынъ эсас хусусиетлери неден ибарет экен? Оны анъламакъ ичюн мустезатлар деп берильген шиирий эсернинъ тизилиши ве къафиесини айырайыкъ.

Башта бир эсернинъ тизилиш хусусиетини сечмек ичюн, эр бир сатырда ачыкъ ве япыкъ (девамлы ве къыскъа) эджаларнынъ сайысыны косьтерейик. Сатырнынъ къафиелешюв тертибини арифлернен язайыкъ.

Дильбер, сана бен козьлери местан демедимми,
Феттан демедимми?
Эфгъан идерек бенде бу гирьян демедимми,
Налан демедимми?
Мефтюн олалы сен мех-и табана гонъюльден
Ах, не келир эльден?
Къаддими хилял эйледи девран демедимми,
Хиджран демедимми?
Севмез бени яр ниджее дек, шах-и левендим,
Сен кенди эфендим.
Кель, севдиджегим, эйлеме бухтан демедимми,
Эр анъ демедимми?

Эрменъ не аджеп, къадр-и висалынъле мурада,
Бу деври фенада?
Эйям-и шериф Джефхерий къурбан демедимми,
Ферман демедимми?

______________________________	а (14)
____________	а (6)
______________________________	а (14)
____________	а (6)
______________________________	в (14)
____________	в (6)
______________________________	а (14)
____________	а (6)
______________________________	с (14)
____________	с (6)
______________________________	а (14)
____________	а (6)
______________________________	д (14)
____________	д (6)
______________________________	а (14)
____________	а (6)

Эсернинъ биринджи ве экинджи сатырларындаки ачыкъ ве япыкъ (узун ве къыскъа) эджалар бири-бири артындан белли бир тертипте ерлешкендир. Биринджи сатыр — 14 эджадан, экинджи сатыр — 6 эджадан ибареттир. Сатырларнынъ къафиелешюв тертиби: ***аа, аа, вв, аа, сс, аа, дд, аа*** шеклиндедир.

Демек, месневи шеклинде къафиелешип, аруз везнинен язылгъан ачыкъ ве япыкъ, узун ве къыскъа сатырлардан ибарет олгъан шиирий эсерге ***мустезат*** *дерлер.*

Суаллер ве вазифелер:

1. Шаркъ шииретининъ гъазель, месневи, къошма ве шаркъыдан гъайры даа насыл назм шекиллерини билесинъиз? Бу назм жанрында иджат эткен шаирнинъ адыны айтынъыз.
2. Семаи къач эджа ольчюси иле язылыр? О къач дёртлюктен ибарет ола билир? Буны эсерлернинъ сатырларына эсасланып анълатынъыз.
3. Семаидеки сатырларнынъ къафиелешюв схемасыны анълатынъыз. Мисаллернен исбатланъыз.
4. Насыл шиирий эсерге семаи дерлер? Мустафа Джевхерий язгъан семаилернинъ серлевасыны айтынъыз.
5. Насыл шиирий эсерге мустезат дерлер? Мустезатнынъ эсас хусусиетлерини айтынъыз. Мисаллерде косьтеринъиз ве анълатынъыз.

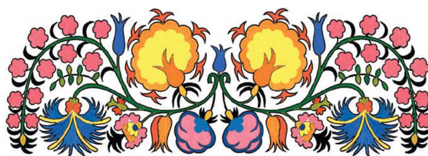

КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ РУС ИСТИЛЯСЫ ДЕВРИ

(Рус истилясындан (1783с.) «Терджиман» газетасынынъ чыкъып башлагъанына (1883 с.) къадар девир)

Къырымтатар эдебияты тарихында Къырым Ханлыгъы деври пек гурьдели инкишаф эткен девирдир. Бу вакъытта пейда олгъан эдебият мундеридже, гъае, мевзу, шекиль джеэтинден гъает зенгин асабалыкъ сайыла. Бу девирде язылгъан эсерлерни миллийлик дуйгъусы киби чизги айыра. Миллийлик дуйгъусы иле ашлангъан бу эдебият классик асабалыгъымызнынъ къыйметли къазанчыдыр. Олар бугунь де бугунь эдебий вариетимизнинъ классик джевхерлеридир.

Орта асыр къырымтатар эдебиятында бу девирде буюк бир джерьян яратылды. Чюнки бу девирде халкъынынъ келеджегини къайгъыргъан укюмдарлар бар эдилер. Олар эдебиятымызны джан-юректен севгенлер, онынъ илерилев эснасына къолтуткъанлар. Озьлери де бутюн сулялеси иле онъа хызмет эткенлер, къыйметли эсерлер язгъанлар.

Амма девирлер денъише. 1783 сенеси Русие Къырымны запт эте. Чар укюмети тувгъан юртумызнынъ эр бир кошелеринде озюнинъ зорбалыгъыны эп арттыра. Чар укюмети 1853—1859 сенелери Къырымдаки махсулдар топракъларны чекип алып, миллетни юртундан къурутмакъ ёлларыны арамагъа башлай. Халкъны меджбурий иджретлик ёлуна къоя.

1874 сенесининъ январь айынынъ биринден къырымтатар яшларынынъ къанун боюнджа чар ордусына аскер алынувы иджретликке кетювни кескинлештире. Чар укюметининъ бойле зорбалыгъы алтында Къырымдаки ичтимаий аят денъише, халкънынъ омюри агъырлаша. Бу девирде къырымтатар халкъынынъ буюк къысмы зорбалыкъ эсаретинден къуртулмакъ ичюн Тюркиеге иджрет эте. Окъугъан ве язгъан инсанларнынъ сайысы эксиле. Медений ве эдебий иджаткъа истек сёне. Кениш

кутьле арасында яшайыш хорлукълары арткъан сайын классик эдебият унутыла башлай. Медений инкишаф, бедиий иджат юз йылдан зияде меджбурий дургъунлыкъкъа (токъталувгъа) укюм этиле. Бу девир эдебиятта «къара асыр» деври деп адландырыла. Нетиджеде, ХХ асырнынъ биринджи черигиндеки девирде къырымтатар эдебиятынынъ инкишафы эр бир джеэттен (тарафтан) зайыфлаша.

Бу вазиетте эвель язылгъан классик эсерлернинъ мевзу, гъаеси, шиирий тизилиши, шекиллери, бедиий тасвирий васталары унутылып, фукъарелеше. Шиирий везинлернинъ къулланылувы денъише. Чокъусы алларда пармакъ везни ишлетиле. Бедиий иджатнынъ илерилеви токътала. Эдебиятта хызмет эткен муэллифлернинъ сайысы азлаша.

Бу девирде язылгъан эсерлернинъ эсас мевзу, гъаеси халкъымызнынъ фаджиалы такъдирине, иджретликке, багъышлана. Миллетнинъ агъыр вазиети, дуйгъу-тюшюнджелери ве нефрети иджретликке къаршы догърултылып ифаделене. Халкъ тарихындаки бу аджизане вазиет эбедиятта пек кескин тасвир олуна. Чар сиясетининъ акъикъий — баскъынджы юзю ачыла.

Эсерлерде халкъымызнынъ топракъларыны тутып алгъан чар укюметининъ халкъны башкъа ерлерге кочьмеге теклиф ве меджбур эткени косьтериле. Халкънынъ дини, урф-адетлери, миллий шууры, намус-ахлякъы акъаретленгени акъкъында икяе олуна.

Чар акимиетининъ зулумы, иджретликнинъ фелякети ве аскерликке алув белясы адий халкъ тилинде айтыла ве языла. Иджретликнинъ икътисадий, ичтимаий ве маневий себеплери халкъ яратыджылыгъынынъ чынъ, мане, йырлар ве дестанлар киби жанрларында иджат этиле. Бойле этип, муреккеп девирнинъ сарсынтылары нетиджесинде иджрет (муаджир) йырлары (тюркюлери), дестанлары пейда ола.

Муаджир тюркюлеринде, дестанларында тасвирленген мевзу, гъаелер Исметий ве Эшмырзанынъ иджатларында озь аксини коре.

Исметийнинъ «Кефе дестаны», «Озю вакъиасы дестаны» ве Эшмырзанынъ «Солдатлыкъ йырлары»нда медений инкишафта бедиий иджатта дургъунлыкъ деврини («къара асыр» деврини) пейда эткен сиясий себеплер айдынлатыла.

Халкъымызнынъ миллий аньанелерден, асырлар девамында кутюлип келинген яшайыш анаясасындан ич де айрылмагъа истемегени бу эсерлерде олюмден де бетер бир вазиетнен тенъештирилип косьтериле.

Икътисадий, ичтимаий агъырлыкъларгъа къаршы догъгъан халкънынъ ачувы, нефрети бу эсерлерде авам халкънынъ тили,

дуйгъу-фикирлери иле бильдириле. Эдебиятнынъ бойле бир аджыныкълы вазиетинде Орлы Сеит Халиль, Исметий, Эшмырза къарт, Абибулла Керем, Абдураман Къырым Хавадже, Абдурефий Боданинский киби муэллифлер эдебиятымызнынъ девам этильмесине белли иссе къошалар. Озьлерининъ язгъан бедиий эсерлеринен эдебиятымызнынъ темелини къавий тутмагъа тырышалар.

Эсерлерде ишлетильген халкъ ибарелери, сёзлери, айтымлары, бу девир эдебиятында тизильген миллий муитни ве тарихий вакъиаларны айдынлаталар. Тарихий вакъиалар аятий акъикъат эсасында тасвирлене. Эдебиятымызнынъ дургъунлыкъ девринде иджат этильген эсерлерде чар укюметининъ халкъымызгъа япкъан зорбалыгъы ве бу вахший сиясетнинъ халкъ такъдирине япкъан акъибети ачыкъ-айдын косьтериле.

Бойледже, къырымтатар халкъынынъ дургъунлыкъ девринден бизим кунюмизге етип кельген эсерлер о девирде олып кечкен тарихий вакъиаларны олгъаны киби айдынлатмагъа хызмет этелер. Къырымтатар эдебият тарихынынъ Рус истилясы деврине аит малюматларны араштырып тапмагъа имкян яраталар. Бу девирде язылгъан эсерлернинъ къырымтатар эдебияты тарихында туткъан ерини айырмагъа мейдан азырлайлар. Авам халкъ тилинде язылгъан эсерлернинъ хусусий чизгилерини сечмеге ярдым этелер.

Бойле этип, Рус истилясы девринде классик эдебиятнынъ илерилеви сиясий дургъунлыкънынъ тесиринден тепрендирильгенине бакъмадан, эдебий эснас эп девам эте. Эдебият тарихында, авам халкъ тилинен ашлангъан, янъы аятий ве тарихий акъикъатны олгъаны киби, реаль тасвир эткен реалистик эдебият джерьяны джанландырыла.

Суаллер ве вазифелер:

1. Къырымтатар эдебияты тарихынынъ Къырым Ханлыгъы девриндеки эдебиятнынъ хусусий чизгилерини айтынъыз. Классик эдебиятымызнынъ къыйметли къазанчы укюмдарларнынъ насыл арекетлеринен багълы эди?

2. Иджретликнинъ икътисадий, ичтимаий ве маневий себеплери фольклорнынъ насыл жанрларында иджат этиле? Бу вакъыт насыл эсерлер (жанрлар) пейда олгъаныны айтынъыз.

3. Бедиий эдебиятта бу жанрлар къайсы муэллифлернинъ эсерлеринде озь аксини коре? Эсерлернинъ серлеваларыны хатырлатынъыз. Бу эсерлерде тарихий вакъиалар насыл тасвирлене?

ИСМЕТИЙ[26]

XIX асырда яшап иджат эткен ве миллий шиириетимизнинъ темелини зенгинлештирген шаир Исметий къырымтатар эдебияты тарихында «Кефе дестаны», «Озю вакъиасы дестаны» ве къошмасы иле ер алгъандыр.

Исметий Къырымнынъ пек мешур дин ве илим оджагъы сайылгъан Колеч медресесинде окъугъан. О, Кефе медресесининъ мудерриси Абдурахман Эфенди Кефевийнинъ янында тасиль ве илим хызметлери иле огърашкъан. Сонъра Истанбулда да тасиль ве илим алеминде эйи хызметлер япкъан.

1787—1791 сенелери Тюркие ве Русие арасында башлангъан дженкте иштирак этмеге къарар берген Исметий, Озю (Очаков) къалесине ёлланылгъан. Озю муаребесини корьген шаир, къале руслар тарафындан запт олунгъанда, эсирликке тюшкен. О, бир къач сенелер анда булунгъан сонъ, Колеч коюне къайткъан. Джамиде худдамлыкъ (хызметчи) ве теккиеде шейхлик вазифелерини эда эткен. Онынъ эдждатлары шейхлер сулялесинден тёреген.

Исметийнинъ бабасы Шайып Челеби де муляйим табиатлы инсан экен. О, бир чокъ эсерлер ве иляхилер язып къалдыргъан шейх олгъан. Шайип Челеби, 1766 сенеси аджылыкъкъа кетмеге ниетленгенде, Истанбулда токътай. Стамбул дживарындаки Седдюль-Бахир къалесинде дефн олунгъан бабасы — Абдусамед Эфендининъ къабрини зиярет эте. Бабасынынъ такъдири Шайип Челебини тюшюнджеге далдыра. Бу ал онынъ сагълыгъына тесир эте. О, гъам-къасевет чекип, хасталана ве вефат эте. О, Седдюль-Бахир къалесинде бабасынынъ къабри янында дефн олуна.

Суаллер ве вазифелер:

1. Исметий Эфендининъ аяты акъкъында не билесинъиз? О, насыл вазифелерде хызмет эткенини икяе этинъиз.
2. Исметийнинъ бабасы насыл инсан олгъан? О да, Исметий киби эсерлер язгъанмы?
3. Исметийнинъ эдждатлары шейхлер сулялесинден тёрегенини насыл бир малюматтан сечтинъиз. Метиндеки исбатлайыджы сатырлар иле анълатынъыз.

«Кефе дестаны»нынъ мундериджеси

Исметийнинъ авам халкъ тилинде язылгъан эсерлеринде о, яшагъан девирнинъ ичтимаий-сиясий шараити акъкъында малюмат бериле.

Исметийнинъ «Кефе дестаны» XIX асырнынъ башларында 1813—1814 сенелери язылгъандыр. Бу девирде Русиенинъ зорбалыгъына чыдап оламагъан халкъ Къырымдан Тюркиеге иджретликке кетип башлай. Чюнки 1806—1812 сенелери Русие ве Франция арасында олып кечкен дженк нетиджесинде мемлекетте кой ходжалыгъы пек агъыр йыкъынтыгъа огърай. Ойле де алы пек фена олгъан халкънынъ вазиети даа да мушкюллеше. Дженклер, ачлыкъ, чар ордусына аскерликке алынувы халкъны иджрет этмеге ве фена алларгъа кельмесине уйтеклей. Бойле вазиет веба (чума) хасталыгъынынъ джайрамасына себеп ола.

Эпидемия этрафкъа джайрамасын деп, халкъкъа джами ве кильселерде топлашмагъа ясакъ олуна. Кефе шеэри карантинге япыла.

Бу хасталыкъ нетиджесинде Кефе эалесининъ чокъусы олелер. Исметий бу хусуста шойле дей:

Мезарымыз учь рублеге къазылды,
Ольмемизчюн артыкъ ферман язылды.
Эм докъуз юз отуз бир олю тизильди,
Устюмизге санки саркъты бир къале.

Веба хасталыгъынынъ чокъ джайрамамасы, башкъаларына юкъмамасы ичюн, Кефенинъ сокъакъларына къаравуллар къоюла. Бу къаравуллар Кефеге келип кетювни ясакъ этелер. Эр не къадар келип-кетювлер ясакъ этильсе де, бу вакъытта артыкъ веба хасталыгъы аман-аман Къырымнынъ бир чокъ ерлерини къаплап ала.

Вебадан къорчалаймыз деп, халкъны меджбурий суретте карантинге топлайлар, Шу арада оларнынъ малы-мулькю якъыла. Бойле этип, халкъны мал-мульктен марум этелер. Дёрт дивар ичерисинде карантинге отурталар. Исметий бу вакъианы бойле сатырларда айдынлата:

Эй, шанлы эфендим, эй, падишамыз,
Бу Кефе шеэрине сен назар эйле.
Япылды карантин, тизильди ташы,
Санки олды къуш кечильмез бир къале.

О девирнинъ аким сыныфынынъ векиллери эмекдар кутьлени таламакъ ичюн озьлерине эльверишли чарелерден файдаланалар.

Нетиджеде, халкъ бир койден дигер койге, бир малледен дигер маллеге кочюриле ве эвлери-баркълары тутылып алына.

Исметий эсеринде чар аскерлери (зебанийлернинъ) халкъкъа япкъан джанаварлыкъларыны тарифлей:

Зебанийлер дёрт яныма кельдилер,
Баштан — аякъ мешин урба кийдилер,
Къанджер иле олюлерни чектилер,
Къана, кимден ярдым олсун Кефеге.

Дестанда бу адисе-вакъиалар шаирнинъ сеси иле халкъ адындан тарифлене. Нетиджеде шаирнинъ сеси халкъ сесинен бераберликте янъгъырап, айны девирде котерильген муим меселелер буюк кескинликнен айдынлатыла. Бойле муим меселелер эсернинъ бир сыра сатырларында тасвир олуна.

«Къарадан эм дерьядан багъланды ёллар,
Башымызгъа недир кельген бу аллар!»

«Насыл бир зулумдыр язылды башкъа,
Захиресиз, согъумсыз къалдыкъ къышкъа».

Бу сатырларда халкъ сымасы тасвираты авам халкъ тилинде къулланылгъан бедиий тасвирий васталарнен беян олуна: *«Яшавдан, джанындан усланды, олдыкъ тамакюн, заметлендик, ёкъ хидает, олса эди бир мерамет, эмир олды татлы джаным больмеге, кок юзюне чыкъты аналар сеси»* киби ибарелер ве сатырларда халкъ тилиндеки нефислик ве бедиетлик ачыкъ-айдын тасвирлене.

«Кефе дестаны»нда беян этильген тарихий вазиетлер халкъ тилинен реаль суретте тасвир этилелер. Бу девирдеки зорлукълар ве халкънынъ башына тюшкен мушкюлликлер эсерде тафсилятлы беян олуна.

Халкънынъ мераметлик дуйгъу-ислери бойле сатырларда тасвир олуна:

«Чокъ виляет: — Языкъ, — деди — Кефеге».
«Джем алып, эписи зарланып агълар,
Бу не буюк, зор фелякет Кефеге?!»
«Олса эди, бир мерамет Кефеге?!»

Демек, бу сатырларда халкънынъ башына тюшкен мусибетлер чокъусы алларда ичтимаий-сиясий вазиетлернинъ тесиринден даа зияде осаллашкъаны косьтериле. Халкъ ве джемиетнинъ илерилевини дженк, хасталыкълар чаналаткъаны халкъ нидасы ве садасынен тасвир олуна.

КЕФЕ ДЕСТАНЫ[27]

(Дестандан парча)

Кефе карантининден чыкъты бир атеш,
Ич кимседен ёкътыр ярдым Кефеге.
Дженк мейданы киби инъледи саваш,
Чокъ виляет: «Языкъ, — деди, — Кефеге».

Зебанийлер дёрт яныма кельдилер,
Баштан аякъ мешин урба кийдилер,
Къанджер иле олюлерни чектилер,
Къана, кимден ярдым олсун Кефеге?!

Къарадан эм дерьядан багъланды ёллар,
Башымызгъа недир кельген бу аллар?
Джем олып, еписи зарланып агълар,
Бу не буюк, зор фелякет Кефеге?!

Агълашты джумлеси, шашты эр инсан,
«Ай-вай» этерек, эйледи фигъан,
Къаплады Кефени, этти пис зиндан,
Иришкейди бир хидает Кефеге.

Джами иле кильселери къапалды,
Эр кес яшавдан, джанындан усланды.
Эп ольген олюлер атешке янды,
Ойле къопты бу къыямет Кефеге…

Севинмедик, биз кульмедик ич бир кунь,
Кучюк-буюк — эп(и)миз олдыкъ тамакюн[1],
Чаре ёкъ чыкъмагъа, ич дегиль мумкюн,
Кимсе бильмез, бу не алдыр Кефеге.

Карантинге биз де кирдик, не чаре?
Артыкъ эштен, досттан олдыкъ бичаре.
Топлады, къувурды, сыкъты бир ерге,
Заметлендик, языкъ олды Кефеге.

---

[1] олдыкъ тамакюн — там махкюм — бутюнлей махкюм олдыкъ, эпидемия вакътында тизильген вазиетнинъ сыкъынтысында сиясетнинъ агъырлыгъыны чекмеге укюм этильдик

Дёрт-беш юз тахтадан япылды япымыз,
Къапалыр акъшам, ачылыр саба къапымыз.
Дуагъа башладыкъ биз мында эп(и)миз,
Олмагъан эди бойле сыкълет Кефеге.

Эр кунь саба эким келир де бакъар,
Тюрлю сылтав иле бизлерни якъар.
«Пошол дурак!» — дер де, турмай о къачар,
Не ал олды? Бу да миннет[1] Кефеге.

Забитлер[2] къапунынъ огюнден кечер,
Къалентирджи келип ипини чекер.
Ипни чеккенде эм, берир о хабер,
Бу да бойле бинъ «бешарет» Кефеге.

«Пошол ты к чёрту!» — деп багъырыр,
Бизни копек чагъыргъандай чагъырыр.
Бойле алдан эр кунь башынъ агъырыр,
Чокъ шикяет этемиз биз Кефеге.

Одунымыз ич булунмаз, эм ёкътыр комюр,
Устюмиз ачыкътыр, ягъмакъта ягъмур,
Астымызда олды бир къарыш чамур,
Шимдиден сонъ ёкъ хидает[3] Кефеге.

Къыркъ эки кунь къалентирде бекледик,
Козьлеримизден къанлы яшлар биз тёктик.
Кимимиз нидже асретлик эм зар чектик,
Олса эди бир мерамет Кефеге.

Он эки кунь Булгъанакъта бикъарар,
Исар тюбю боран, ягъмур, къар ягъар.
Эштафет ёлладыкъ, ич кельмез хабер,
Кимлери де олур джеллят Кефеге?!

Чакъмакълыкътан чыкъты бир къар туфаны,
Уфюрди учь саат, тутты эр яны.
Кимлер корьген бойле туфан, боранны,
Кимден ярдым олур экен Кефеге?!

[1] миннет — эйилик, тешеккюр, шукюр
[2] забит — аскер, офицер, субай
[3] хидает — Аллахкъа эманет

* * *

Эй, шанлы эфендим, эм падишамыз,
Бу Кефе шеэрине сен назар эйле!
Япылды къалентир, тизильди ташы,
Санки олды къуш кечильмез бир къале.

Бир начальник тайинленди устюне,
Кимиси де тюштю онынъ къастына,
Кимиси де мужде айтты достуна,
Чокъ мусульман тюштю онынъ ичине.

Джеваплар сёйледи, кимсе инанмаз,
Олюм хаберине джанлар даянмаз.
Ниджелери къоркъар ич де алданмаз,
Ачылса хазинелер, малгъа бакъылмаз.

Дёрт янымызны къаравуллар сардылар,
Гъафлет юкъусында келип бастылар.
Ана-баба эвлядындан кусьтюлер,
Чагъырышты сабийлер, кельди амангъа.

Азыр эди азраиллер кельмеге,
Эмир олды татлы джаным больмеге.
Рухсет ёкътыр суаль сорап бильмеге,
Корьген шашар бойле агъыр бу куньге!

Зеэр киби эсер эким нефеси,
Малдан, мульктен айырылды джумлеси.
Кок юзюне чыкъты аналар сеси,
Насыл юрек чыдар бойле белягъа!

Орталыкълар ал къанларгъа боянды,
Къурт[1] иле яш да берабер янды.
Кими оть къусып, къоркъудан ольди,
Кимнинъ сарысы чыкъты юзюне.

Мезарымыз учь рублеге къазылды,
Ольмемизчюн артыкъ ферман язылды.
Докъуз юз отуз бир олю тизильди,
Устюмизге саркъты санки бир къая.

[1] къурт — къарт

Насыл бир зулумдыр язылды башкъа,
Захиресиз, согъумсыз къалдыкъ къышкъа.
Бу зулумлыкъ япылды къарткъа-яшкъа,
Баштан-аякъ бутюн халкъ кийди сия.

Сыгъырлар мунърешти, бу неге лязим,
Ханелер йыкъылды, бойледир язым.
Меджитлер къапалды, ёкътыр ниязы,
Умютлер кесильди, къалдыкъ бичаре.

Ачылды богренлер[1], къанлар тёкюльди,
Нидже анелернинъ багъры сёкюльди.
Ана-эвлят озюнден кечти, йыкъылды,
Ёлда къалдыкъ, тапылмады бир чаре.

Фаслы чокъ Кефенинъ сёйленмез анджакъ,
Маллелерге тюштю толу тамырджакъ[2].
Къаравуллар сени келип аладжакъ,
Чыкъмаз исенъ, ерсинъ къатты бир сопа.

Чагъырынъ экимни, хастагъа кельсин,
Эджель шербетинден бизге де берсин.
Чокъусы умютсиз мезаргъа кирсин,
Ольгенлер чокъ, ич алынмаз эсапкъа.

Къан иле боянды топрагъы, ташы,
Козьлерининъ тёкюльди гъондже яшы.
Минареге кирди генерал башы,
Муждеге кельгенге беринъ бир къафа.

Суаллер ве вазифелер:

1. Исметийнинъ «Кефе дестаны»нда насыл бир тарихий вакъиалар акъкъында лакъырды кетмекте? Джевабынъызны дестандаки сатырларнен исбатланъыз.

2. Веба хасталыгъынынъ пейда олмасына не себеп олгъаныны айтынъыз. Карантинге тюшкен Кефенинъ алыны Исметий насыл бир аджыныкълы келимелернен (ибарелернен) анълата? Мисаллер кетирип тарифленъиз.

3. *Козьлеримизден къанлы яшлар биз тёктик. Кок юзюне чыкъты аналар сеси* киби сатырларда халкънынъ насыл вазиети тасвир олуна?

[1] богрен — хасталыкънынъ энъ къайнагъан, энъ агъыр вакъты
[2] тамырджакъ — атешли бурчакълар

КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ УЯНУВ ДЕВРИ

(«Терджиман» газетасынынъ чыкъып башлагъанындан (1883 с.) Совет деврине къадар (1917 с.))

Уянув девриндеки эдебиятнынъ илерилеви

Къырымтатар эдебиятынынъ Рус истилясы девринде олып кечкен тарихий вакъиаларнынъ тесиринден миллий эдебиятнынъ инкишафы бутюнлей токътатылмады. Исметий, Эшмырза киби муэллифлернинъ эсерлери эдебият джерьяныны джанландырдылар. Оларнынъ эсерлеринде тасвир олунгъан тарихий, ичтимаий, сиясий меселелер ве адисе-вакъиалар къырымтатар эдебиятыны муим тарихий малюматларнен теминледи.

Бу девирден сонъ, XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башында къырымтатар эдебиятында олып кечкен денъишюблер эдебиятта тарих олып къалдылар. Бу вакъытта халкъымызнынъ ичтимаий, сиясий, медений аятында да мусбет тепренюлер олды. Ичтимаий, сиясий, медений аят джеалет (джаиллик) юкъусындан уянды.

Бу девирде Русиеде ве онынъ этрафындаки укюметлерде де икътисадий ве сиясий вазиет денъише. Илери кучьлернинъ осьмеси Къырымнынъ аятына эр тарафлама тесир эте. Къырымда аньаневий икътисадият джанлана. Емиш ве себзе асрама тиджарети, айванасравджылыкъ, туз оджакълары, тютюн, тери ихтисаллары, заводларнынъ ачылмасы Къырым икътисадиятыны илерилей. Буларнынъ эписи медениетнинъ де осювине тесир эте. Миллий эдебиятымызда да буюк илерилев башлана. Шунынъ ичюн де къырымтатар эдебиятынынъ бу деври **Уянув деври** деп адландырыла.

Айны шу девирде бир сыра миллий зиялыларымыз ве илери инсанларымызнынъ арекетлери медениетимизнинъ илерилевине себеп олды. Исмаил Гаспринский тарафындан нешир олунгъан «Терджиман» газетасынынъ басылмасы, юзлернен китапларнынъ нешир олунувы эдебиятымызнынъ джанланмасына темель къойды. Ондан да гъайры онынъ ишлеп чыкъаргъан янъы усулы мектеплернинъ ачылмасына ёл ачты. «Зынджырлы» ве дигер медреселернинъ исляхы (реформа) Къырымнынъ ичтимаий аятына буюк тесир этти.

Къырым ве Къырымдан тыш дигер тюркий мусульман вилаетлеринде де пек буюк ичтимаий денъишювлер олып кечти. Бу денъишювлернинъ джумлеси тюркий халкъларнынъ миллий ве сиясий анъынынъ осьмесине темель азырлады.

Къырымтатар халкъынынъ омюринде олып кечкен терен денъишювлер эдебиятымызда бир чокъ янъылыкълар пейда этти. Бу заманда шиириет, несирджилик ве драматургия саасында янъы рухнен ашланылгъан бир сыра эсерлер язылды.

Къырымтатар эдебиятында олып кечкен бу денъишювлер эсасен Исмаил Гаспринскийнинъ иджадий фаалиетинен багълыдыр. Къырымтатар эдебияты тарихында жанрлар черчивесини кенишлеткен Исмаил Гаспринскийнинъ «Молла Аббас» романы бунынъ айдын мисалидир. Тюркий эдебиятларгъа жанр джеэтинен нумюне олгъан бу роман, эдебиятымызнынъ тарихына язув услюбинен де муим янъылыкъ кирсетти.

Суаллер ве вазифелер:

1. Рус истилясы девриндеки тарихий вакъиалар эдебиятымызгъа насыл тесир эткенини анълатынъыз. Исметий, Эшмырза киби муэллифлернинъ эсерлери къырымтатар эдебиятыны насыл эсерлернен теминледи?

2. Къырымтатар эдебиятынынъ Уянув деврини къаплап алгъан сенелерни айтынъыз. Бу девир анги вакъыттан анги вакъыткъа къадар девам этти?

3. Къырымтатар эдебиятында олып кечкен денъишювлер кимнинъ иджадий фаалиетинен багълыдыр?

ИСМАИЛ ГАСПРИНСКИЙ[28]*1 (1851—1914)

Къырымтатар халкъынынъ ве бутюн тюрк дюньясынынъ улу огълу, маарифпервер ве муаллим, язывджы ве алим, мутефеккир ве эрбап Исмаил Гаспринский 1851 сенеси мартнынъ секизинде Къырымнынъ дагълар ичинде сакълангъан Авджыкойде дюньягъа кельди.

Бабасы — Мустафа Алиевге, Ордуда айрыджа бир нумюнели хызмет косьтергени ичюн, 1853 сенеси поручик унваны бериле ве онынъ ады мырзалар шедджереси китабына языла. Бу мунасебет иле о, Мустафа Гаспринский сойадыны ала.

Исмаил Мустафа огълу Гаспринский иптидаий бильгини кой мектебинде ала. Бабасы огълуна темелли бильги бермек ичюн, оны Акъмесджиттеки эркеклер гимназиясында окъута. Сонъра огълуны арбий окъувгъа ёллай. 1864 сененинъ он беш февралинден 1867 сененинъ он бир июнине къадар Исмаил Гаспринский Москвадаки эки санлы арбий гимназияда тасиль ала. Лякин он дёрт-он беш яшына кельген Исмаил арбий бильги алмакъны быракъып, кадет корпусындаки достларындан бирисинен Идиль, Къазанны кечип, Туна озени ве Азав денъизи бойлап Багъчасарайгъа къайта.

1870 сенеси майыснынъ биринде Исмаил Гаспринский Акъмесджиттеки 531 санлы гимназияны битирип, рус тили оджасы шеадетнамесини ала. Багъчасарайдаки Хансарай медресесинде рус тили оджасы олып чалыша.

1871 сенеси Исмаил Гаспринский Парижге кете ве тиджарет тешкилятларында терджиман олып чалыша. Франциядан Алманияны, ондан сонъ исе Испанияны да зиярет эте. О ерлерде алгъан унутылмаз теэссуратлары акъкъында макъалелер, эсерлер яза.

---

* Гаспринский Исмаил. Молла Аббас. Исмаил Асан-огълу Керим. И. Гаспринскийнинъ «Молла Аббас» романы акъкъында. — 1 том. — Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. — С. 5.

1876 сенеси Къырымгъа къайта ве оджалыкъ фаалиетини девам эте.

1883 сененинъ апрель айынынъ онундан «Терджиман» газетасыны нешир эте. Тюркий халкъларнынъ бирлештирильмеси ичюн газета вастасы иле чокъ хызметлер япыла.

Тюркий халкъларнынъ медениетлери ве миллий анъларынынъ шекилленмеси огърунда макъалелер яза. Халкъ арасында маарифперверлик гъаелерини тешвикъат эте.

Онынъ XIX асырнынъ сонъунда язгъан «Фрэнкистан мектюплери» (1887), «Судан мектюплери» (1889), «Къадынлар улькеси» (1890), «Делилер виляети» (1890), «Дар-ур-Рахат мусульманлары» (1904) киби эсерлер «Молла Аббас» романынынъ къысымларыны тешкиль этелер*.

Исмаил Гаспринскийнинъ къырымтатар эдебиятынынъ уянув деврине къошкъан иссеси даа «Кунь догъды» (1906), «Юз йылдан сонъ» киби романларынен ве «Арслан къыз» (1893) адлы икяесинен бельгилене.

Бу эсерлернинъ эписи Исмаил Гаспринскийнинъ иджадий фаалиетини юксельткен ве шерефлендирген эсерлердир. Олар къырымтатар миллий эдебиятынынъ алтын хазинесини тешкиль этмектелер.

Суаллер ве вазифелер:

1. Къырымтатар халкъынынъ улу огълу И. Гаспринский не вакъыт ве къаерде дюньягъа кельди? Сеяхатта булуныр экен, о, къайсы мемлекетлерни кезип, кимлернен корюшкенини айтынъыз.
2. Исмаил Гаспринскийнинъ маарифперверлик ве неширджилик фаалиетлерини хатырланъыз. Нешир эткен газета ве дергилернинъ адларыны айтынъыз. Олар къачынджы сенелерде чыкъып башладылар?

Исмаил Гаспринскийнинъ эдебий яратыджылыгъы

Исмаил Гаспринскийнинъ маарифперверлик, неширджилик, публицистик ве эдебий фаалиетлери эсасен XIX асырнынъ сонъунда, Русие мусульманларынынъ энъ агъыр яшагъан девринде шекиллене ве кенишлей.

Чар акимиетининъ алып баргъан колонизаторлыкъ сиясети тесиринде Русиеде яшагъан тюркий халкъларнынъ омюр тарзы даа пек агъырлаша. Чюнки мусульманлар яшагъан топракълар-

даки табиий зенгинликлер чар акимиети тарафындан савурыла. Русиенинъ тышында ве ичерисинде яшагъан халкъларгъа нисбетен акъаретлейиджи сиясет алынып барыла.

Къырымтатар публицистикасынынъ тешеббюсчиси ве деллялы Исмаил Гаспринскийнинъ атешин макъалелери ве бедиий эсерлери айны шу кескин вакъытта язылa.

Улу мутефеккир, джемаат эрбабы, нашир, оджа Русиедеки мусульманларнынъ джаиллик эсаретинден къуртарылувыны пек къайгъыра.

Шунынъ ичюн де эсерлеринде оларнынъ кечмиш тарихы ве келеджеги акъкъында къыйметли фикирлер бильдире.

Онынъ публицистик макъалелеринде айдынлатылгъан гъаелер ве ичтимаий-сиясий бакъышлар бедиий эсерлеринде де озь акси-ни коре. Бу илери гъаелер ве дюньябакъышлар эсерлердеки къараманларнынъ образында косьтериле. Бойле этип, бу эсерлерде айдынлатылгъан меселелер заманнынъ муимден муим меселелерине чевириле.

«Молла Аббас» роман-эпопеясынынъ «Фрэнкистан мектюплери», «Дар-ур-Рахат мусульманлары» киби къысымлары бедиий джиэттен кучьлю эсерлер сайылалар. Тап о девирде муэллиф оларны айры бир китап шеклинде нешир этмеге ниетлене. «Фрэнкистан мектюплери» насылдыр бир себеплерден нешир олунмай. Амма «Дар-ур-Рахат мусульманлары» эсерининъ эки сефер нешир олунгъаны белли. Биринджи кере бу эсер 1891 сенеси, экинджи кере — 1906 сенеси нешир олуна. «Дар-ур-Рахат мусульманлары» эсерининъ биринджи нешири — 126 саифеден, (бу асыл нусха аля даа тапылмады) экинджи нешири — 95 саифеден ибарет олгъаны белли. Бу эсернинъ учюнджи нешири 1995 сенеси, сонъра эки къысымнынъ да гъайрыдан нешири 2001 сенеси филология намзети, профессор Исмаил Асан-огълу Керим тарафындан китап шеклинде дюнья юзюни коре.

Роман-эпопеянынъ эки къысмында да тасвирленген адисе-вакъиалар Исмаил Гаспринскийнинъ аятынен багълы олгъаныны бильдирелер. Молла Аббас да Исмаил Гаспринский киби Франция, Алмания, Испанияда сеферлерде булуна.

Бу автобиографик тарихий хаялий эсерде сеферлерде булунгъан муэллифнинъ дюньябакъышы, ичтимаий-фельсефий фикирлери Молла Аббаснынъ сымасында айдынлатыла.

Йигирми эки яшларындаки огълан Молла Аббас бир чокъ мемлекетлерни долаша. Сеферде булунгъанда, бир чокъ алларгъа огърай, чокъ адисе-вакъиалар коре, олардан белли бир нетиджелер чыкъара. Энъ эсасы, о, эр бир инсаннынъ аятында муим олгъан

меселелерни айыра. Илим ве медениетнинъ юксельмеси ичюн къасеветлене. Мусульман дининининъ кечмиши ве келеджегини къайгъыра.

Бойле этип, эсерде Аббас сымасы озь девричининъ илери дюньябакъышлы, бильгили, алидженап мусульман бир инсаны оларакъ тасвирлене.

Суаллер ве вазифелер:

1. И. Гаспринскийнинъ «Молла Аббас» роман эпопеясынынъ къысымлары къачынджы сенелерде язылды? Оларнынъ адларыны айтынъыз.
2. И. Гаспринскийнинъ «Молла Аббас» роман-эпопеясындан башкъа даа насыл романлары ве икяеси бар? Бу романларда насыл вакъиалар тасвирленгенини айтынъыз.

«Фрэнкистан мектюплери»нинъ сюжети

Молла Аббас баба-деделеринден къалгъан буюк параны алып, Ташкент шеэринден сеферге чыкъа.

Одесса шеэринде тюрк тилини яхшы бильген Жозефина деген французыз къызынен таныш ола. Олар бир-бирини бегенип эвленелер ве Авропа боюнджа сеяхаткъа чыкъалар.

Алманияда Молла Аббас Генрих адлы немсе йигити иле корюше. Генрих озюнинъ тюркшынаслыкъ бильгилеринен Молла Аббасны шашырта. Генрих, о девирнинъ белли тюркшынасы, Вамберининъ талебеси олгъаны анълашыла.

Молла Аббас меракъланып, мусульманларнынъ азизи ве эвлияларындан бири Гуль-Бабанынъ дюрбесини къыдырмагъа башлай. Онъа бу меселенинъ чезильмесинде Вамбери ярдым эте биле деп тевсие этелер. Вамбери де Гуль-Бабанынъ дюрбеси къайда олгъаныны айтып оламай. Вамбери Молла Аббаснен корюшкенде, Парижде окъумасыны тевсие эте. Жозефинанынъ догъмушлары Парижде яшагъаныны козь огюне алып, Молла Аббас къадынынен Парижге кетелер.

Парижде ерлешкен сонъ, Молла Аббас, араплардынъ къыркъ азизлери акъкъында малюмат топламакъ макъсадынен, башкъа шеэрге кете. Бу арада онынъ джеп сааты ве акъчасыны хырсызлайлар.

Аджеле эвине къайтмагъа меджбур олгъан Аббас, эвинде къадынынынъ дёрт эр адамы арасында отургъаныны коре. Бу вакъиадан сонъ оларнынъ арасында дава чыкъа ве олар айрылышалар.

О вакъыт энди франсыз тилини аз-бучукъ бильген Аббас, биржаларда чалышмагъа башлай. Шу арада о, университетнинъ шаркъшынаслыкъ болюгинде окъуй.

Биржада Аббаснен берабер чалышкъан мусью Шалон генчни озюнинъ эвинде мусафир эте. Бу ерде Аббас мусью Шалоннынъ къызы Маргаританен таныш ола. Эр афта Маргаритагъа фарс ве тюрк тиллеринден дерс бере. Эки яш арасында севги дуйгъусы кеткен сайын къуветлешкенини сезген мусью Шалон дерслерни къыскъарта. Амма олар гизли корюшмекни девам этелер.

Молла Аббасны полис идаресине чагъырталар ве оны франсыз къадынынынъ ольдюрильгенинде къабаатлайлар. Полислер Аббасны къадыннен шеэр дживарында таныш олгъаныны ве бир къач дефа корюшкенини исбатлап, оны апске къапайлар.

Амма шу франсыз къадыны ольдюрильген куню о, Маргаританен берабер ола. Амма Маргаританынъ намусыны сакъламакъ ниетинен, бу меселе акъкъында о, суса, агъыз ачмай.

Бу вакъиа акъкъында газеталардан бильген Маргарита махкемеге келип, къадын ольдюрильген куню Аббаснен берабер олгъаныны бильдире. Аббас апстен азат олуна.

Бойледже, Исмаил Гаспринскийнинъ роман-эпопеясынынъ эр бир къысмында джемиетнинъ тизими акъкъындаки дюньябакъышлары беян усулы иле икяе олуна.

Молла Аббаснынъ сымасында миллий анънынъ джемиетте шекилленюв эврими, Фериде банунынъ сымасында исе мусульман къадын-къызынынъ ибретли чизгилери косьтериле.

Суаллер ве вазифелер:

1. И. Гаспринскийнинъ «Фрэнкистан мектюплери» ве «Дар-ур-Рахат мусульманлары» къысымларынынъ нешир олунув тарихыны икяе этинъиз.
2. Бу эсерлернинъ автобиографик тарихий-хаялий эсер олгъаныны насыл исбатлай билесинъиз?
3. «Фрэнкистан мектюплери» къысмынынъ сюжетини тарифленъиз.
4. «Фрэнкистан мектюплери» къысмында насыл бир муим меселелер косьтериле? Джемиетнинъ тизими акъкъындаки дюньябакъышлар насыл усул иле икяе олунгъаныны айтынъыз.

ФРЭНКИСТАН МЕКТЮПЛЕРИ[29]

(Къыскъартылгъан)

* * *

Ай, ай, къардашлар, башымын къара язылары! Баша языланы, козь кореджектир, корьгеним де коп (чокъ) эм меним язларым айрыджа язылар имиш!

Джаш бир мусульман мал ве сагълыкъ сахиби[1] олдугъы алда Хиджаз ве мемалик мукъаддесее (мукъаддес мемлекетлерге) ёл тутарман исе, залым фелекин хюкмюндже[2] козюм ачыкъта озюми Фрэнкистанда корьдим! Аджаип ве гъараип (айрет этиледжек шейлер) ве маишет-и-эджнебиеде[3], яни джат арасында, богъулыр аллара кельдим. Нишлемели? Баш язысы, Худая шукюр!

Медресе рефикълерим Ташкентин улугъ медресесинден фен текямюль идуп[4] (олгъунлаштырып) ибадет ве тарикъат[5] (маневий ёл иле) ве зиярет иле гонъюллерини рахатландыруп, козьлерини нурландыруп джурьдюкте, мен бичаре мемалик-и-ислямиеден (ислям мемлекетлеринден) узакъ тюшюп Фрэнкистан бельделерини (шеэрлерини) ве улькелерини долашыр идим. Анджакъ эр беляя, эр дерде къаршы Худанынъ ихсаны (лютфю, кереми) ве дуасы азыр олдугъы хюкмюнден олуп, Венгрия улькесини долаштыкъта, унутылмыш эвлиядан Гюль-Баба зиярети иле мюшерреф олдум (шерефлендим).

Шукюрлер олсун ки, Фрэнкистанда учь-беш сенелер къалмая меджбур олдугъым сырада малаяни (бош-бошуна) вакъыт кечирмедим: бир-ики зиярет идуп хайли хатыралар иле лезетлендим. Эвет, фрэнклерин ал-ахвалына ашна олдум. Корьдюклерими накъиль иделжегим[6], чюнки бу аджайип улькелери кезмек эр кесе мумкюн оламаз. Языларымдан бир-ики ал малюм олса да, фаидедир.

Ташкенттен сефере чыкътыгъымда йигирми ики яшында идим. Атамдан къалмыш (Хакъ рахат эйлее!) мал ве семен (къыймет, дегер) не къадар чевирсем етерлик иди. Озюм исе акъшам къайда, ветан ве юрт анда оладжакъ киби, ялынъыз бой джигит идим.

---

[1] сагълыкъ сахиби — сагълыкъ саиби

[2] залым фелекин хюкмюндже — залым такъдирнинъ укмюнен

[3] маишет-и-эджнебиеде — эджнебий мемлекетлерде сеяхатта, зияретте булунмакъ

[4] фен текямюль идуп — фенге бильги кямиллиги (ишанчыны) пейда этип

[5] ибадет ве тарикъат — дин кутип Аллахнен багъланмакъ ёлу

[6] накиль иделжегим — икяе этеджегим, айтаджагъым

Сыххат (сагълыкъ) ве ильм ве билик ичюн не къадар джурьсем, аркъамдан бакъуп къаладжакъ ёкъ иди.

Оренбургтан кечуп Московая кельдим. Мында корьдюклерим ве Къазанлы билиш-таныш ислямлардан анъладыгъым малюмата коре, Фрэнкистан гъает гонълюме тюшюп, шу улькелери корьмее авес олдум, ве бир де эски бир китапта Аврупада-и-заман араб-ютюрктен къалмыш азизлер ве зияретлер олдугъыны билюп, бунлары зиярет итмее мурат иттим.

Бу алда Одесса шехрине кельдим. Бир атласам, Истанбулда оладжакъ идим. Орада бир Къара денъиз бар. Гонълюмде бар исе де, ялынъыз ярым тиль бильмез алда фрэнк дюньясына тюшмее къоркъуп тура идим, ама расткельди ... ярдым итти. Фрэнк хюкемасындан (алимлеринден) бири демиш: «Вай, къадынлар, вай, къадынлар! Вакъаа (акъикъатен), къадынлар нелер итмезлер. Манъа да бири расткельди. Истанбул диерек, Парижде булундым, Ая-София диерек, Мадлен килисеси дживарына тюштюм! Худанынъ икмети эсапсыз! Къадынлар да бири имиш. Худанынъ ниметлери коп къадынлар да — бири имиш. Тюркистанда пек захир (белли) дегиль исе де: эрлер къадынларын эшеги олдугъы Фрэнкистанда ачыкъ захир олыюр[1].

* * *

Къысмет имиш, чаре олурмы? Одессада театро, яни темашаханее бармыш идим. Темашая кельмиш бир фрэнк къызы янымда булунды, баде (сонъра) анълашылдыгъы узере бу къызын ады Жозефина олуп Истанбулдан ветаны — Париже къайтыюр имиш. Мен киби мусафир оларакъ темашаханее кельмиш. Истанбулда везирлерин бирисине дерс вериюр ве ховадже (оджа) къызлардан имиш. Бойледже, анъсыздан театрода расткельдик. Къысмет бу я! Театро недир десенъиз — бу бир темаша ве сейир ханесидир ки, анда олмуш шейлери де сёйлерлер, олмамыш аллары да беян идерлер. Къадынлар ве къызлар ачылмаяджакъ шейлери де ачуп-ачуп джурерлер. Фрэнкистан дживары бу я! Айып буюрылырсе, Одесса эхалиси яры-ярыя фрэнктир.

Мен де инсаным, джансыз бир мумия дегиль! Хэр не бар исе, ихсан (эйилик) ве нимет билирим, хич де ачылмасынлар демиюрым, лякин бойле къалабалыкъ джемиете мунасип коремиюрым. Янымдаки фрэнк къызы саир къадынлара[2] ошамайып, эдеплидже бир шей корюниюр иди. Боюнчыгъындан аягъын уджуна къадар

---

[1] ачыкъ захир олыюр — ачыкъ айдын анълашылыр, корюнир

[2] саир къадынлара — саире, дигер къадынларгъа

къара материядан эсбабе (урбагъа) чырманмыш, эр ери местур (къапалы) иди. Темашада булунан гъайры ханымларын чыплакъ ве ялангъач боюн ве кокреклерине бакътыкъча (насыл бакъмайым ки, къайсы якъкъа бакъсам хэп шу), Худадан къуввет ве тахаммюль (сабыр) истиюр идим, лякин мадмуазель (франсызджа къызлара бойле дерлер) Жозефина бунлар киби сукъландырыджы дегиль иди. Местур дегиль исе де, местуриеттен хабердар киби иди. Машалла!

Бир оюн тамам олду. Оюнджылар къадын ве эр кишилер опюшюп, къучакълашуп ичери чекильдилер... Бир де чаршаф тюштю. Янымдаки Жозефина-ханым манъа чевирилип: «Тахсир Эфендим, бу оюны ве темашайы хош булдунъызмы?» — деди.

Гузель агъыздан назлы сес иле чыкъмыш тюркче бир келимелер чичек балы, сибир майы киби, татлы келюп эдептен махрум олдугъымы[1] къыза бильдирмек ичюн дедим: «Ханым-эфенди, темаша яман дегиль, оюн мефхумынджа (мундериджеси боюнджа) коп заманлар сефер идуп юртуна къайтмыш къоджа, эвет, къадыны ве рефикъасыны сагъынып кельмиш. Айттыкълары шиир ве джырлар мухаббете даир олмалы, лякин сабырсызлыкъ къылдылар, перде тюшюп битмез бурун опюшмее башладылар... Опюшмек хата дегильдир. Эр ве къадын бир-бири ичюн ниметдар. Лякин тенхаджа махалль де булмалы. Бойле ашикяр ярашмыюр. Гуль иле бульбуль я гидже ярысы, я сахарь махалли севиширлер. Сес узакъ китсе де, мухаббет севинч местурдыр (гизли, къапалыдыр)...

Жозефина ханым эм кульдю, эм къызарды, гъайрылар ичюн утанды. Баде (сонъра) мен ким олдугъымы ве къайдалара киттигими суаль идуп, джевабы алды. Къыркъ йыллыкъ дост киби, сёйлеше башламыш идик, эм эдеп иле сёйлешиюр идик. Истанбулда малаяни (бошуна) вакъыт кечирмемиш, фрэнк къызы ислямлардан, хайли тербие алмыш, утанмая, къызармая огренмиш. Машалла!

Татлы-татлы айтышып турмая эдепсиз халкълар мани олдулар. Джумленинъ козю къыза ве манъа тикленди. Къыскъа дюрбин ве асма козьлюк иле аясыз (эдепсиз) къадынлар бизе бакъуп-бакъуп кулюшмекте идилер. Къадынлар Жозефинайы, эрлер мени куньледиклери шубесиздир...

Бу алда фрэнк къызы алымы анълап, онынъ ханесине барып, акъшамын бир хиссесини (къысмыны) даха кечирмее теклиф итти. Тааджюп итменъиз! Фрэнк арасында даха аджайип адетлер бар. Давети къабул иттим. Киттик. Не ичюн бармайым? Эвеля — чагъырды, икинджиси — гузель бир къыз, учюнджиси — тюрк-

---

[1] эдептен махрум олдугъымы — утангъанымны

чейи билип меним иле сёйлеше бильсе, дёрдюнджиси — бойле сеферде вакъыт хош кечирмек керек, даха себеп чокъ, лякин бунлар да етер...

Анджакъ он дане фрэнк кольмеклери алдым. Акъикъат алда фрэнк безлери ве кольмеклери гъает алий ве назик шейлердир. Кольмек насыл олса да, зияны ёкъ. Кольмеклер иле бир-ики боюн багъы дахи алдым. Кольмеклерин кесимине коре лязим шейлердир. Жозефина ханым озь тарафындан сют киби беяз (акъ) ве кок (мавы) тюс къолчакълар (эльдивен) алуп хэдие буюрды. Яз ве къыш фрэнк улемасы, кибары къолчакъсыз джурмиюрлар имиш. Къолчакъ тербие ве незакетин бир ишарети имиш. Къабул иттим. Къолчакътан бир зиян ёкъ.

Фрэнк къызыны иптида (биринджи дефа) театрода корьдюкте, ичими къыздырдыгъыны язмыш идим. Беш-он куньлерден бери бу къызгъынлыкъ сувмады, бельки артты. Шимдиден сонъ исе ёлда бир арабада, ашта бир софрада, керван-сарай ве мусафирханелерде бир больмеде булунмакъ ёл ве ахвал икътизасындан (лязим кельмесинден) олуп[1] халымы фикир итмек лязим кельди. Чюнки хусн-ю-джемал (дюльбер юзьлю), эхл-и-ирфан (окъумышлы инсанлардан) бир къызын даимий козь огюнде булундыгъы къан къайнатып, акъыл буландыраджагъы малюм иди... Фрэнклер нишлиюрлар, бильмем. Даима эр ве къадын-къызлар бир ерде булуnырлар! Бильмем къанларынынъ теркибат кимивиеси (химик теркиби) бизлерден башкъамы, бильмем. Ичлеринде балыкъ къаны арекет идиюрмы? Бойле бир шей дегиль исе, местуриетин намы олур иди... Ёкътур!

Къызын рефикъалыгъыны[2] терк идуп башкъа бир рефикъ къыдырмая, арамая аджет корьмиюр идим. Хиляф (терс) сёз керек дегиль: къызын ёлдашлыгъы гонъюле хош келир иди... Шубеми бар? Гузель ве хош къадын ве къыз иле ёлдашлыкъ зевкълы кельмезми? Малюмдир ки, къадынларын ёлдашлыгъы дегиль, белясы, къазасы дахи дамлы, лезетли олур. Пери къызлары, падиша къадынлары севгилилерини телеф иттикте (ольдюргенде), къан акъызмайып, къытыкълап ольдюририрлер!... Эр насыл исе, телеф олмакъ мурадым ёкъ иди. Не мухаббет дерьясына богъулмакъ, не севинч багъчасында бонъалмакъ истемиюрдым, яни насыл къадын олса олсун, харамдан узакъча, гунахтан къачынмакъ мурадында идим. Ве бунунъ ичюн Жозефина иле сеяхатымы фикир итмее меджбур идим. Козьге хош къызчыкъ иди! Фикир итмемек мум-

[1] ахвал икътизасындан олуп — алыны анълатмакъ кереклигини, ихтияджыны, зарурлыгъыны билип

[2] рефикъалыгъыны — дост, аркъадаш, ёлдаш(лыгъыны)

кюнми? Эдеп ве ахлякъ кучьлю шейлердир, лякин истек ве гонъюль де къувветсиз ве нечар дегильдир. Меселейи фикир иттикче, чаре тапамаюп, башым къабакъ киби шишер дереджее келир иди. Бир кунь денъиз кенары багъчеде кезеркен, хатырыма кельди... Олурмы, олмазмы? Аман орманда адашуп, джоюлуп ёл тапмыш киши киби, ферахлануп[1] къыза чаптым...

Суаллер ве вазифелер:

1. «Фрэнкистан мектюплери»нинъ къараманы сеферге чыкъкъанда, къач яшында эди ве Фрэнкистанда къач сене къалмагъа меджбур олгъаныны икяе этинъиз.Онынъ сефери насыл башлангъаныны ве насыл шеэрлерни кечип кетмек сырасы кельгенини сёйленъиз.

2. Одессада къараман кимнен корюше ве оларнынъ сеферлери насыл девам эте? Фрэнк къызыны не ичюн бегене? Сеяхатыны онынънен берабер девам этмеге разы олгъанынынъ себебини де эсердеки малюматларны къулланып джевап бермеге тырышынъыз.

3. Бу акъта ташкентли Молла Аббаснынъ фикирлери насыл олгъаныны да эсерден тапып окъунъыз, нетиджелер чыкъарынъыз.

* * *

«Гюль Баба» зиярети акъкъында малюмат алмакъ мурад итмиш идик. Энъ иптида Виянеде Османлы эльчиханесине бардыкъ. Ики немсе, учь франсыз ве бир тюрк корьдюк. Кятиплерден «М» — бек иди. Ишбу бек эфендининъ «Гюль-Баба» акъкъында ич бир хабери олмадыгъына бен не къадар тааджюп итти исем, Тюркистандан чыкъуп Фрэнкистана «Гюль-Баба» зияретине кельдигиме, бек-эфенди даха зияде тааджюп итти... Анълашмая олмадыкъ, Алималла! (Аллах билир ки). Зан идерим ки, кятип эфенди бени диване[2] де эсап итмиштир. Виянеде османлы консулханеси дахи бар имиш. «Суя гиден, тал къармалар» (яни эр шейден умит этер) фехвасынджа (анъламына коре), андан да баруп сораштырайыкъ, — дедим. «Консул» демек — бир девлетин икинджи бир девлетте тиджарет[3] векили, тиджарет мемуры демектир. Озь девлетининъ туджджарына ве тиджаретине муавин (ярдымджы) ве ёл ачыджы демектир.

Бардыкъ. Хызметчи — немсе. Ичеридеки кятип — немсе. Консул хазретлери башы фесли — кене бир немсе. «Не хызмет иле кельдинъиз?» — дедилер.

---

[1] ферахлануп — гонълю ачыкъланып, къуванып, севинип

[2] диване — дели, будала, акъылдан къолайлы

[3] тиджарет — алыш-вериш

Жозефина манъа бакъуп:

— Бунларын бири ислям дегиль, «Гюль-Бабайы» насыл сорайыкъ? — деди.

— Керек дегиль, айтма, — дедим. Тиджарет бабындан (тиджарет иле багълы) эр не исе суаль эйле де къайтайыкъ.

Жозефина бир хайли мюкялеме итти (къонушты, сораштырды)... «Не анъладынъ?» — дедим. Шам (Дамаск) металларындан (шейлеринден, малларындан) Австрияда не киби шейлер мютебер[1] ола биледжегини суаль иттим? «Базарлардан тефтиш идин», — дедилер... Къайттыкъ.

— Джаным, Жозефина, немсе улькесинде османлы консуллары немседен тайин олуныюр, Османлы улькесинде немсе консуллары османлыданмы тайин олуныюр?

— Хайыр, эфендим, эр девлетин консуллары озь эхалисинден тайин олуныр.

— Аджайип! Османлыларын бу усулунынъ хикмети[2] недир, аджеба? Истанбула бардыкъта, анъларыз.

* * *

Баде Вияненинъ улугъ медресесине бардыкъ. Фарс ве араб ве тюркий муаллимлеринден базыларыны корьдюк. Тааджюп оланаджакъ будур ки, бу немселер бенден яхшы арабча, беним къадар тюркче билиюрлар! Я Бухарада, я Истанбулда тахсил-и-улюм итмишлердир (илимлер огрендилер) зан идуп суаль иттикте, «хайыр, эфендим, бунда, ишбу медреседе, окъудыкъ», — дедилер. Хайран олдум. «Буюрын бизим кутюпханее, корюнъиз!» — дедилер.

Бардыкъ... Дюньяда не къадар тиль бар исе, джумлесининъ китаплары бунда имиш, зан идерсинъ! Ислямджа оларакъ бинъ еди юз китап бар иди. Корюльмеен, билинмеен эсер-и-ислямие бунда имиш! Хайли вакъыт кутюпханеде эгленюп зиярет ве темаша иттигим сырада, муаллимлерин биринден сордум:

— Эфендим, бунджа масариф (масрафлар) ве гъайрет идуп ислям диллери ве илимлери тахсиль итмеден мурад недир?

— Бильмек ве хиссе (пай) алмакътыр — деди.

— Озюнъизде улюм (илимлер) ве маарифет аз дегиль, кяфи ве етерлик дегильми?

— Эльхамдюли-ллах. (Аллахкъа шукюр). Лякин дюньяда тоюлмаян ве тоюлмаяджакъ бир шей бар исе — илим ве марифеттир. Не къадар кесп итсенъ (эльде этсенъ, къазансанъ), кене аз корюлен бунлардыр. Илим ве марифет нуру алтундыр, къайсы улькеде

[1] мютебер — къыйметли

[2] усулунынъ хикмети — усулынынъ къыймети

чыкъса да, джумле дюньяда, къыйметлидир ве макъбульдир. Не къадар коп ве чокъ олса, эп аз корюниюр. Бунунъ ичюндир ки, биз, фрэнклер, къайсы улькеде бир унер, бир китап, я бир хош усул ве адет корьсек, билип, анълап хиссе алмакъ истериз. Инсан алтун, джевхэр корьсе, къадир ве къыйметини бильсе, алмакъ истемезми? Сизин улькенъизде мешхур Мевляна Джеляледдин хазретлерин (Джеляледдин Руми (1207—1273), буюк суфий шаири) эфкяру тасаввурат алийеси (юдже анълайыш ве тюшюнджелери), Хафиз Ширазининъ (1325—1389, буюк Иран шаири) летафет (эйилик) ве незакети Фрэнкистанда билинюп къадырленмиштир[1].

Лугъат-ы-къамус (танылгъан мусульман алими Фируз Абадийнинъ (1329—1414) чокъ мешхур бир лугъаты) фрэнк лугъатларына нумюне ве имсаль тутулмыштыр[2]. Ибн Халдун (1332—1406) асар-и-тарихийеси (тарихий эсерлери) ибрет олмуштыр[3]. Ислям табиплери, оджаларымыз, унер ве устадлары унер олмуштыр. Кягъыт ясамакъ, багъ-багъча асрамакъ ве саир унер ве усуллары ислямлардан огрендигимиз киби, базы гъайры шейлери саир халкълардан талим иттик. Илим ве акъикъат ве марифет зия-и-шемс (кунеш зиясы) кибидир. Джумле алеме айдынлыкъ ве къуввет берир. Алем ичюн мюштерек (ортакъ олгъан) бир нимет ве ихсандыр (эйилик, лютф). Бойле дегильми, эфендим?

— Барекалла! Барекалла! (Алла мубарек этсин) — дею немсе муаллимине бу дерси ичюн элини тутуп тешеккюр иттим.

* * *

Венгр улемасындан (алимлеринден) сейях-и-мешхур (мешхур сеяхатчы, кезиджи) Вамбери дженаплары бизи хош къабул итмишти. Эр не къадар бу адам иле тюркче ве сартча (озьбекче) сёйлешмек мумкюн исе де, къадыным Жозефина бераберимде иди. Ханым-эфенди менден айры не къалыюр, не кезиюр. Озюм де ойле алыштым ки, даим хузурымда олмасы (иле) кейф ве рахатлы олыюр идим. Вакъаа (керчек, акъикъатен) базы уфакъ-тюфек сыраларда ислям къадыны киби дегиль исе де, умумий алындан хошнут олуп аркъадашлыгъындан мемнюн идим.

Венгр дервиши, яни Вамбери, шехэр четинде багъчаларда икъамет идиюр (яшай) иди. Хош-беш, ал-хатыр сораштыкътан сонъ, дженап сейях беним Ташкенттен чыкъуп Фрэнкистана тюштюгиме тааджюп иттигини беян буюрды.

---

[1] къадырленмиштир — къыйметли олгъандыр

[2] имсаль тутулмыштыр — мисаль алынгъандыр

[3] ибрет олмуштыр — ярамай бир шейден дерс алмакъ, онынъ ярамай тарафыны анълап, ойле япмамакъ

— Урьметли, эфендим, — дедим, — йигирми сене мукъаддем сиз Тюркистан джанибини (тарафыны) зиярет буюрдынъыз. Илим ве билик къыдыруп хавфлы сеферлерден ве сувсуз къырлардан къоркъмуюп джурьмее джесарет иттинъиз. Фрэнкистанда долашмакъ бойле къоркъунч дегиль. Чокъ селяметлик. Бу алда бен ялынъыз кельдигиме тааджюп буюрманъыз, хаберсиз олуп, Фрэнкистана тахсиль ве тиджарет ичюн юзлеп-юзлеп кельмедигимизе тааджюп олуныр. Бенденъизин исе себеб-и-сеяхаты Фрэнкистанда барлыгъы ривает олунан базы эвлияларын[1] зияретидир.

Сёзлештиктен сонъ Вамбери дженаплары дедилер:

— Энъ иптида (эввеля) сизин сагъ ве селямет олдугъынъызы Худадан арз идерим. Баде (сонъра) къартлыгъыма ве дервиш олдугъыма риает буюрып рахат идер исенъиз, сизе бир-ики баба насихаты беририм.

— Барекалла, буюрын — дедим.

— Огълум, Бухарада, Семеркентте (Самаркандда) тиль теджрибесинден мада (гъайры) мендже де тахсиль олунаджакъ бир шей ёкъ алда, мезкюр (ады кечкен) тарафлары[2] долаштым. Тиллери теджрибе ичюн джаны авучыма алуп джюрьдюм ве къатильден (олюмден) кучь-беля иле къуртулдым. Буюрдыгъынъыз киби, Фрэнкистан селямет эм сербесттир, насыл истерсенъ, ойле джюрюрсинъ, кимсе де къарышмаз. Бу юртлары корьмее Худа насип иттиги, сонъра да Фрэнкистана бош келип бош къайтманъыз. Хиссе ве илим алынъ, сиз даха яшсынъыз, тахсиль вакъты къачтыгъы ёкъ. Заманымызда Фрэнкистан дюньянынъ умумий дерсханесидир, илим ве маарифет хазинесидир. Сизин тарафларда унутылмыш Аристо (тель), Эфлатун (Платон), Ибн-Сина ве Фараби ве гъайры улема-и-мешхурын (мешхур алимлернинъ) зия-и-ильмиелери (илим зиялары) Фрэнкистаны мюневвер идиюр (нурландыралар). Бунларын зиясы иле зиялансанъыз, зиян итмемиш олурсыз, зан идерим. Париж шехрине китиюрсыз, тахсил-и-улюм ичюн энъ мютебер (келишикли, буюк) шехэрдир. Сиз ичюн анда олан достларыма хат (мектюп) язайым, сизе михмандар (мусафирчен) ве ярдымджы олсунлар. Худа хайырлы эйлее, Жозефина ханым сизе лисан-и-франсеви (франсыз тили) оджасы олур. Лисан огренгеч, тахсил-и-фюнун (фен огренмек) къолайдыр. Фрэнкистан талебеси Ташкент ве Бухара талебеси мертебесинде (дереджесинде) дегильдир. Озюнъиз де корип анъларсыз, серсебздирлер (шанслы, талихли, такъдири умитли), эм окъурлар, эм зевкъ-сефа идерлер, насыл истерлер исе, шойле

[1] эвлияларын — керамет саиби олгъанларнынъ, эренлернинъ

[2] мезкюр тарафлары — ады анъылгъан къыйметли ерлерни

маишет идерлер, шойле ки, эм сейях, эм талебе ола билирсиз ве фенлерден истифаде идерсиз (файдаланырсынъыз)...

Улеманынъ (алимнинъ) бу сёзлерини фикир идуп, бир-ики сене Фрэнкистанда булунаджагъым сырада хюнер ве марифетлерине (тахсиллерине) ашна олмакъ фаиделен хали (файдасыз) олмаяджагъыны къарарладым.

* * *

Медреседе лисан-и-фарси (фарс тили) дерсханесинде талим иден буюк бир туджджар иле нидже мертебелер тиджаретханеде дахи расткелишюп таныш-билиш олдугъым алда, бир кунь деди:

— Мусью Аббас, бу акъшам бизим юртумыза тешриф буюрып (кельменъиз иле мени шерефлендирип), емекте булунманъызы нияз идерим (ялварырым). Сиз иле базы маслахатым (ишим) дахи олса керек. Вакъытынъыз олур исе, буюрынъыз, бенденъизи (эмир къулунъызы) гъаент мемнун идерсиз.

— Баш устюне, мусью. Даветинъиз иле ифтихар идерим[1], — дедигимде, джебинден чыкъаруп картесини (картвизитини) берди. Карте — кягъыт парчасыдыр. Устюнде сахибининъ ады ве махалл-и-икъамети (яшагъан ери) малюм олуныр.

Бана «мусью Аббас» дедигине тааджюп буюрманъыз. «Мусью» демек «эфенди», «агъа», «абзий» демектир. Ташкентли достларым Молла Аббас иле мусью Аббас арасында бир фаркъ олмадыгъыны бильсинлер.

Бу туджджарын ады Шалон иди. Акъшам ханесине бардым. Башымда къар киби акъ чалма, устюмде ешиль ипек халат олдугъы алда, аягъымда фрэнк башмакиси, элимде акъ къолчакъ, бойнумда къызыл пошу ве сачым-сакъалым низамланмыш, къокъулы майлар иле джиляланмыш (силенген, парлатылгъан) ве, заныма коре, ёсмалыгъым (сюслю кийингеним) кемалинде олдугъы сырада ичери кирдим. Мусью Шалон къаршылап чыкъуп франсызджа ве фарсидже мунасип эльтафатлар (хош муамелелер) идерек буюк ве зийнетли бир больмее[2] дахиль итти (кирсетти). Больменинъ зийнет ве ярашыгъына хайран олдум[3] исем де, франсыза дуйдурмайып ипектен пенджере ве къапу аскъыларыны (перделерини) джевиз ве шемшир (бик тереги) агъачындан ясалмыш алтун-кюмюш орьнекли стул ве отургъучлары ве диварлара асылмыш буюк ресимлери шемдан (чыракълыкъ) ве лампалары сейире тутундым.

---

[1] ифтихар идерим — шан, шереф тилерим

[2] зийнетли бир больме — пек зенгин ве дюльбер эшьяларнен донатылгъан бир ода

[3] хайран олдум — тааджиплендим

— Парижи насыл корьдюнъиз, хош шехэрми? — дею мусью Шалон сёз ачты.

— Эвет, эфендим, насыл хош олмасун ки, эр бир бинасы падишалара ляйыкъ, базар ве чаршулары[1] акъылдан харидж (акъылдан тыш, акъылгъа ятмагъан), эхалисинде бир нидже тербие ве низам бар, язда тоз, къышта балчыкъ олмаз бир беледедир (шехэрдир). Гъает бегендим. Париж джихан дюльбери олдугъына шубе итмем. Барекалла, бойле шехре малик олан миллет улугъ миллеттир. Франсызларын хюнер-и-санайы фехм-ю-ферасет (анълайыш ве къабилиетлери) ве мерданеликлери (йигитликлери) Парижин вуджуды иле сабиттир (исбатлангъандыр). Бутюн алем-и-инсан бу шехри меркез-и-медениет къабул иттиги ве джиханнынъ эр джихэтинден зияретине ве илим ве маарифине хассенменд (ортакъ, берабер) олмая кельдиклери — франсыз къавмынынъ буюк дереджесини косьтерир. Барекалла!

— Вакъаа (акъикъатен) джиханнынъ биринджи бельдесидир. Лякин, мусью Аббас, Парижде олан летафет (дюльберлик) ве темизлик ве базы усуллар ислямлардан алынмыш ибрет (нумюне) ве хиссе (дуйгъу) семересидир[2]. Базарларда, чаршуларда гиджелери фенерлер якъыкъ ёллары таш иле тёшеп, чамур ве балчыкътан къуртулмакъ, шехэр ичинде гульбагъчалар етиштирмек, чешмелер бина итмек (къурмакъ) киби адетлер Андалус хиляфет-и-ислямиеси (Андалус Ислям Халифаты) заманында корюльмиштир. Къартуба (Кордова шехри), Себилье (Севилья шехри), Гъранате (Гранада шехри) медреселеринден ве устадларындан[3] чокъ хиссе алдыкъ, чокъ фикир огрендик.

— Эвет, мусью, Андалус медениет-и-ислямиеси Авропанынъ теракъкъисине (илерилемесине) буюк себеп олдугъы малюмдыр. Барекалла! Хош ве мюнасип алдан[4] хиссе ве ибрет алмакъ эм хаз (зевкъ, мемнюниет), эм фазилеттир (эйиликтир, гузель васыфтыр). Бу джихэттен сизлере бердигимизи къайтаруп алмайы Худа-у-Тааля мюессир эйлее (насип этсин).

— Аминь, эфендим! Эхл-и-ислямын теракъкъиси маариф иле зиялануп медениет саесинде рахат ве бахтияр олмасы франсызлары мемнюн иделжек аллардандыр.

— Шубе ёкъ, эфендим, чюнки заманымызда франсызлар джихан оджаларыдыр. Маариф ве медениет зиясыны дюньянынъ энъ

[1] чаршулары — базарлары

[2] семересидир — файдасы, нетиджеси, бир шейден эльде этильген келирдир

[3] устадларындан — оджа, уста, санаткяр, белли бир саада озюнинъ ишинен олгъан устюн косьтерген бир кимселерден

[4] мюнасип алдан — ляйыкъ, келишикли алдан

узакъ, энъ чет ерлерине етиштириюрлар. Ифтихар идерим ки, омюримин беш-он куню бунларын меджлисинде (олар иле берабер) кечеджектир…

Шу аралыкъ икинджи больменинъ къапусындан бир яш къадын корюнди. Мусью Шалон къаршы баруп къадын иле банъа догъру кельдилер. Аягъа турдум. Фрэнк усулыдыр.

— Ташкент мютеберанындан (мютебер инсанларындан) мусью Аббас ве къызым Маргарита, — деюю, бени къыза такъдим итти, яни бильдирди. Бойледже таныштырмакъ фрэнк адетидир.

— Меджлисинъиз иле (сиз иле берабер булундыгъымдан) бахтияр олдум, — деюю, къыза хитап иттигимде, къыз:

— Бенденъиз зат алийлерини корьмек иле мюшерреф олуюрым (шерефленем). Нидже вакъыттыр атам сизден отьрю бана хайли (чокъ) хабер буюрмышлар иди, танышлыгъынъызы арзу идиюр идим. Бугунь мюессер олду (Аллах насип эйледи), мемнюн олдум, — деди.

Билирим, билирим: «Къыз насыл иди?» — деюю суаль иДеджексиз! Сизе нидже тариф идейим ки, озюм де яхшы бильмиюрым. Я, Рабби, дюнья юзюнде бойле гузеллер олуюр имиш! Ай киби ап-акъ бет узеринде гуль киби уфачыкъ агъыза, кок киби мавы козьлере, къалем иле чекильмиш къара къундуз (русча: бобр) къашлары, бельден ашагъы тюшмюш кестане сачлары, къалыба тёкюльмиш киби[1] бой ве къыяфет къошсанъыз, бельки Маргаританынъ сыфатындан азчыкъ хабер алырсыз. Къызын сесинде, эр бир арекетинде ве бакъышында олан незакет ве летафет тариф иде биледжегим аллардан дегильдир. Иште, къыз бойле олуюр имиш!!!

* * *

Мусью Шалон бенденъизе яхшы зияфет берди. Бу франсыз аш ашамая билен ве аш севен адам олдугъы анълашылды. Лякин сёз дюрюст (догъру) лязим олуп, софрада къызы Маргарита ханым къаршымда отурдыгъындан, къызын тесиратындан себеп энъ гузель, энъ лезетли ашлары феркъ итмеюп къалдым.

Франсызлар шарапсыз аш ашамазлар. Акъча олмаз исе, шорбайы терк идерлер, ама сеферде шарап булунмалыдыр. Маргарита ханым бенденъизе дахи шарап теклиф буюрды… Насыл ред идейим?! Бойле гузель ве ширин агъыздан чыкъан эмире итаат итмемек[2] кучь исе де, мусульмана шарап харам олдугъыны анълаттым.

---

[1] къалыба тёкюльмиш киби — бой ве къыяфетине мунасип (ляйыкъ) шекиль берильгени киби (нумюне, орьнек киби)

[2] эмире итаат итмемек — эмирге бойсунмамакъ

— Айып буюрманъыз, эфендим, сархошлыкъ ве эсиргелик харамдыр ве бир-ики къадах (къаде) ичмейи зиянсыз зан идиёрым — деди.

—Хайыр, эфендим, сархош оланларда къадах-къадах ичюп сархош олурлар, дегильми, я? Харамын азы ве чокъу олмаз — эп харамдыр, итикъадым (инанчым) бойледир, айып, буюрылмасын.

— Бизлер исе, шараба о къадар алыштыкъ ки, бунсуз ишимиз иш олмуюр, — дею, Маргарита озюне бир къадах толдурды.

Бу аралыкъ атасы къыза хитабен деди: «Ислямлар дин эмирлерине зияде дикъкъат ве урьмет идерлер. Барекалла! Бу неден ичюн Аврогпа улькелеринде олан пек чокъ эдепсизлик дияр-и-ислямда корюльмемектедир»...

Кемален ашап софрадан тургъач, мусью Шалон къызы Маргаританынъ фарсий ве тюркий талим иделжегини беян идуп, дерс бермейи манъа теклиф итти. Франсызын сёзюне коре, Иран ве Тюркистан иле хайли тиджарет ве мюнасебети олуп, къыздан гъайры эвляды олмадыгъындан, илериде иш кочюрмек, бельки, къыза махсус оладжагъындан, мезкюр тиллери тахсиль итмек зарур корюльмиш. Эвет, къызым бир къоджая барыр, лякин шу къоджа ярарлыкълы адам олурмы, олмазмы, Худа билир ... Къызым озю билиджи олур исе, даха эфзалдыр (яхшыдыр) — деди. Бу теклиф чокъ тааджюбиме келюп, бирден-бир насыл джевап бермейи билемедим. Къыз да шу арада чай, къаве ясап хузурымызда булундыгъындан, бир мертебе (кере) даха сыкъылыюр идим.

Аджайип фрэнклер! Къызы фарсий ве тюркче талим иттиреджек. Хивая, Техрана (Тегерангъа) эдие ёлланаджагъы ёкъ, я! Эр не исе окъусун, бильсин, меним ишим дегиль, лякин мюдеррислиги (оджалыгъы) насыл итмели? Саатлердже козь-би-козь (козь козьге) берабер къалуп гуль киби агъыздан лятиф ве татлы сёзлер ишитмек, сют киби акъ ве беяз къоллары тутуп, язы талим иттирмек енгиль хызмет дегильдир! Дерс берир икен, озь дерслерими унутсам, озь бильдигими джойсам, насыл олур?... Эр не оладжакъ исе олсун, Худанынъ бир яздыгъы бардыр...

Джевап бермедигим неден олдугъыны бильмеюп, мусью Шалон башкъа фикре тюшюп деди:

— Аббас Эфенди, акъча ве айлыкъ джихэтини къайгъы итменъиз. Афтада учь дерс, эр бири ики саат олмакъ узьре девам идерсиз, айда сизе ики юз франк (яни етмиш рубле) хакъ беририм.

— Теклифинъиз гъает хош. Фикир иттигим бу дегиль. Озюм окъумакъ эфкярында (фикиринде) олдугъымдан, оджалыкъ итмее ве дерс бермее вакъыт къалмаз,— дею къоркъуюрым.

Бу алда атасы (ве) къызы зияде риджа ве нияз идуп (ялварып) франсызджа дерслериме эльден кельдиги къадар дикъкъат иделжеклерини ваад идуп разылыгъымы алдылар. Маргарита ханым музыка дерси дахи косьтереджек олду…

Учь куньден дерсе башладыкъ. Дерс ханемиз багъча ве гуль азбар тарафында хош бир больме иди. Дерс вакъты бир къач замана къадар янымызда бир къарт ингилиз къадыны булуныюр иди. Бу къадын Маргаританынъ фюнун (фенлер) ве эдеп муаллимеси[1] иди. Бир ики мертебе (кере) Маргарита бенденъизе лятифелер (незакет арекетлери) иттикте, бу джады къыза инглиздже сёзлер айтты, ама недир билемедим. Ингилиз тили шейтан тилинден кучь бир тильдир.

Бир ай кечти. Афтада учь дерс берюп, саат икиде келюп, дёртте къайтуп ките идим. Базы вакъыт мусью Шалон емеге къалдыруп, акъшам берабер темашаханелере китиюр идик. Парижде шу къадар чокъ тюрлю темашаханелер, сейир махаллелери бардыр ки, эр кунь бирине барсанъ, бир сенеде джумлесини долашуп оламазсынъ! Ама эхл-и-эдеп (эдепли, медений инсанлар) джумлесине бармаз…

Маргарита дерслерине гъает зеки ве хавес олдугъындан[2], окъув зияде теракъкъи идиюрды[3]. Къыз иле сёйлешюп, мюзакере итмекте олуп, хата сёйлеп утанмамакъ ичюн гъайрет иттигимден франсызджайы мюкеммель огренмекте идим. Къыз дерслеримден мада (гъайры), алыма эфкяр[4] ве иттикъадларыма (инанчларыма) дикъкъат идуп эм Тюркистан акъкъында суаллер идуп, хабер алмакъта иди. Бир айда бойледже окъуп ве музакере идуп, эски достлар киби билишмиш идик. Ялан керекмиз! Къызын летафет (дюльберлиги) ве ирфаны (бильгиси) гъает хош табиаты гонълюми запт идиюр[5] (къаврамакъта) иди, лякин арамызда дияр (мемлекетлер) ве джынс, ве мезхэп (дин), ве ахвал киби дерьялар олдугъыны фикир идуп, гонълюми зынджыр ве демир иле багълыюр идим. Алымы бильмесин, анъламасын ичюн гъайрет идиюрдым. Анълар исе, бельки кулер, диване зан идер[6]…

---

[1] эдеп муаллимеси — тербие оджасы

[2] зеки ве хавес олдугъындан — зийрек (чабик, тез анълагъан) ве авес олгъанындан

[3] теракъкъи идиюрды — илерилей, тез менимсениле эди

[4] эфкяр — тюшюнджелер, фикирлер

[5] гонълюми запт идиюр — гонълюмни къаплап алмакъта

[6] диване зан идер — дели деп беллер (билер)

Суаллер ве вазифелер:

1. «Гуль Баба» зиярети акъкъында малюмат алмакъ ичюн эки яш къаерге бардылар? Тап Тюркистандан чыкъып, Фрэнкистангъа «Гуль Баба» зияретине кельгенлерине не ичюн тааджипленгенлерини исбатланъыз.

2. Баде Вияненинъ улу медресесинде сеятчылар неге дучар олдылар ве тааджипленьдилер? Илим ве маарифет акъкъында насыл малюматлар эльде эткенинъизни, эсернинъ мундериджесинен файдаланып, анълатынъыз.

3. Метинде насыл муэллифлернинъ адлары ве оларнынъ анги эсерлерининъ серлевалары анъылгъаныны айтынъыз.

4. Венгр дервиши, сеяхатчысынен Молла Аббаснынъ корюшювлери не джеэттен меракълы олгъаныны тарифленъиз. Вамбери онъа насыл баба насиаты бергенини сёйленъиз.

5. Молла Аббаснынъ медреседе лисан-и фарси дерсханесинде талим алгъан туджджар Шалоннен корюшюви насыл бир янъылыкъ асыл этти? Экисининъ арасындаки субетни дикъкъатнен окъунъыз. Эхл-иIslямнынъ теракъиси маариф иле зияланмасы акъкъында олар насыл бир лакъырдылар юрюттилер?

6. Молла Аббас мусульманлыкътан эджнебий бир джемиетке тюшер экен, озюни насыл алып баргъаныны, этрафтаки инсанларгъа ичкиджиликнинъ менфий тесирини насыл бир инджеликнен анълаткъаныны эсерден тапынъыз, окъунъыз, нетиджелер чыкъарынъыз.

* * *

Хапсханее тюштюгим ики афта олмуш иди. Франсыз хапсханеси къытай зинданы дегиль имиш. Къабахатлылары ве махкюмлары (хукюм олунгъанларны) адалет узьре бакъыюрлар. Больмелер темиз, аш-сув яхшы, мемурларын муамелеси (давранмалары, мюнасебетлери) назик эм дикъкъатлы, шойле ки, бильмеен киши хапсханее керван сарай я ки мусафирхане ве эмарет (бейлик) зан идер!

Хапсханенинъ назыры (незаретчиси) бенденъизе айрыджа ильтифат (хошгонъюллик) ве дикъкъат буюрып эр не суаль иттигимде, аман джевап бермее азыр булуныюр иди. Фрэнк хапсханеси ялынъыз махалл-и-джеза (джеза ери) олмуюп, бир де мектеб-и-хусусе (яни хусусий мектеп) имиш.

Аджеба, махкеме нишлер? Бельки, бени азат идер, ама къабахатлы корюп къатлиме (ольдюрильмеме) хюкюм итмеси даха зияде ихтималдыр[1]. Бу алда франсыз низамы муджиби[2] башым балта иле кесиледжектир! Я, Рабб, сен ярдымджы ол! Сен инает (мерхамет) къыл!

Махкеме хузурында[3] мухафаза[4] (къоруma, сакълама) ичюн тарафымдан векиль олмакъ узьре бир дава векили (адвокат) туттум. Бу

[1] ихтималдыр — ола бильмеси мумкюндир, бельки, ола билир
[2] низамы муджиби — тертиби, низамы боюнджа
[3] махкеме хузурында — давалар корюлип, укюм этильген ерде
[4] мухафаза — къорчаланмакъ, тарафыны тутмакъ

адам иш ве ахвалдан хабер алуп мухафаза пек кучь ве халым мухаталы (техлюкели, хавфлы) олдугъыны сёйледи. Буюк белядан ве, бельки, башынъызы къуртармакъ ичюн къатиль гиджеси къайда олдугъынъызы ачмакъ керек, ёкъ исе, сизден гъайры къабахатлы корюльмиюр, — деди. Хайыр, эфендим, бу местур бир алдыр, ачмая акъкъым ёкътур. Кемал (еткин) ве махир (уста) даваджы исенъиз, бу киби гунах(кяр) олдугъыма къаний исенъиз (инансанъыз, къанаат этсенъиз), бу теклифи буюрманъыз икърар (ачыкъ сёйлемек) мумкюн исе, тефтишчие икърар идер, хапсханее тюшмез идим.

Бир кунь сабах зияде ичим, алым агъырды (агъыр эди). Эгленмек ичюн тазе чыкъмыш газетелерден бир нидже нусха алдырдым. Бирини ачуп ишбу хабери окъудым: «Кечен айын йигирмисинде (фелян) къаръеде (фелян) къадыны къатиль идуп акъчаларыны алмыш адам тутулмыш. Кемал тефтиш мютхиш ве къоркъунч вакъиайы лязиминдже ачмыш. Запт ве хапс олан махкюм (хюкм олунгъан) Ташкентли Молла Аббас намында бир киши олуп, хайли замандан бери Парижде хусусий дерс ханеде талебелик ве базарда базы тиджарет идиюр имиш. Тааджюптир ки, бу адам бай ве зенгин олдугъы сырада огъурлыгъа (хырсызлыгъа) джесарет итмиш, лякин бичаре къадыннынъ юртунда (эвинде) тапылмыш къанлы ягълыгъы (явлугъы, пошусы) ве акъча кисеси, ве къатиль гиджеси къайда олдугъыны беян итмедиги къабахатына ич шубе къалдырмыюп бир къызын нам ве адыны фаш итмемек (ачмамакъ) ичюн шу гидже къайда олдугъыны косьтермее разы олмуюр имиш. Бош сёз!»

Я, Рабби! Я, Худа! Бу не мушкюль алдыр, бу? Достлар, бильдиклер бу газетейи окъуп, хабер алуп, банъа лянет окъуп нефрет иделжеклер! Вай, къара языларым, вай… Агълаюп газетейи ташладым, икинджи бир нусхайы алдым… «Шехэр хаберлери» бабында язмышлар: «Савдагяр (алыш-веришчилер) арасында малюм ве белли туджджар мусью «Ш» бу куньлерде улугъ къайгъыда олса керек. Бирден бир къызы «М» ханым кечен кунь газете окъуп турдукъта, фена хасталануп, озюни бильмеюп (эссиз алда) яттыгъы ривает олуныюр. Тыббларын (экимлернинъ) сёзюне коре, бичаре къызын алы гъает мушкюль имиш. Худа инает эйлее.»

Бу хабери окъудыгъым иле акъылым китюп, газете элимден тюштю! Анъладым яху, анъладым. Туджджар «Ш» — мусью Шалон ве «М» ханым — севдигим ве бичаре Маргаритадыр! Заваллы къызчыкъ беним алымдан отьрю газетеде хабер корюп эджель ве олюм тюшкюне кирмиш! Бир-ики афтадан бери не алда ве къайда олдугъымдан хабер ёкъ иди… Газетеде корьмюш ве ким ичюн хапсханее тюштюгими ве къатиль олмая азыр олдугъымы билюп харап олмуш. Бичаре къызчыкъ! Я беним алым шимди на-

сыл олур? Кечен айын йигирмиси гиджеси малюм къадын къатиль олунмыш... Шу кунь ве гиджеси бен бедбахт (бахтсыз) ве бичаре Маргарита иле махусус туттугъым ханеде кечирдим. Нам ве намусыны бана эманет итмиш иди, фаш итмедим (мейдангъа чыкъармадым) — эджелинеми себеп оладжагъым? Я, Худа, гуняхым чокътур, лякин сенинъ мерхаметинъ къарарсыздыр, санъа ишандым! Я, Рабби, къызы хифз эйле (сакъла, къорчала), ачылмамыш гульдюр, тюшюп китмесун... ... Бен озюм нишлиеджегим? Къанлы къатиль сюретинде франсыз балтасы тюбюндеми джан теслим иделжегим... Я, Рабби! Я, Рабби!

* * *

Давамын махкеме куню тайин олунуп кельмекте иди. Къуртулмакъ чареси ёкъ. Намым бербат (харап) ве башым франсыз балтасы тюбюнде къаладжагъы шубе къалмыюр иди...

Базылар дирлер: «Яху ничюн такърир бермиюрсынъ (анълатмайсынъ) — къатиль гиджеси къайда олдугъынъы ничюн айтмыюрсынъ? Бир къызы, я къадыны местур итмек (гизлемек) ичюн озь башынъы харап (виран), идуп[1] акъикъат къатилин къуртулмасына себеп оладжакъсынъ. Бу акъыл иши дегиль.» Бенденъиз де бу алы чокъ фикир иттим. Ве кене фикир идиюрым къаръеде (койде) къартчыкъ къатиль олундыгъы кунь ве гиджеси бен эп Парижде олуп вакъытлары Маргарита иле кечирдигими икърар итсем[2] (ачыкъласам), аман къуртуладжагъым. Вакъиэн (ве акъикъатен) уйледен сонъ ве акъшам кеч заманлара къадар къыз иле берабер махусус (хусусий оларакъ) иджаре иттигимиз (кирагъа (ода) туткъан) махалледе (ерде) идик. Хызметчилер дахи билиюрлар, лякин къызын бети эп орьтюли олдугъындан, ким олдугъыны ве бен исе фрэнк къыяфетинде олдугъымдан, мусульман олдугъымы бильмезлер, ама корьселер таныурлар...

Тефтиштен малюм олдугъына коре, къартчыгъы кечен айын йигирмисинде акъшам иле яры гидже арасында къатиль итмишлер. Шу вакъытта мен ве къыз гогерджин ве къуш киби сёйлешип, мухаббет идуп туруюр идик, къаръе (кой) исе, шехэрден дёрт саатлик махалльдир (ердир). Эвет, къатиль бен оламаяджагъым. Анълашыладжакъ, лякин бичаре къызын ады ве намусы харап ве бербат оладжакъ. Къатлиме (къатиль олгъаныма) разы дегилим, ама бунъа да разы оламыюрым.

Намлы ве намуслы бир адамын къызы банъа мухаббет итти. Кишидир, инсандыр зан идуп, эмниет итти, джандан азиз адыны

[1] харап (виран) идуп — ёкъ этип
[2] икърар итсем — ачыкъ-айдын анълатсам

банъа эманет итти. Насыл хиянет идейим? Хакъ-Таала (Юдже Аллах) башыма белялар-къазалар язмыш. Баш беним, бичаре ве мухаббетли къызын беним узурымда къабахаты недир? Озь башымы къуртармакъ ичюн онунъ башыны беляя насыл къоймалы? Чокъ ойладым, фикирледим. Къызын адыны фаш итмее (ачмагъа) къарар идемедим. Инсафым, виджданым разы оламады. Белядан къуртулмакъ ичюн эманетеми хыянет олайым? Хайыр, ашагъылыкъ, алчакълыкътыр. Эр не олса, олсун — хыянет ве алчакъ оламам! Сахибимиз Худадыр, бир яздыгъы бардыр... Имдады (къуртулышны) Худадан истерим, чарейи башкъа ёлдан беклерим... Бигунахлара Хакъ ярдымджыдыр.

Газетелерде, рузнамелерде акъкъымда язылан хаберлери корюп, тааджюпленюп достлар-билишлер эп хапсханее келюп теселли (раатлыкъ) бердилер. «Бу иште бир янълышлыкъ бардыр. Къоркъманъыз, иншалла, анълашылыр, теп-темиз олурсыз» — диюрлар иди. Лякин я хатыр ичюн, я бильмиюп айтыюрлар иди. Къуртулмая бир чаре корюльмиюр... Къатиль гиджеси къайда олдугъымы косьтерюп, къызын намусыны фаш итмее ич разы дегиль исем де, къыз иши анълап ве бана урьмет идуп, озь ирадесиле (кендисининъ гонъюль истеги иле) келюп, тефтишчие ахвалындан хабер берсе, бельки къуртулмакъ ихтимал иди, лякин бичаре къызчыкъ алымдан хабер олдугъы иле дюньядан кечмиш сюрете кельмиш. Энди ким хабер идер?! Кимден суаль олуныр? Бельки бен къатиль олмаздан эввель къызын дженазеси чыкъар... Эй, къара язылы башларымыз!

Эвет, Худая асий (гунахкяр) олдукъ. Эр не къадар яманлыкъ ве феналыкъ итмедик исе де, гуль ве бульбуль киби темиз ве пак мухаббет иле сабыр иттик исе де, бир-биримиз иле корюштигимиз, бир-биримизи хаяллhistoryландыгъымыз дахи, бельки, гунахтыр, ама я, Худа, джезамыз пек агъыр тюштю. Афу къыл (багъышла), нидже къабахатлары афу буюруюрсынъ, я, Рабби, санъа ишандым, инает (лютф, керем) ве ихляс (темиз севги) сенден.

Он алты куньден махкеме оладжакъ. Кунь би кунь (кунь-куньден) башым балта тюбюне якъынлашыюр... Артыкъ олюме азырланып, тёвбе ве дуая япыштым... Ташкентте бир-ики тааллукъатым (акърабаларым, догъмушларым) бар. Бунлара мектюплер тертип идуп, Африка къытъасына (материгине) китюп, начар къалмыш эхл-и-ислям (ислям дининдеки халкъ) бейнинде (арасында) интишар къува-и-ислямие (ислям дининин ъ яйылмасы) иле мешгъуль оладжагъымы яздым. «Узакъ китти, джоюлды» — десинлер, къыдырмасынлар ве алымдан хабер алуп атамын намына леке ве кир кельмесин фикринде идим.

Не аджайип (худжур) такъдир! Не гъарип ал! Мерхум атам ниндже акъча кесп идуп (къазанып) бана терк итти (быракъты) Шимди бунлар беним башымдан къалып, огъры, хырсыз акъчасы киби, къатиль олунмыш къартчыгъын варислерине (мирасчыларына) къаладжакъ! Ич акъыллара келеджек шейми бу?

* * *

Ишлер бойле... Олдукъча франсыз достларым келюп-китюп хатыр гонъюль алдылар. Аджеба, даха келюп бен бичарейи зиярет идерлерми? Зан итмем... Бичаре Аббас, ялынъыз Аббас! Джюмлесинден якъын зан иттигим мусью Шалон дахи келюп алыма теэссюф итти... Лякин бу вазиетте энъ зияде ве энъ садыкъ достум мухаббетли (севимли) Маргарита бу мюшкюль вазиетте бенден мюшкюль ала кельди! Бичаре къызчыкъ! Я дюньядан кечмекте, я кечмиштир! Бичаре къызчыкъ, беним къара языларым сенинъ джанынъ дахи ашадылар... Бир джан, бир беден — тамам ялынъыз къалдым! Дияр-и-гъурьбет башымы ашаяджакъ. Ифтира ве франсыз мемурларындан гъайры ёлдашым ве рефигъым (достум) корюнмиюр!..

Ялынъызлыкъ не олдугъыны шимди бильдим. Дост ве рефикъ къадрини шимди огрендим. Ах, бир достум олса иди, алым не енгиль, не хош олур иди. Франсыз балтасы дахи бу къадар къоркъунч корюнмез иди.

Бу балта хатырыма кельдикче, вуджудым бузлап, сачларым тим-тик тура! Гиджелери козюме бир саат уйкъу кирсе, къоркъунч тюшлер рахат бермиюр. Худая шукюр, акълым китмиюр.

Гуя къабахатым беян олунан къабахатнамейи (приговор) махкемеден бана ёлламышлар иди. Къач мертебе окъуп чыкъты исем де, къаршу бир джевап тапмадым... Худая ишандым, зияретлери ичюн Фрэнкистана тюштюгим эвлиялара (яни Къыркъ-азизлер ве Гюль-бабагъа) эманет олдум...

* * *

Реис-и-махкеме (махкеме реиси) мезкюр къадынлардан такърир (анълатма) алмая башладыгъы сырада, бирисининъ гъайры больмее чекильмесини теклиф итти. Бу алда шу къадын шахаде оламадыгъыны ве рефикъасы алсыз олдугъындан берабер кельдигини беян итти. Реис икинджи яш къадына хитабен: «Молла Аббасын давасындан отрю айтаджагъынъыз бармы?» — деди.

— Эвет, эфендим. (Джевабы къадын акъыртын (яваш) сеси иле берюп, алсыз ве къувветсиз олдугъындан джеваплары эп отурды-

гъы ерден, аягъа турмаюп бермее рухсет истеди. Алына урьметен махкеме рухсет берди).

— Сизин адынъыз ве лакъабынъыз (яни фамилиянъыз) недир? Эм бетинъизи ачып джевап бермелисиз, чюнки корюнмеен адамдан такърир алмакъ низам дегильдир, — дею, реис азретлери шахадее (шаатлыкъ эткен къадынгъа) хитап итти.

— Ким олдугъымы айтмамакъ ве бетими ачмамакъ истиюрым, — джевабы алынды.

— Олмаз, бу алда шахитлигинъ джаиз ве къабул дегильдир.

Бичаре къадын башыны ашагъы салуп фикире тюштю. «Нишлейим?» — суали иле мешгъуль олдугъы ашикяр иди. Джумле халкъын джаны бу къадындан мюхим хаберлер алынаджагъына къаний иди, зан идерим. Реис-и-махкеме теклифини текрар иттикте, къадынчыкъ бир эли иле бет орьтюсини котерюп, акъыртын (яваш) ве нарын (индже, назик) сеси иле: «Адым Маргарита Шалон къызы», — деди…

Бу ад ве сес йылдырым киби къулагъымдан ичери кирюп гонълюми нур ве саадет иле толдурдыгъы алда мухакемейи, давайи унутуп отурдыгъы еримден сычрап къызын аякъларына сарыладжакъ олдугъымда, дава-и-векилим (адвокатым) бана айлануп, элимден тутуп: «Иш анълашылды. Козюнъиз айдын олсун, энди рахат олунъ», — дею, фикирим башыма кельмесине себеп олду. Реис такърире (ачыкълама ишини) девам идуп:

— Къач яшындасыз ве къайда отурасыз? — деди.

— Яшым он секиз. (Фелян) махалледе, (фелян) номералы озь ханемизде.

— Бу давада не беян иделжексиз?

— Тефтиш ве махкеме бигунах адамы махкюм ве къатиль итмек узьре олдугъыны беян иделжегим.

— Делиль ве исбатынъыз бармы?

— Эвет, бар. Бичаре къарт къадын къатиль олунан кунь ве гиджеси Молла Аббас Эфенди беним иле вакъыт кечирди. Бир саат айырылмады. Бу алда шехэрден ики-учь саатлыкъ ерде олан къаръеде адам къатиль идемиеджеги табиийдир…

Аман еримден атылуп мухаббетли (севимли) ве бичаре Маргаританынъ янына тюшюп мютешеккирен (тешеккюрлер бильдирип) аякъларына сарылдым. Халкълар эп эль уруп (алгъышлап) «Аферин! Аферин!!!» — айтыштылар. Лякин бунлара дикъкъат итмее меджалым къалмады. Маргарита хюзн-хюзн (гъам ве кедер иле) козюме бакъуп байылуп къалды… Бельки, джан теслим итти фикри иле бен де озюми джоюп баде (сонъра) не олдугъыны бильмез ала кельдим.

Суаллер ве вазифелер:

1. Молла Аббаснынъ апсханеге тюшкенининъ себебини айтынъыз. Апсханеде тюшюнген тюшюнджелерини окъунъыз, фикирлеринден онынъ табиат чизгисини тайинленъиз, онынъ насыл бир инсан олгъаныны сёйленъиз.
2. Молла Аббас акъкъында Париж газетлеринде не киби фикирлер язылгъаныны окъуп, бу джемиетнинъ ичерисиндеки дюньябакъышларны ифаде этмеге арекет этинъиз.
3. Маргаританы къорчаламакъ ичюн, айны геджеси берабер олгъанларыны айтмагъанынынъ себеби ненен багълыдыр? Молла Аббаснынъ олып кечкен вакъиада янып-якъылгъаныны тасвирлеген абзацларны айырып окъунъыз. Инсан гонълюнинъ темизлиги насыл чизгилер эсасында къурулмакъ кереклиги акъкъында субет кечиринъиз.
4. Махкеменинъ акъибетли екюнленмесине ким иссе къошкъаныны тарифленъиз. Маргаританынъ япкъан арекетлери узеринде токъталып анълатынъыз.

ЭДЕБИЯТ НАЗАРИЕСИ

БЕДИИЙ ЭДЕБИЯТТА УСЛЮП АНЪЛАЙЫШЫНЫНЪ ТАКЪДИМИ

Эдебиятта муэллифлернинъ шахсий язув хусусиети ве чизгисини тешкиль эткен ве бунынъ иле эсерни дигер муэллифлернинъ эсерлеринден айырмагъа хызмет эткен бедиий тасвирий васталаргъа ***услюп*** *дерлер.*

Эр бир иждаткярнынъ услюби (эсернинъ язылувы иле айырды этильген хусусий чизгилери) иджадынынъ девамында пейда этиле. Муэллифнинъ иджадий фаалиетининъ девамында инкишаф эте.

Услюпнинъ алель-хусуслыгъы языджынынъ дюньябакъышы, шахсиети ве истидаты эсасында тизиле. Акъикъий сёз устасынынъ услюби екяне ола, ич де текрарланмай. Исмаил Гаспринскийнинъ иджадий фаалиетинде къулланылгъан услюп бунъа мисаль ола билир.

Аятий акъикъатны негизине етип тасвирлемек — онынъ иджадынынъ эсас хусусиети олды. Нетиджеде, эдебиятымызда Гаспринскийнинъ услюби пейда этильди.

Язызджы тарафындан къулланылгъан тиль васталары эсердеки услюпни образлылыкъ иле теминледилер. Бу тиль васталары несирджининъ терен фикирлери ве дюньябакъышыны ифаделемек ичюн де хызмет эттилер.

Тафсилятлы язылгъан аят левхалары, къараманларнынъ фикирлери муэллифнинъ нуткъыны тешкиль этелер. Меселя: *«Къатиль бен дегилим! Къатили тапмакъ беним борджум дегиль. Башым кесильмек джезасы тертип оладжагъыны билиюрым, нишлейим? Эманете хыянет оламам. Сиз къызы беян идуп, намусыны бербат идемем...»* киби диалогда къараманнынъ алидженаплыгъы косьтериле. Онынъ нуткъында алидженап инсаннынъ ис-дуйгъулары ифаде олуна.

Муэллиф инсаннынъ къальбиндеки денъишювлернинъ психологик тарафларыны айдынлата. Гаспринский буюк психолог оларакъ, къараманнынъ эшитильмеген ички нуткъуны «ички монолог» шеклинде яза. Меселя: *«Я, Худа гуняхым чокътур, лякин сенинъ мерхаметинъ къарарсыздыр, санъа ишандым! Я, Рабби, къызы хифз эйле, ачылмамыш гульдюр, тюшюп китмесин... Бен озюм нишлиджегим... Я, Рабби! Я, Рабби!»* киби Молла Аббаснынъ ички монологында онынъ тюшюнджелери, озь-озюнен лаф эткени тасвирлене. Бу монологда муэллиф къараманнынъ ички дюньясыны этрафтаки барлыкънен багълап косьтере.

Бойледже, Гаспринскийнинъ эсерлериндеки бедиий услюп бедиий тасвирий васталарнынъ къулланылувы иле айырыла. Усталыкъ иле язылгъан муэллифнинъ нуткъу, къараманларнынъ ички дюньясыны терен ве тафсилятлы тасвирлев киби хусусиетлер Гаспринскийнинъ язув услюбини тешкиль этелер.

Суаллер ве вазифелер:

1. Эдебиятта ***услюп*** анълайышы насыл анълатыла? Услюпнинъ хусусий чизгилери насыл тизильгенини ве пейда олгъаныны айтынъыз.

2. Услюпнинъ аллель-хусуслыгъы насыл меселелер узеринде тизиле?

3. Къараманнынъ нуткъуны тешкиль эткен шейлер недир? Мисаль кетиринъиз.

4. Гаспринскийнинъ иджадында пейда этильген услюбий хусусиетлер неден ибареттир? О, буюк психолог оларакъ, къараманнынъ ички нуткъуны насыл тарифлегенини мисаллер кетирип анълатынъыз.

ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫНДАН

ОРТА АСЫРЛАРДАН РЕНЕСАНС ДЕВРИНЕ КЪАДАР ЭДЕБИЯТНЫНЪ ИЛЕРИЛЕВИ

V асырнынъ ортасындан та XV асыргъа къадар девам эткен тарихий девир тахминен Орта асыр деп адландырыла. V асырда Рим императорлыгъы дагъыла ве инсанлыкъ тарихында — Уянув, Ренесанс деп адландырылгъан янъы девир башлана.

О девирде чешит халкъларнынъ эдебияты тарихында эсас ер алгъан халкъ агъыз иджады ве христианлыкънынъ орта асыр эдебиятынынъ илерилев эснасына гъает буюк тесири олгъаны беллидир. Орта асыр деп, адландырылгъан девирде сиясий, ахлякъий ве маневий къувет эсасен католик кильсенинъ элинде булунгъан. Шундан себеп, о девирде яратылгъан эдебиятнынъ илерилев тарихы да, кильсенинъ тесири алтында инкишаф эткендир.

Орта асырларда чокъусы халкъларнынъ эдебиятында эпик жанрлардан эсасен къараманий эпослар инкишаф эткен. Бойле этип, англосаксонларнынъ «Беовульф акъкъындаки поэма», франсызларнынъ «Ролланд акъкъында йыр», алманларнынъ «Нибеллунглар акъкъында йыр», испанларнынъ «Меним Сидым акъкъында йыр» киби къараманий эпослары пейда олгъанлар. Бу къараманий эпосларда агъыр ве шиддетли курешлерде тувгъан юртуны къорчалагъан пельван аскерлернинъ джесюрлиги шерефлендирильгендир.

Орта асырлар девринде феодаль дагъыныкълыкъ деври олгъан. Улу Рим императорлыгъынынъ дагъылмасы Авропада озьара давалашкъан бир чокъ буюк ве кучюк девлетлернинъ пейда олмасына земин азырлагъандыр. Шунынъ ичюн де, о девирде язылгъан эсерлерде тувгъан юртуна, топрагъына олгъан севги дуйгъусынен

бераберликте, айрыджа озь эфендисине олгъан садыкълыкъ дуйгъусы да шерефлендирильгендир.

Орта асырларнынъ сонъунда алий-дженабане (рыцарская) лирикасы ве алий-дженабане романлары пейда ола. Эсердеки къараманлар озюнинъ эфендисине, севген яресининъ ашкъына джесюрликлер косьтерелер.

Девирлер кечкен сайын, эдебиятта инсаннынъ дюньябакъышына эмиет бериле. Къараман яхшылыкъ ве яманлыкъ акъкъындаки дуйгъуларыны ачыкъ-айдын ифаделеп башлай.

Юкъарыда къайд олунгъан меселелернинъ джумлеси, орта асырнынъ сонъки ве янъы, ренесанс деврининъ биринджи шаири Данте Алигьерининъ иджадында озь аксини корьди ве терендже ифаде олунды.

Шиириетте фарс тили укюмран олгъан бир муитте къырымтатар шаири — Мухаммед Кямиль, озьбек шаири Алишер Навои адий халкъ тилинде иджат эткени киби, Данте, латин тили укюмран олгъан муитте, эсерлерини итальян ана тилинде язгъандыр.

Данте Алигьери озюнинъ ильки «Янъы аят» (1292) адлы сонет (он дёртлюклер) ве кансон (йырлар) джыйынтыгъында Флоренция гузели Беатриче Портинарининъ ольмейджек шиирий сымасыны яратты.

Джиан эдебиятында Лейля, Джульетта, Лаура киби Беатриче де, ашкъ, вефа, темизлик тимсали олып, севилип келинмекте.

Суаллер ве вазифелер:

1. Орта асыр деп адландырылгъан девир не вакъыт башланып, не вакъыт бите? Къачынджы асырларны къаплап алгъаныны айтынъыз.
2. Орта асыр насыл чизгилернен характеризлене?
3. Орта асыр эдебиятынынъ илерилев эснасына тесир эткен эки хусусиетни къайд этип, анълатынъыз.
4. Къараманий эпосларнынъ инкишафы насыл девирде олып кечти? Насыл эсерлерни къайд эте билесинъиз.
5. Орта асырлардаки дагъыныкълыкъ эдебиятта насыл мевзуларнынъ пейда олувына ёл ачты.
6. Девирлер кечкен сайын орта асыр эдебиятында насыл меселенинъ тасвир олунувына эмиет берильгенини икяе этинъиз.

ДАНТЕ АЛИГЬЕРИ
(1265 — 1321)

Бутюн инсаниетнинъ тарихында, янъы саифелер ачкъан Ренесанс девринде, яшап иджат эткен Флоренциялы шаир — Данте Алигьерининъ такъдири гъает аджыныкълыдыр. Шаир озь-озюне «къабаатсыз сюргюн» деп, бефтан айтмагъандыр. Тувгъан юртундан сюргюн этилювининъ себеби онынъ омюринде расткельген бир чокъ меселелернен багълыдыр.

Рим империясынынъ йыкъылмасы ве дагъылмасы нетиджесинде, дигер Авропа мемлекетлеринде олгъаны киби, Италия да бир чокъ къысымларгъа болюнген эди. Эвельден Италияда Рим папасынынъ миллий бирлешювде буюк тесири оладжагъыны козьлеген, ве, бу вакъиадан сонъра да, онынъ фазла чокъ файдасы тиеджек деп, тюшюнген тарафдар инсанлар пейда олдылар. Оларнынъ партиясы гвельфлер деп адландырылгъан. Италияны император идаре эткенини истеген тарафдарлар исе гибеллинлер партиясыны тешкиль эткен.

Данте Алигьери о девирде гвельфлер партиясы сырасында хызмет этип, ичтимаий аятта фааль иштирак этмеге тырыша. О, бу партияда булунаракъ, Флоренциянынъ мустакъиллигини мудафаа эте. Гвельфлер партиясы тар-мар этильген сонъ, Дантенинъ аяты бутюнлей денъише. Оны сюргюнликке махкюм этелер. Бу маальде о, эвли-баркълы ола.Севимли Джемма адлы къадынынен яшай. Джемманынъ бабасы гибеллинлер партиясынынъ ёлбашчысы олгъанындан себеп, сиясий сюргюнликке огъратылмай. Бундан отьрю, Джемма да бабасынен бераберликте Флоренцияда къала. Данте исе сюргюн олуна. Сюргюн олунгъан Данте, омюрининъ сонъуна къадар, омюр аркъадашынен ич де корюшмей.

Чокъ сенелер девамында Данте, тувгъан юртуна олгъан севгисинен, асретлик чекип яшай. Севимли Флоренциясыны хатырлап, о, ят топракъларда янъгъызлыкъ ис этерек, омюрини эп девам эте. Омюрининъ сонъки куньлеринедже о, сюргюнликте яшай.

Къадимий Римнинъ шан-шерефи, къудретининъ гъайрыдан тикленюви арзусынен яшай. Дюньявий ве руханий укюметлернинъ бири-бирине уюп инкишаф эткенини пек истей. Флоренциягъа къайтып оламай, Равенна шеэринде вефат эте.

Суаллер ве вазифелер:

1. Данте Алигьерининъ такъдири акъкъында не бильдинъиз? Онынъ такъдири не ичюн аджыныкълы олгъанынынъ себебини анълатынъыз.

2. Шаир озь-озюне «къабаатсыз сюргюн» деп, не себептен бефтан айтмагъаныны анълатынъыз. Онынъ тувгъан юртундан сюргюн этилювининъ себеби насыл бир меселелернен багълы эди?

3. Данте насыл бир партиянынъ азасы олып, онынъ сырасында хызмет эте? Ичтимаий аятта фааль иштирак этерек, онынъ насыл ишлер япкъаныны икяе этинъиз.

4. Дантенинъ къадынынен арасындаки айрылыкъ мусибети насыл вакъианен багълыдыр?

5. О, ят топракъларда булунгъанда, тувгъан юртуны хатырлаймы? Бу девирдеки арзу, макъсатларыны тарифленъиз ве такъдири насыл аджыныкълы вакъианен екюнленгенини икяе этинъиз.

«Иляхий комедия»нынъ тизилишине даир

«Иляхий комедия» баты эдебиятынынъ энъ улу эсерлеринден биридир. Бу эсер христианлыкънынъ энъ буюк шиирий эсери оларакъ къабул этильмекте. О девирлерде бу эсернинъ язма нусхалары эльден-эльге долашкъан. Бир чокъ тиллерге терджиме олунып, асырлар бою Авропанынъ «Китаб-и Мукъаддес»тен сонъра, чокъ окъулгъан китаплар арасында ер алгъан.

«Иляхий комедия»нынъ энъ буюк къыймети — онынъ халкъ къонушма тилине якъын, итальянджанынъ флоранса лехджесинен язылмасындадыр.

Китапны тешкиль эткен узун шиирий эсер Джеэннем, Араф, Дженнет киби учь къысымдан ибареттир. Эр бир къысымгъа отуз учь йыр мевджют. Эсерге кирсетильген «Кириш»нен бераберликте «Иляхий комедия» 100 йырны тешкиль эте. Бутюн комедия 14233 мисрадан ибареттир.

«Иляхий комедия» Кириш, Джеэннем, Араф, Дженнет киби дёрт къысымдан ибарет эсердир. Эсернинъ Джеэннем къысмы — 4720 сатырдан, Араф къысмы — 4755 сатырдан, Дженнет къысмы исе — 4758 сатырдан ибареттир.

Суаллер ве вазифелер:

1. «Иляхий комедия» баты эдебиятынынъ насыл эсерлери сырасына кире? Бу эсер, христианлыкънынъ насыл шиирий эсери оларакъ, къабул этильгенини айтынъыз.

2. О девирлерде эльден-эльге долашкъан бу эсернинъ язма нусхалары насыл китаплар арасында муим ер алгъандыр? «Иляхий комедия»нынъ энъ буюк къыймети неден ибарет олгъаныны тарифленъиз.

3. Китапны тешкиль эткен узун шиир къач йырдан ибереттир? Эсерге кирсетильген киришнен бераберликте «Иляхий комедия» къач йырны тешкиль эткенини ве бутюн комедия не къадар мисрадан ибарет олгъаныны айтынъыз.

4. «Иляхий комедия» насыл бир къысымлардан ибареттир? Бу къысымларнынъ серлеваларыны айтынъыз.

«Иляхий комедия»нынъ мундериджесине даир

Эсернинъ мундериджеси гъает меракълыдыр. Эсерде олып кечкен бутюн адисе-вакъиалар шаирнинъ адындан икяе олуна. Отуз беш яшындаки бир шаир, къаранлыкъ бир геджеде, ёлуны шашырып, чытырманлы орманда къала. Бу орманда о, арслан, къаплан ве къашкъыр киби учь йыртыджынынъ ашы ола биледжегини бильдире.

Бу учь айваннынъ эсерде тасвир олунувынынъ символик анълатылувы бар. Бу эсерде фаний дюньядаки инсаннынъ ахирет ёлджулыгъы косьтериле. Арслан сымасында — гъурур ве джебир[1], зорбалыкъ, зулумлыкъ киби табиат чизгилерининъ темсили акс олуна. Борю сымасында — тамакъкярлыкъ, кендисини севюв киби инсан чизгилерининъ темсили косьтериле. Къаплан сымасында — яланджылыкъ, саткъынлыкъ, шехветлик[2], шан-шуретлик (славострастие) киби инсанлыкънынъ табиат чизгилери темсиль олуна.

Данте Алигьери, латин шаири Вергилийнинъ мусафирперверлиги саесинде, бу къаранлыкъ ве чытырманлы орман ичинден Джеэннемге энелер. Олар Джеэннемни зиярет эткен сонъ, кене де Вергилийнен берабер Арафкъа кечелер. Бир ара, оларнынъ ёлджулыгъына къошулгъан къадимий шаир Статуснынъ рефкъатынен, Арафны да зиярет этелер, кезип юрелер. Сонъра исе Данте генчлигинде кечинген севгилиси — Беатриченен корюше. Олар бераберликте, Дженнетни мейдангъа кетирген, докъуз къат-

[1] джебир — насилие

[2] шехветлик — сладострастие

лы кокте долашалар. Эсернинъ энъ сонъунда исе Данте, Азрети Мерьемнинъ ярдымынен, Арш-Аляда Аллахнынъ джемалини мюшахеде этмек (козетмек) арзусына наиль ола.

Иляхий комедияда къараман, Дженнет ве Арафта булуныр экен, айны даиреде тюрлю тарихий девирлерни козете, тюрлю медениетлерге менсюп олгъан мешур шаирлерни, мутефеккир ве тарихий эрбапларны коре. Озюне эш олгъан путперест Вергилийнен берабер, анда, олар озьлерининъ сиясий меслекдешлери ве душманлары, антик деврининъ мифологик къараманлары, мусульман ренесансынынъ алим ве мутефеккирлеринен де расткелишелер.

Дантенинъ фен ве санаткъа олгъан урьмети пек буюк олгъаны, о, мусульман алимлери — Абу Али Ибн Сина ве ибн Рушдны дженнетдай бир мескенге ерлештиргенинде корюне. Шу ерде къадимий юнан фельсефеджилери Араст иле Афлотун да булуналар. Данте озюнинъ сиясий душманларыны (диндаш олгъанларына бакъмадан) Арафнынъ энъ дешетли ерлерине ерлештире.

Бойледже, Данте Алигьеринин ъ эсерини огренир экенмиз, дюньявий санатнынъ дигер эрбаплары киби, Данте де, инсаниетке ярдым этмек арзусынен яшап, омюр кечиргенини анълаймыз. О, бедиий эсер вастасынен, фаний ве бакъий дюньянынъ маневиетини тасвирлеп, инсанлыкъкъа аятий акъикъатны олгъаны киби къабул этмеге огретти.

Гуняхлар ишлеп яшагъан инсаниет, мукъаддес, улу китапларда языл гъан шартларгъа риает этмесе, тайинленген куню-саатинде джезасыны буладжакъ деген фикирлерни эсеринде айрыджа тарифледи. Кечмиш заманларда ве озюнинъ девринде яшагъан улу шахысларнынъ сымаларында бу фикирлерини тасвирледи.

Суаллер ве вазифелер:

1. Шаир, шашмалап тюшкен орманда, насыл учь йыртыджыны расткетире? Бу учь айваннынъ эсердеки тасвири насыл бир символик анълатылувларнен багълы олгъаныны икяе этинъиз.

2. Бу эсерде фаний дюньядаки инсаннынъ анги бир ёлджулыгъы костериле? Арслан, борю ве къаплан сымасында насыл бир чизгилер ифаделенгенини айтынъыз.

3. Шаир Вергилийнен бераберликте анги бир ерлерни зиярет этелер? Анда кимлерни корьгенини айтынъыз.

4. Эсернинъ энъ сонъунда насыл бир адисе-вакъиалар олып кече? Метиннен файдаланып, икяе этинъиз.

«Иляхий комедия»да Джеэннемнинъ тасвири

Данте Алигьерининъ «Иляхий комедия»сында Джеэннем пек меракълы тасвир олуна. Эсерде Джеэннем дюньянынъ меркезинде ерлешкен, ве, бир хуню киби, кеткен сайын, тарлашкъан, докъуз къат коктен ибареттир. Джеэннемнинъ эр бир къаты фаний дюньяда яшагъан инсанларнынъ япкъан гуняхларынынъ мыкъдары эсасында тайин олуна. Эсерде гуняхларнынъ ве къаргъышлы джезаларнынъ агъырлыгъы, юкъары къатларгъа котерильген сайын, чокълашкъаны косьтериле. Эсерде Джеэннемнинъ эр бир къаты, инсанларнынъ омюрде япкъан гуняхларынынъ агъырлыкъ дереджесине коре, бойле сыралана: къоркъакълар, шехветперестлер (ис ве дуйгъунынъ нефисхор эсирлери), обурлар, залымлар, къатиллер, Аллаһкъа къаршы кеткенлер, гомосексуалистлер, къадын сатыджылар, ара бозуджылар, фалджылар, экиюзьлюлер, къалпазанлар, акърабаларына, ватанларына, мусафирлерине, къутсал имангъа хиянет эткенлер.

«Иляхий комедия»да Арафнынъ тасвири

Араф океанлар ортасындаки бир ада узеринде ерлешкен дюньянынъ энъ юксек дагъыдыр. Хуню шеклинде ве еди къат олгъан дагънынъ сонъ къаты, ер юзюнинъ дженнетидир. Ве, бундан сонъ, он къатлы кок юзю дженнетине кечилир.

Арафта афу этильмесине, багъышланмасына акъ къазангъан, факъат Аллахнынъ севгили къуллары сырасына киребильмек ичюн, кечиджи бир темизлев, арындырув сынавындан кечкен, гуняхы аз олгъан кишилер булуна экенлер.

Арафта гуняхларнынъ ве къаргъышлы джезаларнынъ агъырлыгъы джеэннемдекилернинъ аксине, юкъары котерильдикче азлашкъаны анълатылыр. Мында, сонъ нефесте тёвбе эткенлер, дженкте ве джинаетликнен ольдюрильгенлер, кибирлилер, хасетчилер (куньджю ве къызгъанычлар), опькелерини тутамагъанлар, тембеллер ерлешкенлер.

«Иляхий комедия»да Дженнетнинъ тасвири

Дженнет Кокте ерлешкен Ай, Меркурий, Венус, Кунеш, Марс, Юпитер, Сатурн киби сейярелерни арекет эттириджи Кок ве Арш-и-Алядан ибареттир. Арш-и-Аля саф нурдан ибареттир, мад-

деден арынгъан, мытлакъа сюкюнет дияры олгъан Раббининъ къатыдыр.

Дженнетнинъ гузелликлери ве ичинде булунгъанларнынъ мертебелери къатлар юксельген сайын артар. Энъ ашагъыдаки къатта: эйиликсеверлер, ашыкълар, алимлер, шеитлер, адиль укюмдарлар, иляхи ашкъкъа далгъанлар, азизлер, мелеклер ерлешкенлер.

Эсернинъ Джеэннем адлы болюгинде бильдирильген малюмат Дантенинъ энциклопедик бир инсан олгъаныны тарифлей. Бу эсерде бильдирильген малюмат пек яшагъан девриндеки, астрономия ве геометрияны, фельсефе ве эдебиятыны, чешит илим даллары ве сааларыны Данте терен бильгенини косьтермектелер. Муэллиф къабаатлы инсанларнынъ, Джеэннем ве Арафта насыл джезалангъаныны, левхаларда, бар акъикъатынен, косьтерип, окъуйыджыны дешетке къоя.

Эсеринде Данте мусульманлар акъкъында акъарет тешкиль этеджек ифаделер къулланмай. «Иляхи комедия»да, Хазрети Мухаммед иле Хазрети Алини Джеэннемде косьтерильмегени дикъкъатымызны чеккен бир хусусиеттир. Бу эсерде муэллиф учь мусульмангъа — Селляхиддин Эйубке, Ибн Сина, Ибн Рушдилерге дикъкъат айыра. Олар Арафнынъ къапусында ве азап чекмегенлернинъ арасындадыр.

Эсерде тасвир олунгъан бу вазиет о девирде Хадж сеферлерининъ христианлар арасында шиддетнен къабул олунгъаныны тарифлей. Оларны Джеэннемнинъ энъ тюбюнде дегиль, болюджилик япкъанларнынъ къатында, секизинджи къатында косьтерильмеси де, Хазрети Пейгъамбернинъ олардан айырылып, янъы бир дин къургъаныны, христиан дюньясына бильдирмектедир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Эсерден Джеэннемнинъ анги бир шекильде олгъаны ве не ерде ерлешкени акъкъында насыл малюмат ала бильдинъиз? Сизге бу бильгилер насыл джеэттен къыйметли олгъаныны сёйленъиз.

2. Джеэннемнинъ эр бир къаты, фаний дюньяда яшагъан инсанларнынъ гуняхлярына нисбетен, насыл тайин олуна? Анда кимлер тюше биле?

3. Эсерден Арафнынъ анги бир шекильде олгъаны ве не ерде ерлешкени акъкъында насыл малюмат бильдинъиз?

4. Арафнынъ эр бир къаты, фаний дюньяда яшагъан инсанларнынъ гуняхлярына нисбетен, насыл тайин олуна? Анда кимлер тюше биле?

5. Дженнет акъкъында не бильдинъиз?

6. Дженнетнинъ эр бир къаты, фаний дюньяда яшагъан инсанларнынъ япкъан эйиликлерине нисбетен, насыл тайин олуна? Анда кимлер тюше биле?

ИЛЯХИЙ КОМЕДИЯ

ДЖЕЭННЕМ[30]

Бириндджи йыр

Данте къап-къаранлыкъ, зульмет толу орманда, бутюн кунь ёлуны шашырып юрер экен, танъгъа якъын, о ерден, чаре тапып чыкъа ве юксек тёпеликке котериле. Амма онынъ ёлуны къаплан, арслан ве къашкъыр кестирип чыкъалар. Оны гъайрыдан орманнынъ ичерисине къувалар. Шу арада шаирнинъ къаршысында къадимий дюнья шаири Вергилий пейда ола. О,онъа бир къач сёз айта. Вергилий Дантени Джеэннем ве Арафтан аман-эсен алып отеджегини, Дженнетке исе Беатриче алып киреджегини бильдире. Шойле этип, Данте Вергилийнинъ пешинден кете.

1 Аятий омрюмнинъ ярысын юрип,
Чытырман дагъларда шашырдым ёлум.
Зульметтен[1] сарсылгъан ормангъа сюрип

4 Киргеним, айтмагъа аджиздир гонълюм.
Хатыргъа пек синъген мудхиш сезгини
Унутып оламай, солгъандыр гулюм.

7 Эджельден къоркъунчлы олгъан бир эзги
Сейяхындан[2] таптым эбедий савап,
Корьгенимни айтсам: мисильсиз кузьгю,

10 Хатырлап оламам. Ненидир арап,
Ормангъа баргъаным ёлумдан тайып,
О тюшми, гонъюльни сарсыткъан харап.

13 Къан къускъан ерде гъайып олмадым шашып,
Дагънынъ бир четине еттим ве, шу ань,
Юксек тёпеликке эндим, къыр ашып.

16 Сейярелер шу дем олунды беян.
Шевкъ сачтылар этрафкъа икметтен ташып,
Тёктилер дагъ сыртына козьяшын урьян.

---

[1] зульметтен — зифт къаранлыкътан
[2] сейяхындан — зияретинден

19 Къоркъудан арынгъан юрекке сакин
Къаранлыкъ геджеден синъсе де теляш,
Гонълюм тазе нефес алды бир такъым.

22 Далгъалар къахринден[1] къуртулгъан сейях
Саильге чыкъкъандай, артына бакъып,
Хор санып озюни алемден кяде,

25 Серсерий тюшюндже, фикирден рухум
Тынчланды шай этип, тез, февкъульаде,
Коререк ёлларда, акъкъанын зокъум.

28 Вуджудыма синъгенде коклерден къувет,
Земинге тюш энген басамакъларда
Юксекке ынтылдым, сурьатле энип.

31 Чет бир дагъ, къаядан буюрып давет,
Тюшип кельди, пысып, балабан къаплан,
Юньлери ёлакълы, фелектен дёнип.

34 О, юксек ёлумны кечкенде, яман
Айланып турарды, юткъунып, сакъыт,
Хаялсырар эдим, къайтмакъны аман.

37 Лякин пейда олгъанда, кунеш, шу вакъыт,
Йылдызлар топуны сырттан къушатты
Иляхий Севгининъ мисли ёкъ тахыт,

40 Йылдызлар шавлесин Ерге узатып,
Саарь вакътындаки хош саат дерсинъ,
Къальптеки теляшым шу ань джоюлды.

43 Къоркъубильмез исин этрафкъа сер сен[2],
Дер экеч, корюнди балабан арслан.
Къальптеки ишанчта оюкъ оюлды.

46 Келе эди ёл басып, шексинмей аслы,
Ер панджалап, ачлыкътан джагъы тарсылдап,
Тёгерекке яйып, дешетли къоркъу.

---

[1] далгъалар къахринден — далгъаларнынъ шиддетли, джезалы тепренювинден

[2] сер сен — (сермек) яй, дагъыт сен

49 Къуру кемик къашкъыр да, тиши тасырдап,
Ольдюриджи къытмырлыкътан арынмай фаслы,
Келе эди джан йыртыджы, дуалар окъу…

61 Зульмет вадийсинде тедбирсиз эдим,
Бир зат пейда олды къаршымда шу ань,
Гуя лафсызлыкътан талгъанын сездим.

64 Оны корьгенимнен, ялвардым: — Аман,
Къуртарынъыз мени, эйлейип керем,
Колеткесинъми, инсан, ич фаркъы ёкъ.

79 — Сен Вергилийсинъми, къаршымда бугунь
Расткельген багъры кенъ ве джумерт гонъюль?! —
Шойле джевап бердим. Къальбимде дюгюнь: —

82 — Назм эхлининъ Хуршиди ве пири кямиль[1],
Санъа севгим иле чекип чокъ захмет,
Иджадынъ окъумагъа олгъаным наиль.

85 Сен манъа устазсынъ, унерли ибрет,
Эр ерде шан тапкъан гузель ве махбуп
Услюпни[2] тюс эттинъ эдие, къамет.

88 Манъа мынав махлюкъ азар бере чокъ,
Медет эйле[3], энди, эвлия инсан,
Япмышындан сабырым тюкенди толып.

91 — Сени къуртараджакъ ёл олды беян. —
Алыма козь ташлап, сёз башлады о, —
Дешетли мензильге къайтма бир заман.

94 Сени къан агълаткъан Къашкъыр пек джарис,
Бу якъкъа юксельсе, анги бир бенде,
Махф этер[4], ёлларын кесип шу ерде.

97 О, шойле явуздыр, гъаддар, масхара,
Ач афат, тоймамыш, ярамаз, хасис.
Алларгъа кетиргеч, бинъ гулюнъ солар.

---

[1] кямиль — шиир усталыгъынынъ Кунеши

[2] махбуп услюпни — севген услюпни

[3] медет эйле — ярдым эт

[4] махф этер — ёкъ этер

100 Бу явуз Къашкъырны баскъан ис арам,
Расткельген бир затны ёлдан урар зар,
Шевкъатлы Ит кельгеч, иш де терс олур.

103 Нефис къулу дегиль о, Къашкъырдай башсыз,
Идракли ве джумерт, эр бир иш аля
Яшар къанаатле, даим музаффар.

106 Эвриал эм де Турн, Нис ве Камилла
Мулькю къурбан олгъан итальянгъа хас,
Икметли олгъайдыр шанлы Ит илля.

109 Къаерге къачмасын Къашкъыр бешарет,
Ит оны Арафкъа сокъаджакъ бир кунь.
Гъарез мензильге тюшмектен терс кет.

112 Меним сёзлериме энди динълен, тур,
Рухларнынъ эбедий мескени таба,
Ёлбашчынъ олайым, меним иле юрь.

115 Андадыр къадимий рухларнынъ эпси
Оларнынъ ферьядына асарсанъ къулакъ,
Динълерсинъ зар олгъан ихтияджларын.

118 Атешгях багърыны корерсинъ бираз,
Бир къавм ки, олса да, азаптан азат,
Дженнет ферагъатын[1] беклейлер мытлакъ.

121 Даа юксекликни эйлесенъ мурат,
Дилявер рух джесюр юрекли сени алыр къаршылап,
Экинъиз кетерсиз, этермиз хайрат.

124 Мен Арш-Азретинден кетамам кечип,
Чюнки эйлемедим ёлун итираф,
Дост- эшни де бирден къалыр о, тутып.

127 Эмри ваджип тахты манъа макъульдир.
О Ер — Алий дергях[2], О — Алий хиргях[3],
О Ерге етишмек шереф ве савап».

[1] Дженнет ферагъатын — Дженнет раатлыгъыны

[2] Алий дергях — Танърынынъ къаты, узуры, мекяны

[3] Алий хиргях — Танърынынъ эбедий къаты, узуры, мекяны

130 Дедим: «Сен ёлунъдан хаберсиз эляк
Ресульнинъ акъкъыны эйле ильтиджа,
Шаирим, белядан къуртар мени, ах.

133 Ёл башла, айткъанынъ рух таба фелях,
Бир ара Дженнетнинъ къапусын корьсем,
Джеза чеккенлерни де махкюм, мубтеля».

136 Кетти, юрьдим мен пешинден серсем.

Суаллер ве вазифелер:

1. Зульмет вадийсинде Данте насыл бир адисе-вакъиаларгъа расткельгенини эсерден окъуп анълатынъыз. Эсерде муэллиф тарафындан къулланылгъан къаплан, арслан, къуру кемик къашкъырнынъ сымалары нени анълаталар?
2. Данте ве Вергилий не акъкъында лакъырды этелер? Вергилий онъа къашкъыр акъкъында нелер айткъаныны эсерден ифадели окъунъыз.
3. Данте Вергилий иле къайда кетелер? Бу акъта эсердеки сатырлардан мисаль кетирип тарифленъиз.
4. Вергилий Дантени къаерге къадар озгъараджагъыны бильдирди. Себебини анълаттымы? Эсердеки сатырларнен тасдыкъланъыз.

Бешинджи йыр

Вергилий ве Данте айланып тюшкен экинджи даиренинъ къатындаки бенделернинъ гуняхыны тайин этип, джезасыны косьтериджи Миносны корелер. Бу даиреде шехветперестлер ерлешкен экен. Олар дешетли къуюю этрафында токътавсыз айланып юрелер. Бу ерде Данте бахтсыз севгилиси Франческа иле субетлеше.

1 Бириндджи даире ичин терк этип,
Аизар инъильти толгъан дияргъа
Аякъдаш достумнен тез кельдик етип.

4 Инъильти, седадан ава сияргъан
Бу ерде Миноснынъ иши бес-белли,
Озгъарыр рухларны тизип сырагъа,

7 Джезалав эсабын авасы елли,
Махкюм рух кельгенде, дерьяны кечип,
Миноснынъ чыкъаргъан фенти пек телли.

10 Къуйругъыны орап, махкюмни сечип,
Айыбына коре, буладжакъ некес,
Гуняхына ляйыкъ зокъумын ичип.

13 Титреерек, джезасын беклерди эр кес,
Дешетли хакимге бир-бир янашып,
Ашагъы тюшелер чыкъармай нефес.

16 — Гъам эвине кельдинъми, даире ашып.—
Деди Минос, титис ишин токътатып,
Сеси седа олды, тешрифке шашып.

19 — Не анъладынъ бу ёлгъа, сен окъ атып,
Озюнъни бас, даире кезмеге къыйын.—
Ёлдашым кестирип, деди сёз къатып:

22 — Джеэннем онъа ляйыкъ, эм де тайин
Шеадет бергендир О, Алий дергях,
Дергях эмри ваджип, санъа айтайым.

25 Шу вакъыт чалынды къулакъта ах-вах;
Бинълеп бенделернинъ зарлы налеси,
Къанъгъытып быракъты гонълюмни эй-вах!

28 Бу ерде нурларнынъ учкъан шавлеси,
Мисильсиз пек къоркъунч, терен денъизден
Фышкъыргъан фуртуна — рухларнынъ сеси,

31 Кутюкленип учты серпильген изде,
Къошып махкюм рухкъа къасевет-къаарь,
Къаранлыкъ бошкъунлыкъта эр шей тенсиз де.

Шаир ёлбашчысы, ёлдашы Вергилийнен экинджи даиредеки ал-вазиетни козетип юрьгенде, бахтсыз севгининъ къурбаны олып, вефат эткен севгилиси Франческанен корюше.

85 Меним гурь сесимни эшитип олар,
Дидонанынъ сафында сезмейип эв-баркъ,
Узурыма ашыкъты, котерип къоллар:

88 — Ашкъ дадын таткъан зат мераметле саркъ,
Кельгенсинъ, налемиз Аршкъа еткенде,
Корьмеге зульметте олгъанларны гъаркъ.

91 Мындан Рабби дуа къабул эткенде,
Багъышлав алыр эдик, ялкъарып, сорап.
Гуняны багъышлагъан тек Алий дергях.

94 Не бильмеге истейсинъ, кельдинъ не ёрап,
Разымыз биз субеттен кейф алмакъ, акъ,
Боран тынгъан вакъытта, арзулар арап.

97 По неэри шувулдап акъкъанда иракъ,
Пек джумерт, хайырлы ерлерге етти,
Тынгъан саиллерде таптым мен дуракъ.

100 Гузель бир вуджуткъа пек мефтюн этти
Севишкен диллерни багълагъан зия,
Вуджудым севгиден хор олып, битти.

103 Ашкъ атеши севгиден олмады зиян,
Гонъюльдеш инсанны севем мен аля...
Къальбимде дерьядай ташмакъта исьян.

106 Бу севгиден башымызгъа тюштю зор беля,
Бизим къатильни беклейлер Каинде,—
Деди бир колетки — козьлери эля.

109 Бу сёзлерни динълеп, боюм олып яй,
Сонъсыз азаплардан баш эгдим гъамлы:
Насыл фикир къыйнай бойле месkенде.

112 Дедим: — Асыл да олгъанмы бильген,
Оларны насыл пак, бир хаял джамлы
Бу аджджы къысметке алып кетирген?!

115 Сюкюнет энгенде, мен бердим суаль:
— Аизарынъ динълеп, даянмам асыл,
Франческа къальбиме гъам къойды шу ань.

118 Туташтыргъан недир, айт, сен, тутма сыр.
Гъарип гонъюллерни асретте эбджиль
Тута нас... тесадюф, насыл ал, асыр? —

121 О деди: — Бахтсызлыкъ чагъында эр диль
Шад вакътын хатырлап, гъам чеккен аньде
Алынъа устазынъ оладжакъ кефиль.

124 Бу мудхиш, талийсиз севгининъ зарлы
Тафсилятын этсем, эгер де беян,
Сель акъар козьяшым, сёндирир къандиль.

127 Бильмездик Ланчелотны бу алгъа къойгъан
Ашкъ хавфыны акъылгъа ич де ильмейип,
Юрердик о заман первасыз, ян-ян.

130 Севги аизарын къальплер бильмейип.
Козьлер токъушарды саифе ара,
Бизге бахт бакъар эди, козьяш сильмейип.

Бойле этип, Франческанынъ колеткиси, сагъ-селямет олгъанда, Дантенен бераберликте Галеото адында бир эдипнинъ Ланчеллотнынъ севгиси акъкъында язгъан къыссасыны окъугъанда, къальплеринде сыджакъ ислер уянгъаныны анълата. Бу вакъиадан сонъ, олар китап окъумагъаныны бильдире.

139 Эрвах сёйлер эди, эйлейип веда,
Эши де ынърарды, ынърарды тёлю,
Асретлери мени эттилер эда,

142 Йыкъылдым шу аньде, мисильсиз олю.

Суаллер ве вазифелер:

1. Экинджи даиренинъ къатында шехветперест инсанларнынъ вазиети насыл тасвир олунгъаныны эсерден окъунъыз. Икяе этинъиз. Миноснынъ бу даиреде япкъан вазифелери неден ибарет эди?
2. Миноснен Дантенинъ арасында насыл бир лакъырды олып кечкенини тарифленъиз. Эсерден мисаллер кетирип, джевабынъызны тасдыкъланъыз.
3. Бахытсыз севгининъ къурбаны олгъан Франческанен Данте къаерде корюше? Олар озюнинъ севгиси акъкъында нелер бильдиргенини эсерден окъуп изаланъыз.

Отуз учюнджи йыр

Пизанлылар граф Уголинонынъ эки огълу ве эки торуныны къаранлыкъ ерге къапатып, ачлыкъ чектирип, ачлыкътан къыйнап ольдюргенлер. Граф Дантеге бу акъта икяе эте. Бу фурсаттан файдаланып, шаир — Данте, саткъын инсаннынъ руху вуджуды

даа сагъ олгъан арада, онынъ руху Дженнетке тюшюрильгени, шу арада рухсыз тенге иблис кирип, ерлешип алгъаны акъкъындаки малюматнен таныш ола.

10 Кимсинъ бильмейим, насыл къавм-несильден?
Къайтылмаз мекяндан кельдинъ серсерий,
Тосканлисинъ, тиль-лехдженъ де, эсимде.

13 — Граф Уголино эдим, омрюм эксерий
Кечти. Янымда — олюмге себепкен,
Къомшум — архиепископтыр — Руджьери.

16 Онъа инанырдым, ич де тутмай кем,
Ольдюрди, махф этип, санки бар джиан,
Иман бирлигини узип мустехкем.

19 Анги бир себепле махв эткенин джан,
Аля даа бильмейдир ич бир замандаш,
Динълеп лафларымны, топла эеджан.

22 Ач къале къасрына тюштим берип къаш,
Нидже бенде олып анда хор туткъун[1],
Къафесте тюш корип, агъартмакъта баш.

25 Кечирдим мында мен нидже-нидже тун.
Мени булгъап бир ань, вахимели сес[2],
Истикъбаль ёлларым къапатты бутюн.

28 Тюш корьдим, гуя о мельун ве некес
Луккуни бизлерден айыргъан якъкъа
Борю явруларына алмагъа нефес

31 Бермейип, къувлагъан меджрух[3] авлакъкъа,
Гваланди, Сисмонди, Ланфранки — эпси —
Копеклер шашкъандай къанлы талавгъа,

34 Махв этти оларны хасис тепкиси
Явуз авджыларгъа ем олдылар хор,
Сурьатле чевирип омюр тесписин.

---

[1] хор туткъун — хор эсир
[2] вахимели сес — къуруштылы сес
[3] меджрух — яралангъан

37 Уянгъан эдим мен дуйып алым зор,
Эшиттим, токътамай гонъюльден суер
Дёрт огълум азардан агълагъанын тор...

40 Козьяш тёккенсинъми, сен де джанкуер?
Эвлятлар алындан орьтюнип гонълюм,
Козьлерим торланып, джаным шай куер.

43 Уянды дёрт огълум, юкъудан дамлы,
Емиш даркъаткъанда, зинданбан[1] шу вакъыт,
Турардыкъ биз тюшнинъ тесринден гъамлы.

46 Эшиттим къаленинъ къапусы такъ-такъ
Япылды, мен исе бакъардым эфзал[2].
Къаранынъ янында таш къаткъандек акъ,

49 Ынъранмагъа атта етмезди меджал[3].
Огълум Ансельмуччо деди: — Бабам, акъ
Чырайынъ агъарды кескендай къанджал. —

52 Агъламаз эдим мен, тильсиздай, сессиз
Кечирдим гедже ве куньдюзимни къыт.
Кунеш догъып, къонгъанда, эдим мен эссиз.

55 Гъамлы серт ханеге кунешнинъ йылт-йылт
Шавлеси серпилип тюшкен сание
Анъладым — алымыз этиле такълит[4].

58 Пармагъым тишледим — агърысы тие,
Балларымнынъ алын ойланып къат-къат,
Ачлыкътан бир-бирин ашарлар дие.

61 Дедилер: — Бизни сен этткенсинъ бербат[5].
Вуджутны гъайры ал, разымыз, баба,
Бизни ашап олсанъ, къуртулыр эр зат.

[1] зинданбан — зиндан бакъыджысы
[2] бакъардым эфзал — бакъардым къоркъу иле
[3] меджал — такъат
[4] такълит — алымыз эвель олгъаны киби текрарланып косьтериле
[5] эткенсинъ бербат — эткенсинъ харап, виран, ёкъ эткенсинъ

64 Тынчландым, диллерин этмейип фена,
Сюкюнетли куньлер кечти йыракъта.
Къара ер, ютмадынъ, сыр этип,тена?!

79 Эй вах, Пиза тамгъасын топракъкъа
Сесинъ де джайрагъан топракъкъа иснад[1].
Къомшу иль джезанъны созса узакъкъа —

82 Капрая, Горгона дересин къушат,
Еринден къозгъалсын, токътатсын Арноны,
Арсыз илинъ иле ол сен гъаркъ, бербад!

85 Насыл шан юксельткен Уголиноны,
Шай исе, къасырны о, теслим эткен,
Не айбы бар, бу дёрт садеф огъланнынъ?!

88 Адыны тамгъалап, айткъанлар да пак,
Пактыр Угуччоне ве Бригата зар...
Къыя тегиз ерден арадыкъ пытакъ.

91 О ерде гунахкяр — къавми интизар
Махкюмлер[2] ятарды бенд олып мытлакъ,
Бузлу энъселери откъа олып зар.

94 Агълап, агълаялмаз олар налекяр,
Козюнде топланып къалгъан истирап
Синъип кете эди тенге азапкяр.

97 Буллюр серпкен козьлер гуя истер ап,
Зевалны токътаткъан, козьяшы сырлы
Бузлап къата эди, михтапны арап[3].

100 Бу ерде юзь-козюм, кирпигим дымлы,
Дешетли сувукътан олгъанда къара,
Сезмездим сувукъны шай йылдырымлы!

103 Ис эттим серт ельни, лякин шу невбет
Дедим устазыма: — Къайдан зар-зевал,
Сыджакъ рузгяр мында бузлагъан эбед…[4]

[1] иснад — ярдымдыр
[2] интизар махкюмлер — беклеген махкюмлер
[3] михтапны арап — эджель балтасыны арап
[4] эбед… — эбедий

106 Устазым деди ки: — Сабр эйле, эхвал...
Ничюн къутургъанын ельнинъ шу заман
Озюнъ кореджекте, анъларсынъ деръаль!

109 Бузларара бенде[1] бир махкюм шу анъ
Къычырды: — Эй, бу ян эткенлер сефер,
Шевкъатсыз олманъыз, аджынъ текяран.

112 Артыкъ козьни къаплагъан сувукъ буз этер,
Ачынъыз, тёкейим азгъана козьяш,
Зира козьяш иле зерре де кетер.

115 Джевап эйлеп, дедим: — Берип манъа къаш,
Беян эт кимлигинъ, сёзюмден къайтсам,
Олайым буз ичинде къатып мисли таш.

118 Деди: — Альбериго — ракъибим, инан,
Ниметтен явуз иш къозгъадым, амма,
Хурмагъа инджырны денъиштим шу анъ.

121 Негях дедим: — Къачан таптынъ сен фасыл?
Деди: — Джысмым тири ярыкъ дюньяда,
О насыл эхвалдадыр? Бильмезим асыл!

124 Толомея яни — къатлы семада
Шойле къаиде бар: джеза булмай джан,
Атропос этмеден тенни тамада.

127 Манълайымдан бузны сыдыргъан вакъыт,
Санъа зевкъ берсин деп, сыр ачам эркин:
Саткъынлыкъ олгъанда, эйленъиз сакъыт...

130 Рух кетип, вуджуткъа иблис киреркен,
Омюрнинъ муддети биткени къадар,
Вуджут эвелькидай яшап юреркен.

133 Рух исе бошлукъкъа серпильген заман,
Бакъ сен, шу джинджикип, тельмирген рухкъа,
Тириге ошап юредир олып къараман.

136 Мегерим, кельгенсинъ, сен бойле чагъда,
Бранька дОрьяны бильмегинъ керек,
Мында къавруламыз оннен бир ягъда.

---

[1] бенде — къул

139 Дедим: — Бильдирмектем лафларынъа шек,
Браньки дОрья аля да азат,
Ашамакъ, ичмекни эткен дегиль терк.

142 О деди: — Микеле Цанке — шаид зат
Тенин кечмишине эйлеген земин,
Аля мум хавузда олмайып бербат,—

145 Иблис кирген бедениने къуванып, эмин,
Эши олгъан онынъ, Бир де тапкъан шан,
Чекип алып тенини, этип ант-емин.

148 Козьлерим таба соз къолунънен нишан,
Ач оны! Лякин мен къайттым лафымдан,
Манъа шереф эди мердсизлик шу ань!

151 Ах! Генуялылар, затлар тенинден
Намус-ар, идрак эбедий терк эткен,
Геберип биткейдинъиз баре земинден?!

154 Пис, муртад эджат[1] сырасына еткен
Аллякъкъа расткельдим, руху — Коцитте —
Элем неэринде. Тени сагъ кеткен

157 Инсанларнен юре, айретке дегер!

***Айше Кокиева**нынъ терджимеси*

Суаллер ве вазифелер:

1. Граф Уголино Дантени насыл таный. Онынъ лакъырды тилини насыл айырды эткенини эсердеки мисралардан мисаль кетирип исбатланъыз.

2. Пизанлылар граф Уголинонынъ огъулларыны не ичюн къыйнап ольдюргенини эсердеки сатырларнен исбатланъыз.

3. Ансельмуччо Уголиногъа насыл сёзлернен мураджаат эткенини окъунъыз. 61-инджи терцинада олар бабасына насыл бир риджада булуналар?

4. Дехшетлерни корьген Данте ве Вергилий арасында насыл субет отькериле. 100, 103, 106, 109-ынджы терциналарны окъуп джевабынъызны айдынлатынъыз.

5. Фурсаттан файдалангъан Данте инсаннынъ руху акъкъында насыл малюмат огрене? Бу акътаки сатырларны ифадели иза этинъиз.

---

[1] муртад эджат — динини денъиштирген, саткъан эджат

ЭДЕБИЯТ НАЗАРИЕСИ

ТЕРЦИНА АКЪКЪЫНДА АНЪЛАЙЫШ

Дерслигимизнинъ назарий къысымларында сизлер шиирий везинлер, шаркъ шиириетининъ жанрларынен таныш олгъан эдинъиз. Баты шиириетининъ де озюне хас везинлери бардыр. Данте Алигьеривинъ «Иляхий комедия»сы ***терцина*** деп айтылгъан шиирий везин иле язылгъандыр. Терцинанынъ къафиелешюв схемасыны анъламакъ ичюн, кене де эсер акъкъында мевджют олгъан бильгилерге мураджаат этейик.

Баты эдебиятынынъ энъ улу эсерлеринден бири сайылгъан «Иляхий комедия»ны тешкиль эткен узун шиир отуз учь йырдан ибарет олгъаныны билесинъиз. Эсерге кирсетильген киришнен бераберликте «Иляхий комедия» 100 йырдан, бутюн комедия исе 14 233 мисрадан ибарет олгъаныны окъугъан эдинъиз.

«Иляхий комедия» Кириш, Джеэннем, Араф, Дженнет киби дёрт къысымдан ибарет олгъаныны, эсернинъ Джеэннем къысмы — 4720 сатырны, Араф къысмы — 4755 сатырны, Дженнет къысмы исе — 4758 сатырны тешкиль эткенини огрендинъиз.

Эсерде ракъамларнынъ бойле тизилюви бефтан дегильдир. Ондан да гъайры Данте 3 ве 9 ракъамларына буюк эмиет бергени де сизге беллидир. Атта поэмада къулланылгъан бент учь сатырдан ибареттир.

Учь сатырдан ибарет олгъан бент — терцина деп адландырыла. Терцинада биринджи сатыр учюнджи сатырнен къафиелеше. Экинджи сатыр исе биринджи ве ондан сонъ кельген учюнджи сатырнен къафиелешип кетелер.

Къафиелешюв эсернинъ девамында эсернинъ башында насыл къафиелешкен олса, ойле де де текрарлана. Эгер биз эр бир къафиени арифнен косьтермек истесек, терцинанынъ къафиелешюв схемасы бойле сыфат ала билир:

Аба, бвб, вгв, гдг, дед, еёе, ёжё, жзж, зиз, ики, клк, лмл, мнм, нон, опо… ве иляхре. Терцинанынъ схемасыны бутюн элифбе тер-

тиби боюнджа тизмек мумкюн. Терцинаны тамамламакъ ичюн сонъки къафиелешкен **эюэ, юяю**, сатырларгъа даа бир сатыр **я** келип къошула. О да, элифбенинъ сонъки арифини бильдирген къафиели сатыр ола бикир. Меселя, эсерден бир парчаны къулланып, бильгилеримизни талиль этейик:

10 Кимсинъ бильмейим, насыл къавм-несильден?	а	
Къайтылмаз мекяндан кельдинъ серсерий,	б	аба
Тосканлисинъ, тиль-лехдженъ де, эсимде.	а	
13 — Граф Уголино эдим, омрюм эксерий	б	
Кечти. Янымда — олюмге себепкен,	в	бвб
Къомшум — архиепископтыр — Руджьери .	б	
16 Онъа инанырдым, ич де тутмай кем,	в	
Ольдюрди, махф этип санки бар джиан,	г	вгв
Иман бирлигини узип мустехкем.	в	
19 Анги бир себепле махв эткенин джан,	г	
Аля даа бильмейдир ич бир замандаш,	д	гдг
Динълеп лафларымны, топла эеджан.	г	
22 Ач къале къасрына тюштим берип къаш,	д	
Нидже бенде олып анда хор туткъун,	е	дед
Къафесте тюш корип, агъартмакъта баш.	д	
25 Кечирдим мен мында нидже-нидже тун.	е	
Мени булгъап бир ань, вахимели сес,	ё	еёе
Истикъбаль ёлларны къапатты бутюн.	е	
151 О, Генуялылар, затлар тенинден	э	
Намусар, идрак эбедий терк эткен,	ю	эюэ
Геберип биткейдинъиз баре земинден?!	э	
154 Пис, муртад эдждат сырасына еткен	ю	
Аллякъкъа расткельдим, руху Коцитте —	я	юяю
Элем неэринде. Тени сагъ, кеткен,	ю	
157 Инсанларнен юре, айретке дегер!	я	

Бойледже, Дантенинъ «Иляхий комедия»сында биз талиль эткен ве эсерде къулланылгъан шиирий везин ***терцина*** деп адландырыла. Комедиянынъ учь болюги, башындан сонъуна къадар, къафиелешип, терцина киби шиирий везиннен язылгъандыр.

Суаллер ве вазифелер:

1. Насыл бир шиирий везинге терцина дерлер? Терцина киби шиирий везиннинъ къафиелешюв сатырларыны тафсилятлы анълатынъыз.

2. Терцинанынъ къафиелешювини арифлернен косьтермек истесек, оны насыл яза билемиз? Эсерден мисаллер кетирип, анълатынъыз.

3. Терцинанынъ схемасы бутюн элифбе тертиби боюнджа насыл тизиле? Сонъки къафиелешкен сатырларны язып косьтеринъиз.

УЯНУВ ДЕВИР ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ ИЛЕРИЛЕВИ

Орта асырлар девринде мемлекетлер арасында буюк дагъыныкъл ыкъ пейда олгъан эди. Мемлекетлер арасындаки дагъыныкълыкъ девирлер кечтикче джоюла башлай. О девирде бир чокъ джогърафик кешфлер япыла ве бир чокъ китаплар нешир олуна. Инсанларнынъ рухий аят тарзына кильсенинъ пек буюк тесири ола. Джемиет аятында бир чокъ иддалашувлар пейда этиле. Яни бу девирдеки инсанларнынъ омюринде пек чокъ медений ве ильмий денъишюв ве янъарувлар олып кече. Джемиет омюриндеки бойле денъишювлер ренесанс деврининъ джанланувына, уянувына темель къоя.

Бу девирде антик медениетининъ зенгин дюньясына меракъ пек арта. Энди бутюнлей унутылгъан аньанелернинъ гъайрыдан джанландырув эснасы башлана. Археологик къазувлар япылгъанда, бир чокъ эски эйкеллер тапыла. Эвельден белли олмагъан антик языджыларнынъ эсерлери мейдангъа чыкъарыла. Нетиджеде, бу девирде гъайрыдан тапылгъан антик эдебият буюк бир муджизевий нумюне оларакъ къабул олуна.

Санат ве илимде, латын тилининъ кениш къулланувынен бир сырада, халкъ тиллерине, халкъ агъыз иджадына да эмиет берилип башлана.

Уянув девир джиан эдебиятынынъ илерилев эснасынынъ энъ эсас чизгиси — бу девирде шерефлендирильген инсаниетнинъ къыйметинен бельгилене. Гуманизм, яки инсаниетлик гъаесининъ тарафдарлары эр бир инсан озюнинъ такъдирини озю къура бильгенини, озю джевапкяр олгъаныны илян этелер. Олар инсаннынъ омюри бойле олгъанына пек инана эдилер.

Бильгенинъизге коре, бу девир башланмаздан эвель, Италияда иджат эткен Дантенинъ эсерлеринде та о вакъыт энди ренесанснынъ, уянувнынъ чизгилери сезиле, эсерлеринде инсан гонълюнинъ къыймети косьтериле. Франсыз эдебиятында Рабленинъ «Гаргантюа ве Пантагрюэль» эсери уянув деврининъ къыйметли эсери сайылды. Инглиз эдебияты исе бу девирде джиангъа Шекспирни багъышлады.

Джиан эдебиятынынъ уянув девринде бутюндюньявий тарихий къыйметке малик олгъан улу муджизелер яратылды. Бу муджизелер шундан ибарет эди ки, уянув деврининъ векиллери тек эдебият саасында дегиль де, илим ве санатнынъ чешит сааларында да хызмет эте эдилер. Олар чешит бильги ве зенаат саиплери олгъанлар. Рафаэль Санти, Леонардо да Винчи, Микеланджело Буанаротти, Рембрандт ван Рей киби дигер сымаларнынъ адлары сизге бу сааларда олгъан янъылыкъны хатырлата биле.

Шахсиетнинъ гармоник илерилев гъаелерининъ тарафдарлары акъыл идракинен этрафтакилерни шашырткъан санат ве меденият векиллери олгъанлар. Оларгъа базыда, истидаты пек кениш олгъаны себебинден, «Уянув деврининъ титанлары» деп де ад бергенлер. Меселя, Леонардо да Винчи эм рессам, эйкельтраш, алим, муэндис олгъан.

Мона Лиза (Джаконда)нынъ портретини о, япты. О, парашют гъаесини илькиде тевсие эткени белли.

Микеланджело да эйкельтраш, рессам, шаир олгъаны белли.

Бойле этип, уянув девир джиан эдебиятынынъ илерилев эснасы эвеля Италияда башланып, сонъра дигер мемлекетлерге де джайрай. Бу эснас XVI асырда текмиль чечеклене.

Суаллер ве вазифелер:

1. Ренесанс девринде насыл янъылыкълар олып кече? Муджизевий нумюне оларакъ къабул олунгъан сааны айтынъыз.

2. Уянув девир джиан эдебиятынъ илерилев эснасынынъ эсас чизгиси ненен бельгилене эди?

3. Бу девирнинъ башланувына темель къойгъан эсерлернинъ адлары ве оларнынъ муэллифлерини къайд этинъиз. Сиз оларнынъ эсерлеринен танышсынъызмы?

4. Джиан эдебиятынынъ уянув девринде насыл бутюндюньявий муджизелер яратылды? Бирер-бирер хатырлап, икяе этинъиз.

5. Бу девирде яшагъан санат ве меденият векиллерине даа насыл ад бергенлер?

ВИЛЬЯМ ШЕКСПИР (1564—1616)

Уянув девринининъ улу инглиз драматургы озь девринде замандашлары арасында белли инсан сайылмагъан. Онынъ улулыгъыны, ондан сонъки девирде яшагъан несиллер, эсерлерини окъуп, онынъ адыны алемге таныткъанлар. Шу себептен де, онынъ аятий фаалиети акъкъында малюмат гъает аздыр. Бизге тек онынъ эснафчы-къолчакъчы къорантасында догъып оськени ве шаир-драматург олгъаны малюмдир. Шаир ве драматурглар о девирде джемаатнынъ дикъкъатыны джельп этмегенлер. Джемаат арасында бу инсан оларнынъ урьметлери олмагъанындан себеп, олар акъкъында ич бир шейлер язмагъанлар. Бу девирде чокъусы къыраллар, дин хадимлери ве адий аскерлер акъкъында язгъанлар. О девирде, атта пьесаларда, роллерни иджра эткен актёрларгъа урьмет, бу эсерлерни язгъан драматурглардан да буюк олгъан. Шекспир шу джеэттен омюринде замандашлары арасында танылмагъан.

Эйвон неэрининъ бир четинде ерлешкен кучюк Стратфорд шеэрчигинде дюньягъа кельген Вильям Шекспирнинъ аяты гъает мешакъатлы олгъан. Онынъ бутюн балалыгъы бу шеэрде кечкен. Вильям Шекспирнинъ бабасы — Джон Шекспирнинъ къорантасы секиз джандан ибарет экен. Вильям онынъ энъ буюк огълу олгъан. Джон Шекспир, къолчакълар тикип сата, ве, базы да бир кучюк алыш-веришчиликнен огъраша экен. Алыш-веришчиликте бир чокъ къазанчлар эльде эткен Джон, шеэр шурасынынынъ азасы оларакъ сайлана. Сонъра исе шеэр башы оларакъ да тайинлене.

Вильям секиз яшындан тувгъан ве къадимий тиллерге дикъкъат айырылгъан, ерли мектепке къатнап башлай. О, мында латынджа ве къадимий юнан ве латын тиллерини менимсей.

Балалыгъындан театр не олгъаныны бильген огълан, дюньянынъ агъырлыкълары ве къуванчыны озюндже къабул эткен.

Затен, Стратфорд шеэрини актёр такъымлары пек чокъ зиярет эткенлер ве мындаки джемаатны спектакллеринен къувандыргъанлар. Ондан да гъайры Стратфорд шеэринден отуз километр авлакъта ерлешкен Ковентри шеэринде эр сене диний драма-мистериялар иджра олунгъан. Шекспир балалыкътан бу сейирлерге алышып къалгъан. Чюнки оларнынъ къорантасы да, дигер якъын шеэрчиклерде яшагъан къоранталар киби, бу шеэрге келип, темашаларны сейир эткенлер.

Балалар оськен сайын, Джон Шекспирнинъ къорантасында маддий вазиет агъырлашкъан. Шу арада Вильям Шекспир де эвленген. Шоттери адында койнинъ бир фермерининъ Энн Хэттуй адлы къызына эвленген. Никяхлары 1582 сенесининъ ноябрь айында къыйылгъан. Арадан вакъыт кечтикче, оларнынъ къызлары догъулгъан. Адыны Сьюзен къойгъанлар. Бу арада о, мектепте оджанынъ ярдымджысы, бельки де, бабасына алыш-веришчиликте къолтутып, хызмет эткендир. Бунъа бакъмадан, Джон Шекспирнинъ аилевий маддий вазиети эп феналашкъан. Эв саиби, ачлыктан джан къуртармакъ макъсадынен, эви, топракълары ве олгъан мал-мулькюни сатмакъ меджбуриетинде къалгъан. Пахылдайын 1585 сенеси оларнынъ аилеси даа арткъан. Вильям Шекспирнинъ къадыны эгиз догъургъан. Огъланчыгъынынъ адыны — Хамлет, къызынынъ адыны исе — Джудит къойгъанлар. Аилени бакъмакъ ичюн, бир якъларгъа кетип, иш къыдырмакъ сырасы тюшкен.

1587 сенеси Вильям Шекспир аилесини быракъып, бир актёр такъымына къошулып, Лондрагъа ёл ала. Озюнинъ иш фаалиетини о, башта, спектакльни сейир этмеге кельген дженапларнынъ атыны бакъмакънен башлай. Сонъра театрде суфлёр олып чалыша. Тек булардан сонъ, театраль такъымда актёрлыкъ япмакъ сырасы тюше. Омюринде бойле агъыр вазиетлерге огърагъан инсан, актёрлыкъ япа-япа, тап сонъунда, озю де драматик эсерлер яратув хызметини сече.

Бойле этип, бугуньки кунюмизге, Шекспирнинъ къалемине менсюп олгъан 37 драматик эсер, келип еткен. Алимлер, драматургнынъ иджадий фаалиетини, язгъан эсерлерининъ гъаевий ёнелишине базанып, учь девирге такъсим этелер.

Вильям Шекспирнинъ 1590—1600 сенелеринде язылгъан эсерлерини онынъ иджадынынъ биринджи деврине кирсетелер. Иджадынынъ биринджи девринде иджат эткен эсерлерде тасвирленген адисе-вакъиалар аят эшкъы, къуванчынен толу олгъаны

себебинден, ***оптимистик деври*** деп адландыралар. «Ромео ве Джульетта», «Сонетлер» бу девирнинъ ялкъ эткен йылдызчыкъларыдыр.

Драматургнынъ экинджи иджадий деври 1601—1608 сенелерини къаплап ала. Бу девирде язылгъан эсерлеринде ренесанс девринининъ уйгъунлыгъы бербат олгъаны, инсанперверлернинъ (гуманистлернинъ) аяткъа ачыкъ козьнен бакъа башлагъаны тасвирленгени ичюн, бу девирни иджадынынъ ***фаджиалы деври*** деп, сечелер. «Хамлет» (1601), «Къырал лир» (1605), «Макбет», «Отелло» киби фаджиалы эсерлери бу девирде дюнья юзю корелер ве саналаштырылалар.

Иджадынынъ учюнджи деврини 1609—1613 алимлер ***романтик деври*** деп саналар. Бу девирде Шекспир дёрт романтик эсер яза. Бу эсерлер жанр джеэтинден я романтик драма, я да фаджиалы комедиялардыр. Оларнынъ арасында «Туфан» эсери айырылып турмакъта. Бу девирге «VIII Генрих» серлевалы тарихий хроника эсери де кирсетиле.

Вильям Шекспирнинъ бутюн эсерлеринде инглиз эдебиятынынъ ренесанс деврине мевджют олгъан омюр тарзы, акъикъаты тасвирлене. Энъ меракълысы шу ки, беш асыр эвель язылгъан бу эсерлернинъ муим къыймети аля бугунь де инсаниетликнинъ гонъюль теллерини чимирдетмектелер. Бу эсерлер, бизим девирде де, земаневийлешмектелер.

Вильям Шекспир 1616 сенесининъ апрель айынынъ йигирми учюнде, озюнинъ деврини умуминсаний фаджиалы девир оларакъ къабул этип, вефат этти. Аят ве инсанлыкъны джан гонъюльден севген адам, джиангъа эсерлеринде эбедий яшагъан айдын сималарны акс этип, келеяткъан несиллерге ёл-ёрукъ косьтерген къараманларны тасвирлеп, дюньяны терк этти.

Суаллер ве вазифелер:

1. Вильям Шекспирнинъ аятий фаалиети акъкъында икяе этинъиз. Секизинджи сыныфта алгъан бильгилеринъизнен пайлашынъыз. Бельки, дигер эдебияттан окъугъан малюматынъыз бардыр? Къыскъа шекильде маруза отькеринъиз.
2. Шекспирнинъ драматик вариетине менсюп девирлерни айтынъыз. Девирлернинъ сенелерини тарифленъиз... Бу девирде насыл эсерлер язылды. Дефтеринъизде къыскъа план тизип, джевап бермеге азырлыкъ корюнъиз?

В. Шекспирнинъ «Хамлет» фаджиасы. Эсернинъ сюжет ве композициясынынъ хусусиетлерине даир

В. Шекспирнинъ «Хамлет» фаджиасы пек муреккеп бир эсердир. Муэллифнинъ язгъан дигер трагедияларына коре, бу эсернинъ терен анълатылмасына чокъ изаатлар талап олуна. Дюньявий эдебиятта бу эсер акъкъында чешит-тюрлю дюньябакъышлар пейда этильди.

Трагедиянынъ там манасыны анъламакъ ичюн исе, эсернинъ сюжет ве композициясыны терен талиль этмек лязим.

«Хамлет» фаджиасында тасвир олунгъан адисе-вакъиалар, данимаркалы (датский) къыралларнынъ укюмет меркези — Эльсинор сарайында олып кече. Вакъиалар Шекспир яшагъан девирден де эвельдеки вакъытларгъа аиттир. Шекспир бу эсеринде кечмиш тарихны тасвир этер экен, терен кечмиш тарихнынъ чизгисини эсерде сакълап къалып, озюнинъ девриндеки джемиетте асыл олгъан инсаний мунасебетлерни бирлештирип косьтере.

Шундан себеп, Шекспирнинъ эсериндеки къараманлар эм кечмиш, эм де муэллифнинъ девринде яшагъан къараманларгъа менсюптир.

Фаджианынъ сюжетиндеки чешитлик шундан ибареттир. Яни Хамлетнинъ шахсий драмасы кечмиш тарихтан эвель сюрюле ве тарихий вакъиалар гуя эки девирде олып кечкени киби дуюла. Бунынъле бераберликте, эсерде косьтерильген адисе-вакъиалар кениш микъяста айдынлатылгъаны себебинден, Хамлетнинъ шахсий фаджиасы икътисадий-сиясий меселеге чевириле. Яни бу адисе-вакъиа окъуйыджы тарафындан, инсанлыкъ тарихында олып кечкен, бир делиль оларакъ къабул олуна.

Фаджианынъ тизилиши (композициясы) эки эсас сюжет ёлагъындан ибареттир. Бабасынынъ намуссыз хаинлердже ольдюрилювинде Хамлетнинъ адалетли ахтыман алмагъа истегени эсернинъ биринджи сюжет ёлагъыны тешкиль эте. Тутып алгъан тахтны Хамлетке къаршы чешит фитне ве фесатлар къургъан къатиль Клавдийнинъ арекетлери эсернинъ экинджи сюжет ёлагъыны тешкиль этелер.

Эсерлеринде эки параллель сюжет ёлагъыны къулланув усулы — Шекспирнинъ севген усулыдыр. Бойле сюжет усулынен драматург айны бир вакъытта адисе-вакъиаларнынъ келип чыкъувы, илерилеви ве чезилишини чешит инджеликлернен айдынлатылмасына мейдан ярата. Бойле усулнен Шекспир Хамлет симасы (акъылдан

азгъан акъыл идракли къараман) вастасынен вакъыт арасындаки багъ узюлип, инсаниетнинъ фаджиалы такъдирини айдынлатмагъа ёл тапа.

Эсернинъ бутюн сюжет ёлакълары данимаркалы къыралнынъ огълу Хамлетнинъ сымасы этрафында чатыштырылып айдынлатыла. Виттенбург университетининъ талебеси Хамлет, бабасынынъ апансыздан олюви акъкъында хабер алгъанынен, эвлерине келе. Эвде оны, онынъ намусына сыгъмагъан, даа бир хабер беклей. Акъайынынъ олюминден сонъ, Хамлетнинъ анасы — Гертруда, рахметли акъайынынъ агъасы, Клавдийнинъ къадыны ола. Хамлет бабасынынъ олюми ве анасынынъ акъайгъа чыкъувыны къабул этмей, юректен чекише. Сарайдаки муит оны синъирлендире ве афакъанландыра.

Бабасыны, айнеджи ве хаин Клавдий ольдюргенини, бильген Хамлетнинъ макъсады денъише. О, эмджесининъ япкъан хаинлигинден очь алмакъ, интикъам алмакъ арзусында булуна. Хаин-къырал Клавдийнинъ тарафдарлары — Полоний, Озрик ве атта Хамлетнинъ университет достлары Розенкранц ве Гильдестерн — эписи Хамлетке къаршы чыкъалар.

Хамлет, акъылындан чылдыргъан инсан киби, оларнен курешмеге башлай. О, пешинден джасуслыкъ этип юрьген Полонийни ольдюре, университет достларынынъ саткъынлыгъыны фаш эте. Хамлетке къаршы уйдурылгъан фитнеге Офелиянынъ джельп олунгъаныны бильген Хамлет ондан гонълюни узе. Офелия зулумлыкъ ве фитнеге даяналмайып, акъылыны чылдыра ве оле. Хамлет, Эльсинор сарайына сырлы-сакълы къайткъанда, Офелиянынъ дженазесине расткеле.

Клавдий, тизген планы аль олунмагъаныны корип, Офелиянынъ агъасы Лаэрт ве Хамлетни бири-биринен чатыштыра. Лаэрт оледжекке якъын, хаин-къырал Клавдийнинъ истеклерини эр кеске бильдирип, дюньяны терк эте. Хамлет ичюн азырланып, зеэрленген шарапны, эр кеснинъ козюнинъ огюнде ичкен Хамлетнинъ анасы да джан бере. Хамлетнинъ къылычындан Клавдий, Клавдийнинъ къылычынынъ ярасындан зеэрленген Хамлет де, бу дюньяны терк этелер.

Бойледже, фаджианынъ сюжетинде тасвир олунгъан бутюн адисе-вакъиалар (IV акткъа къадар) узюльмез вакъиаларгъа багъланып, эп девам эте. Бу вакъиалар дёрт кунь ичинде олып кече. Тек IV ве V актлар арасында бир-эки куньлюк пауза мевджут олуна.

Шекспирнинъ девриндеки театрлерде декорациялар даа олмагъанда, ерлернинъ денъишюви къараманларнынъ нуткъынен анълатыла эди.

Шекспирнинъ бу эсеринде Хамлетнинъ монологлары эсас ерни алалар. Бир тарафтан, бу монологлар сурьатнен кечкен вакъытны бираз токътаталар. Дигер тарафтан исе, бутюн фаджиагъа фельсефий ренк ве чешит лиризм багъышлайлар.

Ингильтереде, XVI—XVII асырларнынъ кечити ве уянув (ренесанс) деври эдебият ве санатта инсаниетликнинъ меселелерине аит гъаелерни тасвирлегени себебебинден ичтимаий-сиясий мунасебетлернен уйгъунлашмагъан девирге чеврильди. Юмругъымыз бизим — намус-арымыз, къанун — бизим къылычымыз, деген хаяллар алтындаки къувет, кеткен сайын инсанларнынъ гъаелерини тепрендирди. Шу арада Шекспир озюнинъ энъ муреккеп, терен, фельсефий ве муим проблемалы «Хамлет» фаджиасыны ярата. Бу эсеринде Шекспир паранынъ, мал-мулькнинъ дертли асыл къуветини косьтермеге тырышты.

Муэллифнинъ истегине бинаэн, Хамлет, эдеп, намус, ар киби, умуминсаний чизгилернинъ бербат олунгъаныны коре. Бу фаний дюньяда инсан насыл гъае огърунда яшамалы, деген муим меселе котериле.

Девирнинъ муимден муим проблемасына чеврильген бу меселе уянув девринынъ аятында джемиетнинъ ахлякъий амеллерини чюрютеджек бир хасталыкъ эди. Айны бу меселе Шекспирнинъ «Хамлет» фаджиасында буюк усталыкъ ве меаретнен тасвир олуна. Бу эсер бутюн дюнья инсанлыкъ тефеккюрини аля даа раатсызламакътадыр.

Суаллер ве вазифелер:

1. 8-инджи сыныфта Шекспирнинъ насыл эсерини кечкен эдинъиз? Бу эсерде насыл адисе-вакъиалар тасвир олуна?

2. В. Шекспирнинъ иджадий фаалиети акъкъында не билесинъиз? Хатырланъыз.

3. В. Шекспирнинъ «Хамлет» фаджиасынынъ сюжетине аит хусусиетлерни айтынъыз.

4. В. Шекспирнинъ «Хамлет» фаджиасынынъ композициясына аит хусусиетлерни къайд этинъиз.

ХАМЛЕТ[31]

(Эсерден парчалар)

Бириндже акт

Бириндже перде

Дёртюндже сана

Къале огюнде бир мейданчыкъ. Хамлет, Хорацио, Марцелл келип кирелер.

Хамлет

Рузгяр санча инедай! О къадар да сувукъ ки.

Хорацио

Аяз да шай чымтылап, бутюн эсимни алды.

Хамлет

Саат къач олгъан экен?

Хорацио

Бираздан сонъ он эки...

Марцелл

Он экини кечти де. Даа демин чанъ чалды.

Хорацио

Догъруйы?
Эшитмедим. Олайыкъ бираз сакъыт,
Етип кельди колетки пейда оладжакъ вакъыт.

(Сана артындан чалгъы-чагъана чалынып, пыштавлардан окъ атыла).

Бу да даа не демек экендир, вай, Шахзадем?

Хамлет

Къырал ичмекте шарап къарарындан зияде,
Йыкъылгъандже ойнакълай, тангъадже софра къурып,
Тюплеркен эр къадени, чалгъы-чагъана урып,
Бар этрафкъа бильдирмек ичюн, япа ишарет,
Ер ве Кокке гъалибин этип шанлы метанет.

Хорацио

Бу ал исе не демек? Адетмидир?

Хамлет

Адеттир,
Несильден несиль къувып, кутюльген бир иллеттир.
Онъа къаршы чарелер тапып,керек джоймагъа
Гъарб ве Шаркъкъа джайрагъан куфюр масхаралыкъны,
«Шарапчы, донъуз» деген адгъа нокъта къоймагъа,
Адымызны кирлеткен бу чиркин къаралыкъны.
Шу иллетнинъ белясындан эксильмекте шан, урьмет,
Урьмет, нуфуз, фасиет, эксиле бизим хызмет.
Базан шойле ола экен, догъулгъанда бир инсан,
Малюм догъма эсаретнен олып дюньягъа ихсан.
Я, бу онынъ гуняхымы, айбы олып къалгъандыр,
Затен ана-бабасыны, о, сайлап алмагъандыр.
Я да адетинде пейда олгъанмыдыр бир чизги,
Япкъан арекетиндеки алеллиги пек къызгъын,
Несильден тёреп чыкъкъанмы, бу адет кимге аит.
Ич уймагъан бу нукъсангъа асыл энди, ким шахид.
Расткельгеннинъ акъылыны бирден озюне алып.
«Вай, тёвбе» деп, истигъфарлар ичинде шай къалдырып,
Затен кеништир Танърынынъ азиз шерафетлери,
Шевкъаты, нимети, шеффаф, аля фазилетлери.
Онъа къаршы кеткен эр ань буладжакъ даим зевал,
Арекети, япмышына коре буладжакъ эхвал.
Announced Announced
Announced

Рух ве Хамлет берабер кетелер.

Рух

Быракъ. Аджынма манъа, джан куйдирип сен шимди,
Бирер къулакъ асып, динъле айткъанларымны энди.

Хамлет

Къулагъым сенде.

Рух

Айткъанымны динъле, эвель, сонъра очын ал ондан.

Хамлет

Не дединъиз?

Рух

Геджелери кезинип юрьмеге серсерий
Куньдюзлери джеэннемде янмагъа махкюм
Олгъаным. Мен, бабанънынъ рухудырым.
Гунахларым янып эда олмагъанынджа,
Девам этер бу вазиет, фена базарлыкъ.
Зинданымнынъ сырларыны айтмагъанымджа,
Тариф этмейиндже дердим, олмаз аралыкъ.
Джанынъ тепренмеге огърап, къатар къанларынъ,
Йылдызлар кок мейданындан авушкъан киби,
Козьлеринъ акъ ханесинден чыкъкъан аньлери,
Тенинъдеки эр бир тюкнинъ гъазап теркиби,
Къутургъан окълу кирпининъ отькюр инелеридай,
Тикке турар, гуя сычрап атылмакъ истеп.
Бакъийликни фаний инсан анъламайып эп,
Хата япар. Амма мени, динъле, сен эвель,
Севген олсанъ педеринъи, бундадыр темель.

Хамлет

Я раббим!

Рух

Кин-гъарезли къатилликнинъ очыны сен ал.

Хамлет

Къатилликнинъ?

Рух
Э, къатиллик озю — къабаат,
Амма мешхум[1] къабаатнынъ къабааты бу!

Хамлет
Сёйле, тезден, мен шу аньде осьтюрип къанат,
Тасавур ве тефеккюрнинъ тезлиги иле,
Ахтыман алмагъа, бабам, къайда учайым.

Рух
Сен ойлесинъ, корип турам, ким олур эдинъ,
Эгер ойле теляшларгъа бирден тюшмесенъ,
Олю дерья сувларында бурюшип оськен
Бакъа тону, сасыкъ джувшан, бельки, олурдынъ.
Эшит, Хамлет, мени багъда юкълап яткъанда,
Йылан тишлеп ольдюрди деп, яптылар илян.
Алдаттылар эльге шойле яланлар айтып,
Бу яланны фаш этмекчюн, кельдим мен къайтып.
Амма мени гедже тишлеп ольдюрген йылан,
Шимди тахтта, таджым кийип, шенъ отурмакъта.

Хамлет
Ах, бешаретим!
Эмджем!

Рух
Э, ана шу фасих[2], риякяр[3] бенде,
Айнеджиликнен ёлуны тапкъан юзьсюз инсандыр.
(Ойле куфюр акъибетке етеклер экен,
Лянет олсун, ойле догъма къабилиетке!)
Факъат косьтериджи эйилик, инсаниетликле
Хиянетлик этмеге чокъ истеди иллет,
Насыл агъыр бир резалет[4] ёл берди, Хамлет!
Кечип, меним сема киби, буюк севгимден,
Никях куню берген анттан, сёзден вазгечип,
Менден къач керелер тёбен, ашша, наляйыкъ,
Бир муртаднынъ къуджагъына кирди, не сечип!

---

[1] мешхум — огъурсыз
[2] фасих — фесатчы
[3] риякяр — экиюзьлю
[4] резалет — резиллик, алчакълыкъ, масхаралыкъ

Ниджe эмель косьтермесин фахш-у-резалет[1],
Къыбырдамай тургъан киби фазл-у-фезалет[2].
Хирс[3] ве харис[4] фериштенинъ афузынен эм
Раат-ферагъаткъа бир кунь къаныып бутюнлей,
Озюни де шай булгъалап олюмге атар,
Гъарезлик зеэрин севген юрекке къатар.
Тынчлан! Энди танъ ярыгъы артаяткъанда,
Тез айтмакъ керегим… мен тенха багъ ичинде
Ятсы ибадеттен сонъ, юкълап яткъанда,
Багъ ичине пысып кирген къатиль — эмдженъ де
Лянет къолларында зеэр иле кельгендир,
Зеэрни де къулагъыма о тамызгъандыр.
Билесинъми, аджытыджы явуз бир агъу,
Акъкъан къанынъ токътатыркен, дешетке сала,
Бутюн тенинъ, бар нефесинъ чырмалап ала.
Сютке сирке къоюлгъандай къанынъны шу дем
Шай увута. Шу белягъа ёлукътым мен, эм
Бир нефесте гуя беден ярагъа толды,
Кадям къолу иле, юкъу къойнунда омрюм,
Мал ве мулькюм, къадынымдан этильдим махрум.
Асий омрюм шарт кесильди тамырымдан да,
Не тёвбелер айтып олдым, не бир эльвида.
Махшергяхкъа[5] озгъардылар ашыкъып, шашып,
Джумле джинаетлеримни башыма асып.
О, бу дешет, дешет, дешет! Намус иле ар
Юрегинъни якъмаз исе, урунма бекяр.
Дания къыралларынынъ тёшеги къат-къат
Фахш-у-резалетке хызмет этмесин, факъат.
Къадыр ахтыманынъ резиль олмасын, сакъын.
Сен рухунъны мусаффа тут, ананъа тийме.
Онъа адиль хаким, онынъ ляйыкъ джевабы —
Танъры Таалядыр ве де виджадан азабы.
Сагълыкънен къал! Йылтырагъан къуртлар
Танъгъа якъын бите-бите сёнеятырлар.
Эльвида, эльвида унутма мени!

(Кете.)

---

[1] фахш-у-резалет — ич юзю ачылгъан масхаралыкъ

[2] фазл-у-фезалет — эйилик этмеге ве феналыкътан четлешмеге алышкъан истидат

[3] хирс — сонъу олмагъан истек

[4] харис — тамакъкяр, бир шейни къарарындан зияде истемек

[5] махшергяхкъа — къыяметте олюлернинъ тирилип, топланаджакъ ери

Х а м л е т:

Эй, сема! Эй Земин! Къайда бир имкян
Ким динълер мени? Бельки, къара джеэннем?
Юрек, чыкъып кетме, токъта, бер чыдам!
Аякъларым букюльменъиз! Тутунъыз, энем...
О: «Унутма» — деди, асыл унутырыммы?
Гъарип, къайгъыгъа баткъан рух мийиме аман
Бир хатире олып синъди, унутырыммы,
Бар хатирем кузьгюсинден сильдим бир тамам
Теэссуратларымны, бутюн аляметлерни,
Китаплардан синъген сёзлер, икяелерни,
Балалыкътан козетильген левхагъа тюшкен
Тасавур ве сыр, эм де бар муджизелерим,
Хатиремнинъ бутюн дефтер, бутюн китабын
Къуравлы этмейип бирден, язып чыкъарым —
Тек, ялынъыз сенинъ сёзюнъ,ферманынъ иле,
Гуя Танъры къаршысында тикке тургъандай!
О, риякяр къадын! О, сен ярамаз, гъаддер!
О, резалет, дудакъта кульгю ойнагъан аяр!
Буны язып къоймам шарттыр, къалемим къайда,
Язайым да татлы-татлы, тебессюм иле,
Кулип-кулип, аллякъ олмакъ мустеджип экен.
Башкъа ерде олмаса да, шу Данияда.
(Яза.)
Азыр олды, эмджечигим, шиарым энди:
Эльвида! Эльвида! Унутма мени!
Унутмайджам, унутмайджам, ант этем кендим.

Хамлет бабасынынъ огърагъан фаджиасыны актёрлар васта-сынен саналаштырып, эмджесинен анасына сейир этмек ичюн, фурсат яратмагъа истей.

Х а м л е т

Тюф-тюф, лянет! Уян, меним идраким, уян!
Эшиткендим, ярамазлыкъ япкъан кимселер,
Сейирджилер олып, къара севданы корип,
Тамам сербет ихтиярны къолдан бой берип,
Япмышлары ичюн, икърар олур экенлер.
Э, къатиллик тынч турса да, сёзсюз-седасыз
Ашкяр этер озь-озюни. Буюрырым мен:
Актёрлар бу эмджемнинъ козю огюнде
Бабам къатиль олгъан сананы этсинлер иджра.
Озюм ондан козюм узьмем. Корерим насыл

Тесир этер экен бу ал. Эгер тесир эткенде,
Япаджагъым лязим олса, сонъра япарым.
Ихтималдыр, шу колетки иблистир, бельки,
Кирип алып, бабамнынъ бу къыяфетине,
Истифада этип ёргъун, маюслигимден,
Мени элякетке дучар этмедимикен?!
Эй, делиллер керек кене, делиль чокъчаракъ.
Тек сейирнен, къатиль акъкъында сахна къурып,
Мен къыралнынъ юрегине салырым ильмек.

(Кете.)

Суаллер ве вазифелер:

1. Къале огюнде ерлешкен бир мейданчыкъта Хамлет, Хорацио ве Марцелл не акъкъында субет этелер? Хамлет несильден несиль къувып, кутюльген анги бир иллетнинъ ёкъ этильмеси акъкъында айткъаныны эсерден мисаллер кетирип тарифленъиз. Хамлет бунъа насыл бир нетидже чыкъара?
2. Хамлет ве бабасынынъ руху арасындаки сырларны эсердеки сатырларны окъуп, огренинъиз. Рух огълуна айнеджиликнен ёлуны тапкъан юзьсюз инсан акъкъында насыл бир акъикъатны бильдире? Джевабынъызны эсердеки сатырларнен тасдыкъланъыз.
3. Хамлет бабасынынъ фаджиасыны анълагъан сонъ, насыл арекетлер япа? Къыралнынъ юрегине ильмек салмакъ макъсадынен не япмагъа тюшюнгенини эсердеки сатырларнен анълатынъыз.

Учюнджи акт

Биринджи сана

Къасрда бир хане. Къырал, къыраличе, Полоний, Офелия, Розенкранц ве Гильдестерн келип кирелер.

Къырал
Лаф келямы, ачыкъ-айдын билямадынъыз
Делилигининъ себебини.
Ничюн асабийдир, къоркъмай акъибетинден
Тавкелликке къурбан эте ферагъатыны?

Розенкранц
Эсим акъылымда ёкъ, меджулим дей о,
Не себептен ойле олгъан, билип олмаймыз.

Гильдестерн
Нидже сорап-сораштырдыкъ, эписи бекяр,
Сагълыгъындан сёз ачылды дегенде, шу ань,
Дели киби, пек айнеджи сёйлене эфкяр.

Къыраличе
Сизге ничюн къаршы чыкъты?

Розенкранц
Танти, мердане.

Гильдестерн
Озюни бираз зорлагъандай дуюлды кене.

Розенкранц
Бираз да бир суаль берди, сыра кельгенде,
Сёзлер артты дер экечте, созулды лафы.

Къыраличе
Теклиф этмединъизми сиз гонъюль ачмагъа?

Розенкранц
Э, эльбетте. Ёлумызны фурсаттыр ачкъан.
Расткельдилер къаршымызгъа бир чокъ актёрлар.
Эшитиркен бу акъта о, ойле къуванды.
Актёрлар да шимди энди къасырдадырлар,
Олар бугунь ойнамагъа эмир алдылар.

Полоний
Акъикъатен, сурьат иле вакъыт кечмекте,
Сиздай заты алий, заты алиелерни
Темашагъа бугунь Хамлет теклиф этмекте.

Къырал
Джан гонъюльден. Мен мемнюним эшитип, мегер,
Тапылгъанкен джансыкъмагъан оюн-мейиллер.
Кене даа чоммасын о, тарсыкъувларгъа,
Авесини осьтюринъиз, сезмесин кедер.

Розенкранц
Сарф этгеймиз тамам кучю-гъайретимизни.

(Розенкранц ве Гильдестерн кетелер.)

Р о з е н к р а н ц

Гертрудам, сен де, чыкъып тургъайдынъ, барем,
Биз Хамлетни чагъыртырдыкъ бу ерге сакин:
Озю бундан хаберсиздир. Бекленильген ал,
О, бу ерде Офелия расткелип къалыр,
Биз самимий аким олып, Полоний иле
Козетермиз, шахзадени къыйнагъан беля —
Чындан ашкъ-у-муаббетми, олгъан мубтеля.

К ъ ы р а л и ч е

Яхшы, разым, шахым. Сизге, о, Офелия,
Тилегим шу: шахзаденинъ делилигине
Дюльберлигинъиз тек гуя себепчи олсун;
Шерафетинъизден догъру ёлгъа кирсин о,
Экинъиз де тапынъыз козь-къаш.

О ф е л и я

Хайыр къыраличем.

Къыраличе кете. Къырал ве Полоний де кетелер. Хамлет келип кире.

Х а м л е т

Я аят, я олюм: меселе шойле,
Лязиммекен ол джебиру джеббар фелекнинъ
Джефасына эр дакъикъа чыдаса юрек?
Я белялар денъизинде коньделен олып,
Къайышлар ве къасеветке сед къоймакъ керек?
Олюм. Озюнъни унутув. Тамам-весселям.
Рухий истираплар, теннинъ азапларына
Сынъыр олгъан шу агъыр юкъу.
Эда олмакъ. Ве эдасыз юкъугъа чоммакъ.
Сонъра тюшлер корьмек. Мына суальге джевап.
Олюм юкъусында — анавы къалын либастан
Къутулгъанлар, насыл тюшлер коре экенлер?
Мына иза. Мынадыр шу акъикъий себеп —
Бизим къайгъы-элемлерни йылларгъа созгъан,
Я олмаса, ким чыдарды девран тахкъири,
Къувгъынларнынъ мешакъаты, джеалет кири,
Ашкъ-муаббет сефалети, асрет, мерамет,
Укъукъсызлыкъ ве даа нидже япылыркен сед,
Укюмдарлар салтанатын оюн-аваларына.

Я, олмаса энъ акъикъий хызмет юзюнден
Пейда олгъан укюметнинъ оюн даваларына
Даянмазды буларгъа асыл да, ич бир севда,
Атта ханджер агърысындан тапарса эда?
Ким конерди, тири олмакъ юкю астында
Букюльгенге ёл басмагъа инъильдеп, эгер
Олюм артындаки ана шу къара мевхумат.
Азмы сефер этип кимсе къайтып кельмеген
Ана шу мульк-мевхуматтан къоркъугъа далып,
Ирадени къайырмаса, басып кечмесе,
Ве беллисиз саиллерге кендин ургъандан,
Таныш олгъан къабаатны догъру демесе,
Джумлемизни къоркъакъ этип къояр тефеккюр.
Накъис акъыл сачкъан нурсыз шавледен
Азмы къарар ренки сёнип, сиярып къалыр.
Колеми ве икътидары буюк ниетлер
Догъру ёлдан тайып, макъсат босагъасында
Думан олып кетер, тамамланыр, сонъ битер.
Етер артыкъ, о, Офелия! Эй, гузель пери,
Мухтаджым мен дуанъа пек чокътан бери.

Экинджи сана

Къасрда бир зал. Хамлет ве бир къач актёрлар келип кирелер. Хамлет актёрларнен субет эте. Сонъра Дания маршы чалынып Къырал, Къыраличе, Полоний, Офелия, Розенкранц, Гильдестерн ве дигерлери келип кирелер. Хамлет кене озюни дели киби косьтермек ичюн, Офелиянен олгъан субетинде чешит-тюрлю кулюнчли, акъылгъа ятмагъан къылыкълар япа. Шу арада най чалына ве пантомима башлана. Пантомимада санадаки Къырал ве Къыраличе севги-муаббетке толып ташкъаны изхар этиле. Къырал Къырличени, Къыраличе исе Къыралны къучакълай. Гульзар ичинде раатланмагъа ята. Юкълап къала. Къыраличе кете. Бир башкъа адам келип, къыралнынъ таджыны алып, опе, сонъ юкълагъан къыралнынъ къулагъына зеэр тёкип, четке чекиле. Къыраличе келип кире. Къыралнынъ ольгенини коре. Къатиль учь адамнен келип, Къыраличеге башсагълыгъы бильдире. Мевтаны алып чыкъалар. Къатиль Къыраличени гонълюни алмагъа ынтыла, о, оны ред эте. Лякин бираздан сонъ йымшай. Олар чыкъып кетелер.

Офелия

Шахзаде, бу не демек?

Хамлет

Анъламадынъызмы? Бу зеэрли йылан, я да къара къатиль демектир.

Офелия

Ихтимал пантомима корюледжек пьесанынъ мундериджесини бильдирмектедир?

Пьесаны башлайджакъ йигит келип кире.

Хамлет

Эр бир шейни мына шу йигиттен билип аладжакъмыз. Актёрлар сыр сакъламагъа бильмейлер, эр бир шейни олгъаны киби айта къоялар.

Офелия

О, косьтерильген пантомиманынъ манасыны изалаймы?

Хамлет

Э, не корьген олсанъыз, ана шу шейнинъ манасыны изалаберир. Сиз бу косьтерювден тек утанмасанъыз олгъаны, О, анълатмакътан ич де чекинмез.

Офелия

Мен темаша корьмеге истейим. Башлайыджы, биз бу темаша ичюн сизден мурувват сорап, теменналар этемиз, такъат иле динъленъиз.

Бу сахнада пантомимада косьтерильген арекетлер сёзлер иле анълатыла. Къыраличе омюр аркъадашына садыкъ оладжагъына ант-емин эткен арада, актёрларнынъ сёзлерине Хамлет де къарышып «Я, ялан айтса-чы? — деп ташлай. Сонъ анасынынъ янына келип: «Пьесаны бегендинъизми?.» — деп сорай.

Къыраличе

Менимдже, ханым пек буюк ваде этти.

Хамлет

О! Ве лякин о, озь берген вадесини тута билир.

Къырал

Сиз санада косьтериледжек мундериджеден хабердарсынъызмы?

Анда такълидлеген бир шей ёкъмы?

Хамлет

Ёкъ, ёкъ. Эписи шакъа. Атта ки, зеэрлеп ольдюрюв де. Такъид эткен ич бир шей ёкъ.

Къырал

Пьесанынъ ады не?

Хамлет

«Къапкъан» манасымы? Меджазий.Пьеса Венада юз берген къатилликни тасвирлей. Герцогнынъ ады — Гонзаго. Къадынынынъ — Баптиста. Шимди корерсинъиз. Сиз алий азретлеринен бизим виджданымыз темиздир, бизге алякъасы ёкъ. Къырчанъгъы ат тепмелеп арт аякъларыны къанатыркен, тепмелене берсин. Бизим кемиклеримиз бутюндир.

Дёртюнджи сана

Къыраличенинъ одасы. Къыраличе ве Полоний келип кирелер.

Хамлет

Ана! Аначыгъым!

Къыраличе

Сиз къоркъманъыз ве там манада манъа инанынъыз.

О, кельмекте мегер. Тезджерек сакъланынъыз.

Полоний диварда асылы макъат аркъасына сакълана. Хамлет келип кире.

Хамлет

Недир анам? Манъа насыл хызметинъз бар?

Къыраличе

Сен бабанъны ничюн тахкъир этесинъ Хамлет?

Хамлет

Сиз бабамны ничюн тахкъир эттинъиз, анам?

К ъ ы р а л и ч е

Сен менимле бир авамдай лаф этмектесинъ.

Х а м л е т

Сиз де суаль бермектесиз мунафыкъане.

К ъ ы р а л и ч е

Хамлет. Бу не демек?

Х а м л е т

Сизге исе не керек, айтынъыз.

К ъ ы р а л и ч е

Меним кимлигимни хатырлайсынъмы?

Х а м л е т

Аллах Хакъкъы. Хатырлайым.
Къыраличесиз. Акъайынынъ кадесине яр,
Чокъ языкъ ки, эм де меним анамсыз кене.

К ъ ы р а л и ч е

Етер артыкъ лаф этсинлер сеннен дигерлер.

Х а м л е т

Къыбырданманъыз. Отурынъ. Мен сизни джиберип оламам.
Анайым деп юзюнъизге тутарым кузьгю —
Бутюн бары-ёкъунъызны беян этер о.

К ъ ы р а л и ч е

Я не япмагъа истейсинъ. Мени ольдюрмеге истей, о.
Эй, ярдым этинъиз! Ярдым!

П о л о н и й

(Макъат артындан)
Ярдым этинъиз!

Х а м л е т

Къылычыны къынындан чыкъарып
Бу да недир? Сычавулмы? Ольгенинъ макъуль!

(Макъаткъа къылычыны сокъа. Полонийни ольдюре.)

К ъ ы р а л и ч е

Ах, анайым, Не ишлединъ асыл сен, балам?

Х а м л е т

Кимлигини бильмедим де, Къырал эдими о?

К ъ ы р а л и ч е

Бир мисильсиз къабааттыр шимди япкъанынъ!

Х а м л е т

Бу — къыралны алдав иле ольдюрювден ве
Къайыны иле тапышувдан бетердир, ханым.

К ъ ы р а л и ч е

Не? Къыралны ольдюрювден?!

Х а м л е т

Э, ханым, шойле.

К ъ ы р а л и ч е

Не яптым я мен санъа, сен ойле терс ве къаба
Манъа джевапланасынъ.

Х а м л е т

Япкъанларынъыз бутюн ахлякъсызлыкътыр
Акъикъатны масхара, утаныч, эйлеп.
Масюм эшкъ-муаббетнинъ беяз манълайында да
Ташма ташып тургъандай, ташып турмакъта.
Пек мукъаддес никях акъкъы ниетлерини
Хумарбазнынъ севдасына айландырмакъта.
Сиз шойле бир ярамазлыкъ эттинъиз аслы,
Бекяр олып къалды берген ваде ве вефа.
Шериатнынъ ресмий ремзи сизге бир оюн,
Япкъанынъызны корип, атта къызарыр фелек.
Мавы кок де сизге бакъып, къарара башлар,
Гуя къара къыямет кунь — гуя ки махшер...

К ъ ы р а л и ч е

Шу къадар бир этмишинъден мумкюнми бильмек,
Лафларынънынъ асылында нелердир сакълы?

Х а м л е т

Мына сизге эки сурет: мына ве мына.
Агъа-къардаш сымасы бу ресимде бар.
Бакъынъ нидже джазибелер сакълы биринде.
Зевс манълайдек гуя манълайы ачыкъ,
Сачы Апполоннынъ кербар сачыдай сачыкъ.
Марснынъ назарындай онынъ бакъышы магърур.
Турушында булут ашып топракъкъа тюшкен
Эльчи Меркурийнинъ сёнмез селябети бар.
Фазилетлер муджессеми, эр нокътасында
Иляхийлик муаббети, мухури ашкяр.
Бу — биринджи акъайынъыз. Мына бу исе —
Экинджиси. Хасталыкъ тийген башакъкъа ошар —
Тазе башакъ янында. Вай, козьчигинъиз къайда?
Ойле юксек яйлявдан шу сасыкъ батакъкъа
Насыл барып тюштюнъиз? Козюнъиз къайда?
Севги деменъиз. Сизинъ яшта боран билинмез.
Къафа иле яшагъайлар. Айтынъыз ана шу —
Табутны да таныйджакъ къафа къайдадыр?
Истен махрум дегильдирсиз, олмаса да, сиз —
Къымыр этмездинъиз. Демек, дуйгъунъыз белли.
Базарлыкъны да бойле атта этмезди телли.
Тынынъ бираз, насыл иблис сизни купе ве куньдюз
Ёлдан аздырып, шойле бир алларгъа салгъандыр.
Козьлери кёр, къулагъы сагъыр олгъанда да,
Шуурынъа бираз-бираз таянгъан адам
Бойле ёлун шашырмазды, бойле атмазды адым.
Эй, къайдасынъ, къаердесинъ ар-намус, икрам.
Эй, весвесе шейтан сенинъ кучюнъ, къудретинъ
Тул къадыннынъ бир эвине зулумлыкъ сарса,
Насыл этип енъсин къызлыкъ тафтини инам.
Тийменъ, шамдай ирий берсин. Алевнинъ кучю
Танъда орудж этсе — иснад[1], мелямет[2] дегиль.
Атта буз да янар экен, ве алий идрак
Ирадени къайыраркен, дегиль сандыракъ.

К ъ ы р а л и ч е

Хамлет олур, етер энди! Ах, меним , къозум,
Козьлеримнинъ къарачыгъын гонълюме бакътырдынъ,

[1] иснад дегиль — япкъан бир ишини бириси ичюн япты демек дегиль
[2] мелямет дегиль — айыплама, азарлама дегиль

Къара тамгъаларгъа толып кетти къарачыкъ,
Бир шей энди ювып олмаз, япмаз аппачыкъ.

Хамлет
Ифляс тёшекке ятып,
Джиркенч, фахши ферагъатнынъ терине батып,
Нефиске чатып, севмек, севильмеклер...

Къыраличе
Хамлет, аджын артыкъ!
Эр бир сёзюнъ ханджер олып урула дильге
Къулагъымны тешеята.

Хамлет
Даа ким иле — къатиль иле, айван иле, бир муртад иле,
Педеримнинъ тырнагъына ич тенъ олмагъан,
Къырал урбасыны кийген бир къокъла иле,
Салтанаткъа къыргъынлыкъны серпкен ляинле,
Тадж хырсызлап, азыране, къолтукъкъа къойып,
Этегининъ энъ астына сакълап, ве, озюни акълап,
Юрьген, ер котерген бир хырсыз иле.

Къыраличе
Хамлет, артыкъ аджын!

Хамлет
Бир алчакъ иле!
(Ольдюрильген къыралнынъ уруфы, колеткеси келип кире.)
Къорчаланъыз мени сема фериштелери!
Алий азретлери сёйленъ сизге не деркяр?

Къыраличе
Эй-вах, онынъ тутанагъы тутты.

Хамлет
Ихтимал,
Догъру ёлгъа чекмек ичюн дембель огъулны
Кельгендирсиз, куньлер кече, къоркъунч ферманынъызны
Беджералмадым. Айтынъыз, амма вазифемден даа таймадым.

Къыралнынъ колеткеси
Кельгенимнинъ макъсады — сенинъ тентиреп тургъан
Азим къарарынъны кене якъмакътыр, илля.

Амма шимди ананъа бакъ! Мерамет эт онынъ алына.
Оны эйле вахимеден, дешет, къоркъудан,
Аджиз рухлар олур къурбан къоркъу-вахиме окъундан.
Бир агъызчыкъ муляйим сёз, сёйле ананъа.

Хамлет
Ханым, не олды, я?

Къыраличе
Я озюнъе не олды я? Бошлукъкъа бакъып,
Не акъкъында лаф этесинъ бош ава иле,
Козьлеринъни акъайтырып, чакъчайтырасынъ.
Санки юкъу серсеминден эшитип ферман
Вуджудынъда сачынъ, тюкюнъ тикке туралар.
Балачыгъым, озюнъни сен къолгъа алгъайсынъ,
Козьлеринъе корюнгенлер нелер къуралар?

Хамлет
Ана о, ана о! Э, бакъынъыз, о ап-акъ!
Онынъ сыфаты, онынъ беяз череси
Атта ташны иритеджек. Юзюнъни менден чевир,
Юрегимни парчалай бакъышынъ сенинъ.
Санъа бакъсам, алсызланыр, юрегим меним,
Къан ерине козьяш тёкип, шайланыр гуя.

Къыраличе
Вай, къозум, кимнен сен шай лафлар этесинъ?

Хамлет
Бакъынъыз, аджеба,
Анавы якъта сиз бир шей корьмейсинъизми?

Къыраличе
Ёкъ, этрафтаки корюнген шейлерден гъайры ич бир шей корьмейим.

Хамлет
Эшитмейсинъизми?

Къыраличе
Сенинъ иле меним сесимни тек эшитем.

Хамлет

Ана озю, турмакътадыр! О таба бакъынъ,
Бакъынъ, гуя тири джандай катып турмакъта.
Бабам шимди къапы таба ёлун алмакъта, корьдинъизми?

Къыраличе

Хаста рухнынъ семереси бу
Уруфларны хаста рухлар тек коре биле.
Хамлет, балам! Къальбим яна, эп парчалана.

Хамлет

Яхшы парчанъызны асрап — азизлемекчюн,
Яман парчанъыздан вазгечинъ бутюн.
Хайырлы гедже. Эмджеме барманъыз энди.
Саф виджданда ай озюнъизни тутунъыз бугунь.
Адет джанлы ис-дуйгъунынъ душманыдыр эп,
Лякин базан достлугъы бар, душманлыкъ дегиль.
Янъы куньдай кийип ахлякъ къаидесини,
Биз яхшылыкъ огъурында юреркенмиз деп,
Олгъан лафны яхшылыкъкъа ёрармыз адет.
Бугунь сёзни туталсанъыз, ярынгъа енгиль,
Гедже кечер, енгиль олур, меним шеадет.
Эп тилейим, сизге кене хайырлы гедже,
Тёвбе-тевфикъ ёлун тутып, кетсенъиз, Юдже
Багъышларкен эпимизге япкъан хатаны.

*(**Айше Кокиева**нынъ терджимеси)*

Суаллер ве вазифелер:

1. Къасрда ерлешкен бир ханеде къырал, къыраличе, Полоний, Офелия, Розенкранц ве Гильдестрен не акъкъында лакъырды юрютелер? Къыралгъа Гильдестерннен Розенкранц нелер айткъаныны эсердеки сатырларнен исбат этинъиз. Олар Къыралгъа Хамлет акъкъында насыл бир малюмат бильдирелер?
2. Хамлетнинъ «Я аят, я олюм» киби монологында насыл меселелер котериле? Бу монологны эзберленъиз.
3. Санадаки пантомиманы корьген Офелия шахзадеге насыл бир суальнен мураджаат эте? Сонъра озю насыл бир нетидже чыкъаргъаныны айтынъыз.
4. Хамлет анасы ве къыралгъа насыл джевап къайтара? Бабасынынъ ольдюрилювини анасына насыл беян эткен сатырларны эсерден тапып окъунъыз.

5. Анасынынъ япкъан къабаатыны Хамлетнинъ сёзлеринде айтылгъан маневий сатырларнен исбатланъыз. Ар, намус, икрам меселелери акъкъында айткъан сёзлерини айырынъыз. Бу вазиетни къыралнынъ руху огълуна насыл сёзлер айтып токътата?

КЛАССИЦИЗМ УСЛЮБИНИНЪ ИЛЕРИЛЕВИ

Джиан эдебиятынынъ чешит девирлеринде классицизм, сентиментализм, романтизм, реализм киби услюплер инкишаф эткени беллидир.

Классицизм XVII асырда франсыз эдебиятында шекилленди, XIX асырнынъ башына къадар Аврупа мемлекетлери эдебиятында къулланылып, иджадий бир услюп олып къалды.

Франциядa классицизимнинъ муим эснаслары Пьер Корнель, Мольер, Жан Расин киби ве дигер языджыларнынъ эсерлеринде ифадесини тапкъаны беллидир.

Классицизм мурекkeп ве зыддиетли адисе олып, джиан эдебияты тарихында айрыджа эмиет ве къыйметке юксельди. Франциядa — классицизм — абсолютизмнинъ мустехкемлениш шараитинде, Италияда — кечки Уянув девринде, Русиеде — абсолютизмге къаршы ильк гъаелернинъ пейда олув (декабристлер) девринде мейдангъа кельди.

Классицизм эсерлерининъ мундериджеси земаненинъ муим икътисадий ве ахлякъий меселелерини акс этти. Классицизм эдебияты-реалистик тефеккюрнинъ махсулаты ве корюниши олып къалды.

Реалистик тефеккюрнинъ менсюплигини косьтерген эки алямет бар. Реалистик тасвирнинъ биринджи алямети — классицизм векиллери къараманларнынъ ички дюньясыны терен ве айдын косьтерилювине эмиет бергенлеринен багълыдыр. Классицизмнинъ къудретли къуралларындан бири — психоанализ яни психологик талильдир. Эсерде иштирак эткен эр бир къараманнынъ япкъан арекетлери, йипинден инесине къадар, терен косьтерилюв ве тасвир этилювдир.

Реалистик тасвирнинъ экинджи алямети — эсернинъ тили ве сюжетининъ аддийлигинен тайинлене.

Классицистлер чокъусы антик эдебий эсерлерде ишленген сюжетлерни къулланыр эдилер. Кечмиш санаткъа олгъан терен ихтирамыны олар бойле ёлнен ифаде эте эдилер. Бу сюжетлер, XVII — XIX асырдаки Аврупанынъ ичтимаий-сиясий аятында меркез ерни алгъан меселелерни айдынлатмакъ ичюн, языджылар тарафындан сечилир ве ишленир эди.

Классицизм усулынен язылгъан эсернинъ муим хусусиети бар. Язылгъан эсер муэллифнинъ терен инсаниетлик гъаеси ве ирадесине бойсундырыла. Къараманларнынъ такъдири эсас гъаеге олгъан мунасебет эсасында тасвир олуна. Эсерге бойле шартлар къоюлгъаны ичюн, къараманларнынъ психологиясы рухий вазиети ве тили терен косьтерильмей.

Инсан характерининъ бойле схематик шекильде тасвир олунувы классицизмнинъ муим эснасларындан келип чыкъа эди. Олар аятны абстракт бир схема киби, тек «къара» ве «беязны» коре эдилер. Шундан себеп, эсерлериндеки къараманларнынъ сымасы я менфий, я да мусбет къараманларгъа болюнир эди.

Классицизм эстетикасы боюнджа, эсерде «учь бирлик» талабы къулланыла. Эсерде тасвир олунгъан адисе бир сюжет ёлагъынен ифаде этиле. Яни биз айткъан шейлер — арекет бирлиги къаидесини тешкиль этелер.

Адисе-вакъиа бир ерде олып кечмели. Яни бу экинджи талап — ер бирлиги къаидесини мейдангъа кетире. Вакъиалар йигирми дёрт саатте олып кечмели. Бу исе классицизм услюбининъ «вакъыт бирлиги» деп адландырылгъан учюнджи талабыдыр.

Эсер котеринки услюпте язылып, анда фикир этюв ифаделернинъ назиклиги ве гузеллигине айрыджа эмиет берильгени де классицизм услюбининъ буюк векиллери иджадыны пек муим ве зарур меселелерге багъышлангъанлар. Бу эсерлернинъ гъаесини инсаниетнинъ ахлякъий меселелери тешкиль эте эдилер. Классицистлернинъ эсерлеринде девирлер кечкен сайын аят акъикъаты терен, кениш тасвир олуна башланды. Хусусан Ж.Б. Мольернинъ иджадында акъикъатперверлик пек кучьлю тасвирленди. Классицизмнинъ бу хусусиетлери сонъра джиан эдебиятында реалистик услюпнинъ шекилленювинде буюк роль ойнады.

Суаллер ве вазифелер:

1. Классицизм услюбининъ шекилленюв деври анги асыргъа аиттир? Бу услюп къайсы муэллифлернинъ эсерлеринде озь ифадесини корьгенини айтынъыз.

2. Классицизм Франция, Италия, Русиеде насыл девирлерде мейдангъа кельди? Классицизмнинъ эсас хусусиетлери не узеринде тайинленгенини айтынъыз.

3. Классицизм эстетикасы боюнджа эсерге насыл талаплар къоюлгъаныны анълатынъыз.

ЖАН БАТИСТ МОЛЬЕР (1622—1673)

Улу драматургнынъ акъикъий сойады — Поклен. Мольер исе онынъ тахаллюсыдыр. Бабасы жан Батист къыралнынъ сарайында хызмет эткен, урьметли бир инсан олгъан. Драматургнынъ ады бабасындан келип чыкъкъандыр. Эвлядынынъ келеджегини къайгъыргъан ана-баба, сарайдаки зенаат бабасындан огълуна кечсин деп, рухсет алмагъа наиль олгъанлар. Амма эвлядынынъ арзу истеклери башкъа эди. Къартбабасынынъ ярдымынен колледжге окъумагъа кирип, элине дипломыны ала. Паралы зенаат оны меракъландырмагъаны себебинден, о, актёрлыкъ зенаатынынъ саиби ола. Энди Поклен ёкъ эди. Францияны ве бутюн дюнья театр санатынынъ шерефини арттыргъан Мольер пейда олды.

Мольер фикирдешлери ве достлары арасындан труппа топлап, Парижде театр тешкилятландыра. Амма олар бу иште мувафакъиет къазанып оламайлар. Театрни къапатмакъ сырасы келе. Кене де келишмеген бу ал яшны къанаатлендирмей. О, актёр олмагъа истеген экен, актёр олып, кезип юрьген комедиантларнынъ труппасына къошула. Оларнен Франциянынъ шеэрлерини кезип юре, лякин озю пьеса язаджагъыны биле, акълына кетирмей. Бойле этип, 13 сене девамында бу театр труппасынен мында быралкъы киби кезе. Бу девирде, о, аят мектеби кече.

Мольернинъ драматург истидады апансыздан пейда ола. Труппасынынъ фукъаре репертуарыны кенишлетмек себебинен, о, къолуна къалем ала. Комедиографнынъ комедиялары 1653 сенеден сонъ этрафкъа джайрай. 1650 сенелери Мольер Парижге къайта. Истидатлы ве теджрибели режиссёр ве драматургкъа чевриле. О, реберлик эткен труппада истидатлы актёр ве актрисалар чалышалар. Версальде, къырал огюнде япылгъан чыкъышларда бу труппа бир чокъ мувафакъиетлерге наиль ола. Ильки вакъытлары генч къырал Людовик XIV драматургкъа нисбетен алидженаплыкъ эте. Театр сарай театри статусына ирише.

Парижде Мольер озюнинъ шан-шуретли «Тартюф» (1664), «Дон Жуан» (1665), «Мизантроп» (1666), «Тамакъкяр», «Жорж Данден» (1668), «Корьмемиш задекян» (1670), «Скапеннинъ ийлекярлыгъы» (1661) киби бир сыра драматик эсерлерини яза.

Драматургнынъ омюрининъ сонъки сенелери гъает мураккеп кечкени беллидир. Комедияларынынъ сатирик джеэтлеринден буюк зарар корьген битараф инсанлар муэллиф акъкъында этрафкъа бинъ тюрлю уймагъан фитнелер дагъыталар.

1673 сенесининъ февраль айында Мольернинъ «Сахте хаста» адлы комедиясынынъ премьерасы олып кече. Эсас рольни Мольернинъ озю иджра эте. О, озюни пек ярамай ис эте, амма зенаатлыкъ гъуруры устюнлик этип, о, алы-эвалына эмиет бермейип, спектакльнинъ биткенине къадар иджра эте. Шу геджеси драматург фани дюньяны терк эте.

Парижде, архиепископ мевтаны «комедиант» «япкъан гунияхлары ичюн афу истемеген гуняхлы» оларакъ, мезарлыкъта дефн этмеге рухсет этмей. Сонъ-сонъуна оны озюнинъ джаныны къыйгъан ве хачланмагъан балалар комюльген ерге дефн этмеге рухсет эткенлери беллидир. Муэллифнинъ такъдири бойле аджыныкълыдыр.

Суаллер ве вазифелер:

1. Жан Батист Мольернинъ сой-адына аит бильгилеринъизни озь сёзюнъизнен икяе этинъиз.

2. Драматургнынъ аятий ве иджадий фаалиети акъкъында бильген малюматынъызнен пайлашынъыз.

3. Муэллифнинъ драматург оларакъ истидады не вакъыт пейда олды? Труппа тизип, насыл ишлер беджергенини икяе этинъиз.

4. Парижде Мольер насыл эсерлерини язды? Эсерлерининъ серлевалары ве язылгъан сенелерини айтынъыз ве дефтерлеринъизге къайд этинъиз.

Мольернинъ «Корьмемиш задекян» комедиясына даир

Сарай янында тешкиль олунгъан театрде ойналгъан пьесаларнынъ эписи мытлакъ къыралнынъ япкъан сымарышынен язылыр эди. Язылгъан пьесанынъ сюжетине къырал истеген шейлерини кирсетмеге къарышкъаны да белли эди.

Къырал Людовикнинъ Туркие эльчиси арасында олгъан давасындан сонъ, Мольерге янъы эсеринде турклернинъ устюнден кулюнген эпизод кирсетильгени сымарыш этиле. Мольер озюнинъ «Корьмемиш задекян» пьесасына къараманлыкъкъа такъдим этильген комик эпизодны кирсете.

Эсерде пек зенгинлешкен буржуа дженап Журден медениетли адам олмагъа истей. Бильгили, тербиели олмакъ ичюн, озюне оджалар тута, озюни джемиетте тутмагъа огрене, йырламагъа, ойнамагъа, чалмагъа, севгилисине мектюплер язмагъа огрене. Туткъан оджаларынынъ эр бири зенгин талебесине артыкъ чокъ шей огретмеге ынтылалар. Онынъ зенгинлигини козь огюне алып, ярамай йырласа да, яхшы деп, айбетлейлер.

Бойле этип, оджалар гъарип зенгин устюнден кулелер. О, исе онынъ япкъан илерилевлери ве къазанчларыны макъуллеген оджаларына инана. Ондан франкларыны кунь сайын, савургъан граф Доранткъа да ишанчы кямиль ола.

Шойле бир эджнебийликнен, Журден кулюнчли мерасимде иштирак этмеге разы ола. Бу кулюнчли мерасимни де Мольернинъ озю тюшюнип тапкъан. Журденге франсызларнынъ шеджересинден дегиль де, турклернинъ шерджересини бергенде, таякъларнен оны котеклеп, дели ерине санып, ашшалайлар.

Оджалар, граф Дорант, фазилетли Клеонт ве онынъ доландырыджы ярдымджысы Ковьель не себептен Журденни севмейлер, оны ашшалайлар? Оны ашшалагъанда да, буюк бир кейф алалар. Журденнинъ этрафындаки адамлар граф маркиз олмагъа истеп, япкъан арекетлери узеринден кулелер.

Энъ эсасы, бу инсанлар онынъ бильгиге олгъан ынтылышы, истегини ич де багъышлап оламайлар. Къадыны, къызы биле онынъ тарафыны тутмайлар. Атта эв-баркъны джыйыштыргъан Николь биле, эвге кельген адамлар эв-баркъны темиз тутмагъа кедер этелер деп, къаршы чыкъа.

Комедиянынъ сонъу гузель нетиджелене. Журденнинъ къызы Люсиль ве Клеонт эвленеджек олалар. Маркиза графнынъ къадыны оладжагъына разылыкъ бере. Журден эфенди исе, олып кечкен шейлерни акъикъат деп таный. Журденнинъ задекянлыкътаки намус, ар, изет, нефис, сечилюв, улулыкъ киби анъламларнынъ эписи — хаялгъа къапылув, озь-озюни алдав олгъаны анълашыла.

Бойле этип, Мольер Журденнинъ кулюнчли вазиетлерде тасвирлеп, кулькю пейда эте. Бунынъле берабер Журденнинъ этрафындаки къараманлар да муэллиф тарафындан кулькюге алына.

Суаллер ве вазифелер:

1. Комедиясына Мольер насыл комик левха кирсете? Буны онъа ким теклиф эткенини айтынъыз.
2. Комедияда тасвир олунгъан адисе-вакъиаларны икяе этинъиз.
3. Бу эсернинъ эсас проблемасы насыл гъаелернен багълы олгъаныны, метинни окъуп, анълатмагъа тырышынъыз.

КОРЬМЕМИШ ЗАДЕКЯН[32]

(Беш пердели комедиядан парчалар)

Биринджи перде

Бир чокъ чалгъы алетлери иле увертюра иджра этиле;

Сана ортасында маса башында музыка оджасынынъ талебеси Журден бей эфенди сымарлагъан серенадагъа макъам уйдура.

Биринджи корюниш

Музыка оджасы, оюн оджасы, эки йырджы, йырджы къыз, эки кеманеджи, дёрт оюнджы.

Музыка оджасы *(йырджы ве чалгъыджыларгъа)*

Мында, бу якъкъа буюрынъыз, мына бу залгъа, о, кельгендже бираз раатланынъыз.

Оюн оджасы *(оюнджыларгъа)*

Сиз де, мына бу тарафкъа кечип турунъыз.

Музыка оджасы *(талебеге)*

Азырмы?

Талебе

Азыр.

Музыка оджасы

Къана бакъайыкъ... ярамай дегиль.

Оюн оджасы

Янъы бир шейми, ёкъса?

Музыка оджасы

Эбет, бизим анав гъарип адам юкъудан уянып тургъандже, талебеге бир серенада макъамы уйдур, дедим.

Оюн оджасы

Бакъмакъ мумкюнми?

Музыка оджасы

Бей эфендимиз кельген сонъ сиз о серенаданы диалогынен берабер динълерсиз. О, тезден келир.

Оюн оджасы

Артыкъ бизим ишимиз башымыздан да юксек.

Музыка оджасы

Айтмагъа келеми! Биз керек адамымызны энди таптыкъ. Журден бей эфенди озюнинъ задекянлыкъ делилигинен, задекянлыкъ къылыкъларынен — бизим ичюн бир хазине! Эгер эр кес онынъ

киби олса эди, сизинъ оюнларынъызнен меним музыкама башкъа бир шей керекмез эди.

Оюн оджасы

Эбет, тап о къадар дегиль. Онынъ озюнинъ файдасы ичюн, биз айткъан шейлерни, биз анълаткъан шейлерни анълагъаныны истер эдим.

Музыка оджасы

Анъламагъа — анъламай амма, лякин бизге яхшы пара тёлей, бизим санатымыз да, шимди бундан башкъа шейге мухтадж дегиль.

Оюн оджасы

Догърусыны айтсам, мен шан-шуретке о къадар первасыз бакъмайым. Эль-чырпмалар манъа кейф бере. Ахмакълар ичюн санатынъны сачып-тёкмек, къабакъбашлар, кутюклерге къыймет кестирмек, эр анги артист ичюн олюмдир. Санатны яхшы анълагъан, онынъ инджеликлерини бильген, догъру къыймет кескен, эмегинъни макътап алгъышлагъан адамларгъа джаным къурбан олсун. Эбет, энъ гузель мукяфат — оларнынъ эльчырпма, алгъышларыдыр. Бойле мукяфат бильгили, медениетли адамлар тарафындан берильсе даа яхшы.

Музыка оджасы

Мен де бунъа разым, мен де макътавларны севем. Керчектен де, эльчырпмалардан да яхшы шей бармы? Къурудан-къуру макътав кимге керек? Лякин бир тарафтан ялынъыз бир макътав инсангъа азлыкъ эте. Даа бир башкъа бир шейлер керек; меселя, къолунъызгъа бир шейлер туттырсалар, бу энъ яхшы макътавдыр.

Догърусыны айткъанда, бизим бей эфендимизнинъ де, бильгиси о къадар буюк дегиль, эр шейге билир-бильмей къыймет кесе, керек олмагъан ерде, эль шапылдата, амма — лякин къыйышмыйыш арекетлерини акъчанен догъурлай, онынъ ферасети — кисесинде, онынъ макътавлары — акъчанен ольчене; шунынъ ичюн пе-е-к бильгили, окъумышлы, будаладан коре, биз ичюн, бойле джаиль задекян файдалыдыр.

Оюн оджасы

Сизинъ сёзлеринъизде джан бар, лякин менимдже, сиз парагъа къарардан зияде эмиет бересиз; айтаджакъ олсам, ачкозьлюк, пара пешинден чапмакъ ойле бир шей ки, о инсангъа бир заман эйилик кетирмеди.

Музыка оджасы

Бунъа бакъмадан, сиз бизим анав гъарип адамдан ымпыс-тымпыс пара аласынъыз.

Оюн оджасы

Эбет, алам, лякин пара мен ичюн баш меселе дегиль. Эбет, онынъ байлыгъына коре, бираз даа бир шейге зевкъы олса эди, меним истегеним — бу!

Музыка оджасы

Мен де шай: я биз экимиз шунынъ ичюн тырышамыз да. Амма насыл олмасын, онынъ саесинде, бизге эмиет берип башладылар. Башкъалары макътаса, о, пара тёлей.

Оюн оджасы

Мына, озю де кельди.

Экинджи перде

Биринджи корюниш

Журден бей эфенди

Машалла! Ама да ойнайлар! Пек гузель, юксек дереджеде!

Оюн оджасы

Оюн музыкагъа уйгъун олса, даа да тесирли ола. Биз сиз ичюн балет чагъырттыкъ, онынъ насыл гузель олгъаныны озюнъиз корерсиз!

Журден бей эфенди

О балет манъа бугунь керек оладжакъ. Уйле емегине мусафирликке гузель бир ханым келеджек, онъа юксек мертебени косьтеририм.

Оюн оджасы

Эр шей азыр.

Музыка оджасы

Бир шей айтмакъ истейим, бей эфендим: Сиз киби инсан афтанынъ эр чаршенбе я да першенбе куню эвинъизде концерт бермек керексиз.

Журден бей эфенди

Я задекян бей эфендилер ойле концерлер берелерми?

Музыка оджасы

Эбет, бей эфендим.

Журден бей эфенди

Ойле олса, мен де берип башларым. Биз беджерип олурмызмы?

Оюн оджасы

Маркизагъа теменна этмекними?

Журден бей эфенди

Эбет, онынъ ады — Доримена.

Оюн оджасы

Къана элинъизни беринъиз.

Журден бей эфенди

Керекмей. Сиз манъа косьтеринъиз, мен озюм билерим.

Оюн оджасы

Эгер сиз онъа пек итирам косьтермек истесенъиз, арткъа бир адым япып, бир кере теменна этмек, шундан сонъ, онъа якъынлашып, учь кере теменна этмек ве ахыры-сонъу онынъ аякъларына эгильмек керексиз.

Журден бей эфенди

Къана, косьтеринъиз.

(Оюн оджасы косьтере.) Анълашылды.

Учюнджи корюниш

Кене шулар, къылычбазлыкъ оджасы ве элинде эки къылыч (рапира) иле лакей.

Къылычбазлыкъ оджасы *(Лакей элинден къылычларны алып, бирисини Журден бей эфендиге бере).*

Къана, буюрынъыз, эфендим: теменна; кевденъизни догъру тутунъыз! Сол тарафынъызгъа чокъджа таянынъыз. Аякъларынъызны о къадар керменъиз. Эки табанынъыз да бир сырада олсун. Элинъиз белинъизден ашагъы олмасын. Къылычынъызнынъ уджу омузынъызнынъ къаршысында олсун. Элинъизни о къадар узатманъыз. Сагъ элинъизнинъ авучы козь юксеклигинде олсун. Сол омузынъызны аркъагъа чекинъиз. Башынъызны тик тутунъыз. Ишанчлы козьнен бакъынъыз. Илери уджюм. Беденинъиз къыбырдамасын. Квартнен уджюм этинъиз, ойле де арткъа чекилинъиз. Бир, эки. Кене эвельки ерге барынъыз. Кене ишанчнен башланъыз. Бир адым арткъа. Огге ташлангъанда, къылыч огге атылсын, беденни исе мумкюн олгъаны къадар, дарбеден къорчаламакъ керек. Бир, эки. Къана, лютфен: терс усулынен уджюм этинъиз, ойле де усулнен чекилинъиз. Уджюм. Беден къыбырдамай. Уджюм. Эвельки ерге. Бир, эки. Кене янъыдан башланъыз. Бир адым арткъа. Имае этинъиз эфендим, имае этинъиз! *(«Имае этинъиз! Сакъът олунъыз!» — деп къычыраракъ, Журден бей эфендиге бир-къач кере къылыч уджуны санчып ала).*

Журден бей эфенди *(оюн оджасына)*

Акъылдан аздынъызмы не? Къылычбазлыкънынъ бутюн усулларыны, беш пармагъы киби бильген, ракъибини бир сильтемнен ольдюрмекни корьсеткен кишинен давалашмакъ истейсизми?

Оюн оджасы

Тюкюрдим мен онынъ терс, кварт усулларына!

Журден бей эфенди *(оюн оджасына)*

Етер, дейим сизге!

Къылычбазлыкъ оджасы *(оюн оджасына)*
Ах, сиз, арсыз адам, мына шимди косьтеририм!
Журден бей эфенди
Тынчланынъыз, азиз фехтмейстер!
Оюн оджасы *(къылычбазлыкъ оджасына)*
Ах, сиз, атбаш адам!
Журден бей эфенди
Тынчланынъыз, азиз оюнмейстер!
Къылычбазлыкъ оджасы
Мына мен сизге барып етсе эдим!
Журден бей эфенди *(къылычбазлыкъ оджасына)*
Яваш, яваш!
Оюн оджасы
Меним элим сизге етсе эди!
Журден бей эфенди *(оюн оджасына)*
Етер, дедим!
Къылычбазлыкъ оджасы
Мен сизни шимди эзип ташларым!
Журден бей эфенди *(къылычбазлыкъ оджасына)*
Алла ашкъына!
Оюн оджасы
Мен сизни шимди шиширирим!
Журден бей эфенди *(оюн оджасына)*
Ялварам!
Музыка оджасы
Ёкъ, эфендим, биз онъа бир акъыл къояйыкъ! Тербиесиз!
Журден бей эфенди *(музыка оджасына)*
Вай, Аллахым! Вазгечсенъиз шуны!

Суаллер ве вазифелер:

1. Пек зенгинлешкен буржуа дженаплары Журден, медениетли олмакъ ичюн, нелер япа? Биринджи корюништен окъутмагъа, огретмеге тутулгъан оджаларнынъ сёзюнден бу акъта нелер анълашылгъаныны икяе этинъиз?

2. Афтанынъ эр чаршенбе ве я да першенбе куню Журден эвинде концерт бермеге башлайджагъыны бильдире. Оджалар Журден эфендиге чешит тюрлю марифетлер яптыртып, устюнден кулюнген эпизодларны окъуп, айырынъыз. Нетиджелер чыкъарынъыз.

3. Учюнджи корюниште къылычбазлыкъ оджасы талебеси Журденге нелер огретмеге ынтыла? Онынъ устюнден, насыл кульгенини, эсерден мисаллер кетирип анълатынъыз.

Докъузынджы корюниш

(Турк мерасими)

(Муфтий, йырлагъан дервишлер, ойнагъан турклер, муфтийнинъ тавабалары).

Биринджи балет корюниши

Алты турк чифт-чифт олып келелер. Олар учь дане килим кетирелер. Бир-къач оюн арекетлеринден сонъ килимлерни башлары устюне котерелер. Йырлагъан турклер килимлер тюбюнден кечерлер ве сананынъ эки тарафына тизилирлер. Муфтий ве дервишлер бу корюнишнинъ сонъунда булуныролар. Бундан сонъ турклер килимлерни тёшерлер ве тиз устюне чёкерлер, муфтий ве дервишлер ортада туралар. Муфтий чешит тюрлю ишмарларнен юзюни бурюштирип, Магометни чагъыра, тавабалары ве хызметчилери исе бу вакъытта юзю къоюн тюшип, эллерини котеререк, «Алла!» деп дуа окъуйлар, сонъра ерлеринден къалкъып, «Аллаху экбер!» дейлер, эки дервиш исе, Журден бей эфендининъ артындан келирлер.

Онунджы корюниш

Кене шулар ве туркче урба кийген Журден бей эфенди.

Муфтий *(Журден бей эфендиге)*

Бильсенъ эгер джевап бер,
Бильмесенъ эгер, индеме
Мен мында муфтиййим,
Сен агълайсынъ?
Анъламасанъ,
Не агълайсынъ,
Не сакълайсынъ,
Такъмакълайсынъ...
(Эки дервиш Журден бей эфендини алып чыкъалар.)

Он биринджи корюниш

Муфтий, дервиш, турклер

Муфтий

Ады не я, ады не я?

Турклер

Джиурдина. Джиурдина.

Муфтий *(секирип)*
Джиурдина. Джиурдина.
Турклер
Джиурдина. Джиурдина.
Муфтий
Магомета эфендина!
Сорайым мен Джиурдина,
Оны япаджам паладина,
Береджем онъа алебардина
Ёллайджам оны Фелестина
Геми иле бригантина
Дженк этмеге христианина.
Магомета эфендина!
Элини сорайым Джиурдина.
(Турклерге) Бегенесизми Джиурдина?
Турклер
Эвалла! Эвалла!
Муфтий *(йырлай ве ойнай)*
Ха-ла-ба, ба-ла-шу,
ха-ла-ба, ба-ла-шу, ба-ла да.

(Муфтий ве дервишлер кетелер.)

Он экинджи корюниш

(Кене шулар, муфтий, дервишлер ве Журден бей эфенди.)
Экинджи балет корюниши

Журден бей эфенди
Ух!
Муфтий *(Журденге)*
Алдатмайсаноз?
Турклер
Ёкъ. Ёкъ. Ёкъ.
Муфтий
Дегильсинъми шарлатанос?
Турклер
Ёкъ. Ёкъ. Ёкъ.
Муфтий *(турклерге)*
Берейимми онъа тюрбанос!
Турклер
Алдатмайсаноз? Ёкъ. Ёкъ. Ёкъ. Дегиль шарлатанос? Ёкъ. Ёкъ. Ёкъ. Беринъиз онъа тюрбанос!

Учюнджи балет корюниши

(Музыка алтында турклер ве Журден бей эфендиге тюрбан кийсетелер).

Муфтий *(Журденге къылыч бере)*

Сен энди — дворян.
Дегиль бу ялан.
Бу къылычы алан.

Турклер *(Къылычларыны къынындан чыкъаралар.)*

Сен энди — бу дворян.
Дегиль бу ялан.
Бу къылычы алан.

Дёртюнджи балет корюниши

(Турклер, музыка алтында ойнай-ойнай, Журден бей эфендини къылычнынъ артынен уралар).

Муфтий

Вур, вур.
Къылычы сувур.

Бешинджи балет корюниши

(Турклер ойнай-ойнай, Журден бей эфендини сопаларнен уралар)

Муфтий

Не утаныр, Не къоркъар, Урьмети артар!

Турклер

Не утаныр, Не къоркъар, Урьмети артар!

Муфтий учюнджи кере Магометни чагъыра. Дервишлер онъа къолтуталар, сонъра турклер ойнай-ойнай ве йырлай-йырлай муфтининъ этрафында айланалар ве ниает Журден бей эфендини озьлеринен берабер алып чыкъып кетелер.

Бешинджи перде
Учюнджи корюниш

(Кене шулар, Журден бей эфенди.)

Дорант

Азиз бей эфендим! Биз маркизанен берабер сизинъ янъы унванынъызны хайырламакъ ве турк султаны иле къызынъызнынъ оладжакъ никях тою къуванчыны пайлашмакъ ичюн кельдик.

Журден бей эфенди *(оларгъа туркче теменна эте)*

Сизге, дженабы алийлери йылан кучюни ве арслан акълыны арз этем.

Доримена

Мен бириндджилер сырасында сизни энъ юксек шурет басамагъына котерильгенинъиз иле хайырламакъ бахтына наиль олдым.

Журден бей эфенди

Сизге, ханым эфенди, йыл бою къатмер гуль киби, ачылып турманъызны арз этем. Мени шерефлемек ичюн, кельгенинъизге пек миннетдарым, ве, сизинъ къаршынъызда, апайымнынъ япкъан акъылсызлыкъ арекетлери ичюн, афу сорайым.

Доримена

Айды, бир шей дегиль! Мен онынъ бу япмышыны джан-гонъюльден багъышлайым. Эбет, мен о, сизни бойле къызгъангъаныны пек яхшы анълайым, сиз киби хазинени, къызгъанмамакъ олурмы?

Журден бей эфенди

Меним юрегимнинъ, хазинемнинъ саиби олмагъа ялынъыз сиз акълысынъыз.

Дорант

Коресизми, маркиза, Журден бей эфенди енъишлерден башы айлангъан адам дегиль: о ич бир вакъыт достларыны унутмай.

Доримена

Бу — эйи къальб аляметидир.

Дорант

Турк дженаплары къайда я, корюнмей? Биз сизинъ достларынъыз оларакъ, онъа озь урьметимизни косьтереджек эдик.

Журден бей эфенди

Ана, о, келеята. Мен шимди къызымны да чагъырттым, келип, онъа севгисини бильдиреджек.

Единджи корюниш

(Кене шулар ве Журден ханым)

Журден ханым

Бу не я? Бу насыл янъылыкъ? Айткъанларына коре, сен къызымызны бир масхарабазгъа акъайгъа бере экенсинъ!

Журден бей эфенди

Агъызынъны япаджакъсынъмы, ёкъмы, арсыз къадын? Бездим сенинъ акъылсызлыкъларынъдан! Ич де акъылынъ кирмеди!

Журден ханым

Ёкъ, сенинъ акъылынъ кирмеди башынъа: эр корюнюшинъде бир дели къыяфетинде оласынъ. Не япмакъ истейсинъ? Бу да насыл топлашув?

Журден бей эфенди

Мен къызымызны турк султанынынъ огълуна акъайгъа береджек олам.

Журден ханым

Турк султанына?

Журден бей эфенди

Эбет. *(Ковьельни косьтерип.)* Бу тильмач вастасынен онъа олгъан урьметинъни беян эт.

Журден ханым

Керекмей манъа тильмач-мильмачынъ. Мен озюм онъа къызымны санъа бермем, деп айтырым.

Журден бей эфенди

Агъызынъны къапатаджакъсынъмы, ёкъмы?!

Дорант

Журден ханым эфенди, сиз керчектен де бойле шерефни ред этесизми? Киевинъиз, турк султаны киби, алий зат олгъаныны истемейсизми?

Журден ханым

Ялварам, эфендим, сиз бизим ишимизге къарышманъыз.

Доримена

Бойле буюк бахттан юзь чевирмек олмаз.

Журден ханым

Сизге де риджа этем, ханым, эр ишке бурнунъызны сокъманъыз.

Дорант

Биз сизни, достумыз олгъанынъыз ичюн, къайгъырамыз.

Журден ханым

Дост-мост анъламам, ве, бойле достлукъкъа ихтияджым да ёкъ.

Дорант

Я къызынъыз бабасынынъ сёзюне къаршы дегиль де.

Журден ханым

Меним къызым туркке чыкъмагъа разымы?

Дорант

Шубесиз.

Журден ханым

О, Клеонтны унута билирми?

Дорант

Я дюньяда юксек мертебели, алий затлы олмакъ ичюн, не япмазсынъ?!

Журден бей эфенди

Не къадар инат я, бу къадынлар! Бир еринъ эксиледжекми ёкъса?

Ковьель

Сиз мени тек динъленъиз, сонъ насыл истесенъиз, ойле япарсынъыз.

Журден ханым

Сонъ, не дейджексинъиз я?

Ковьель *(Журден ханыма, яваш.)*

Биз сизге бир сааттен берли ишмар этемиз. Аслы да биз бутюн бу маскарадны сизинъ ошлы акъайынъыз Журден бей эфенди ичюн яптыкъ. Онынъ къылыкъларыны озюнъиз коресиз де. Турк султанынынъ огълу исе — Клеонттыр.

Журден ханым *(Ковьельге)*

Меселе бойле десе!

Ковьель *(Журден ханыма яваш)*

Мен исе — Ковьелим, тильмач.

Журден ханым *(Ковьельге, яваш)*.

Ойле олса, мен анъладым ве разым.

Ковьель *(Журден ханыма, яваш)*

Ама бильдирменъиз.

Журден ханым *(къычырып)*

Э, эр шей еринде. Никях тоюна мен разым.

Журден бей эфенди

Не исе де, акъылы ерине кельди!

(Къадынына). Сен исе оны динълемеге истемеген эдинъ! Сени къандыраджагъына инана эдим. Иште, турк султаны демек будыр.

Журден ханым

О манъа эр шейни тантиминен анълатты, мен разым. Нотариусны чагъыртмакъ керек.

Дорант

Пек яхшы ниет. Сиз исе, Журден ханым эфенди, тынчланынъыз ве эндиден сонъ, мухтерем акъайынъызны куньлеменъиз. Биз, маркизанен берабер шу айткъан нотариуснынъ хызметинден файдаланып, никяхлы къары-къоджа олурмыз.

Журден ханым

Мен бунъа да разым.

Журден бей эфенди *(Доранткъа, яваш)*

Бу не, козьбоявмы?

Дорант *(Журден эфендиге, яваш)*

Барсын, бу масалгъа инана берсин.

Журден бей эфенди *(яваш)*.

Пек яхшы, аля. *(Къычырып)*. Нотариускъа адам ёлланъыз.

Дорант

Нотариус келип никях кягъытларыны азырлагъандже, келинъиз, балет бакъайыкъ, — бу, турк дженабы ичюн де, эглендже олур.

Журден бей эфенди

Чокъ яхшы фикир. Юрюнъиз, барып отурайыкъ.

Журден ханым

Я Николь?

Журден бей эфенди

Никольни мен тильмачкъа берем, къадынымны исе — ким истесе, алсын.

Ковьель

Тешеккюр, эфендим. *(Четке бакъып.)* Амма бойле дилидонны, бутюн дюньяда къыдырсанъыз биле, тапып олмазсынъыз!

***Ш. Селимнинъ** терджимеси*

Суаллер ве вазифелер:

1. Турк мерасими кирсетильген корюнишлерден насыл нетиджелер чыкъара билесинъиз. Мольер къыралнынъ истегини беджердими? Комедияда къарарлаштырылгъан кулькю шахсыны булдымы?

2. Комедиянынъ башында тасвирленген аятий вазиет комедиянынъ сонъунда насыл бир сыфаткъа дёне?

3. Комедияда тасвир олунгъан Журден бей эфенди, Журден ханым, Доримена, Дорант, Ковьель киби, къараманларнынъ акъикъий юзю, насыл ёлларнен такъдим олунгъаныны, оларнынъ нуткъу эсасында тайинленъиз.

ЭДЕБИЯТ НАЗАРИЕСИ

КОМЕДИЯ

Комедиянынъ эсасий къуралы — кулькю олгъаны ичюн, онда драматик элемент трагедиядаки киби инкишаф этмей ве фаджиа дереджесине котерильмей. Акс алда кулькю джоюла биле. Нетиджеде, муэллиф тарафындан котерильген муим меселе, джиддий гъае тесирсизлигинен кулькюден тербиевий эмиет алынмайып къала.

Комедиянынъ башында тасвирленген аятий вазиет эсернинъ сонъунда дигер бир сыфаткъа киргени — комедиянынъ хусусий чизгиси сайыла. Меселя, Гогольнинъ «Ревизор» комедиясында шеэр акими ве онынъ муити бизим козюмиз огюнде башкъа бир сыфатта ве сонъунда дигер бир сыфатта айдынлатыла.

Бойле этип, комедиядаки къараманларнынъ ким олгъаны кулькюнинъ тесиринде бельгилене. Кулькю комедияда энъ муим бир къурал сайыла. Шунынъ ичюн де Мольер озюнинъ бу комедиясында къуллангъан левхаларыны кулькюнен уянтмакъ вазифесине бойсундыра. Ж.Б. Мольернинъ «Корьмемиш задекян» комедиясында тасвирленген шахслар, озьлерининъ маневий дюньясы джеэтинден, сейирджилерден фаркълашып косьтерилелер.

Комедиянынъ мувафакъиет дереджеси бизим рухумызны «темизлей билиш» къабилиетинен багълыдыр. Бойле эсерлер сейирджилерни ойле бир эеджанландыра, тюшюнджеге къоя билелер ки, атта бундан, биз зевкъ ве шевкъ аламыз. Яни ярамазлыкъларны корип, темизленемиз ве, сонъундан, яхшы олмагъа тырышамыз.

Нетиджеде, иллетлеримизден темизленип, керекли фазилетлернинъ саиби олмагъа арзу эте башлаймыз. Яни, бойле этип, муэллиф комедия вастасынен, инсан рухуны шекиллендире биледжек эмиетини ифаде эте.

Суаллер ве вазифелер:

1. Комедия жанрынынъ эсас къуралы недир? Онынъ тербиевий эмиетини айырынъыз.
2. Комедиянынъ хусусий чизгисини тарифленъиз. Мисаллер кетирип анълатынъыз.
3. Комедияда тасвирленген шахысларнынъ маневий дюньясы акъкъында не айта билесинъиз?
4. Комедиянынъ мувафакъиет дереджеси насыл бир къабилиетнен багълыдыр? Бизим аятымызда да бойле вазиетлер ола билеми?

ЯРЫКЪЛАНДЫРУВ ДЕВИР ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫНЫНЪ ИЛЕРИЛЕВИ

XVIII асырда Аврупа мемлекетлериндеки эдебиятта буюк гъаевий ёнелиш пейда олды. Бу ёнелишке хызмет эткен маарифпервер инсанлар эдебиятта икътисадий илерилев, шахсиетнинъ сербест шекилленюви, инсанлар арасында достлукъ ве тенълик киби гъаелерни огге сюре эдилер.

Ярыкъландырув гъаелери илькиде Ингильтереде мейдангъа кельди. Бу вакъыт Даниэль Дефонынъ «Робинзон Крузо»,

Джонатан Свифтнинъ «Гуливернинъ сергузештлери» ве Роберт Бёрнснынъ эсерлери язылды.

Бундан сонъра ярыкъландырув джереянынынъ гъаелери бутюн Авропагъа джайрады. Фрэнкистанда — бу гъаелер алтында Вольтер, Руссо, Бомарше, Алманияда — Лессинг, Гёте, Шиллер киби маарифпервер инсанлар эдебиятнынъ инкишафына иссе къоштылар.

Маарифперверлик ве ярыкъландырув гъаелери рус эдебиятынынъ тарихына да аиттир. XVIII асырда Д.И. Фонвизин, А.Н. Радищев, XIX асырда исе Грибоедов ве Пушкин киби муэллифлернинъ эсерлеринде маарифперверлик гъаелерининъ аньанелерине эмиет бериле эди.

Ярыкъландырув девир эдебиятынынъ инсаниетлик гъаелери, бутюн чешитлигинен, алман эдебиятында озь тасвирини корьди. Муэллифлер эдебиятнынъ миллий чешитлигине эмиет бере эдилер. Эсерлерде къараманий характернинъ, вакъиаларнынъ, къуветли дуйгъуларнынъ тасвир олунгъаныны талап этер эдилер. Олар психологик талильнинъ янъы усулларыны ишлеп чыкъмагъа, арекет эте эдилер. Алманияда Гёте ве Шиллернинъ иджады бойле гъаелер эсасында илериледилер.

Нетиджеде, ярыкъландырув деврининъ эдебияты санатнынъ макъсат-вазифелерининъ назарий джеэтлерини ишлеп чыкътылар.

Бир адым огге аттылар. Эдебиятта тербие романы, фельсефий повесть, аилевий драма киби жанрлар пейда олды. Бу эсерлерде ахлякъий къыйметлерге эсас дикъкъат айырылды. Инсан шахсиетининъ анълылыгъы тасдыкъ олунды. Буларнынъ эписи берaберликте эдебият ве санат тарихында муим бир девир оларакъ такъдирленди.

Суаллер ве вазифелер:

1. XVIII асырда Авропа мемлекетлеринде насыл бир ёнелиш мейдангъа кельди? Бу ёнелиште хызмет эткен муэллифлер эдебиятта насыл гъаелерни огге сюргенини тарифленъиз.

2. Ярыкъландырув джереяныны гъаелери насыл муэллифлернинъ эсерлеринде айдынлатыла.

ИОГАНН ВОЛЬФГАНГ ГЁТЕ (1749—1832)

Алман эдебияты тарихына мисильсиз иссе къошкъан, улу мутефеккир ве шаир И.В. Гёте Франкфурт на Майне деген шеэрде дюньягъа кельди. Онынъ бабасы зенгин ве зиялы бир инсан эди. Огълунынъ кениш тасиль саиби олмасы ичюн, чокъ арекетлер япты, буюк ярдым косьтерди. Гёте Лейпциг, Страсбург шеэрлеринде ерлешкен университетлерде окъуды. Мында о, адлиеджилик, тыббиет ве эдебият саасындаки бильгилернинъ саиби олды. Гёте гъает эмексевер, чалышкъыр бир инсан экен. Саип олгъан бильгисини, омюрининъ девамында эп арттыра берген.

Эсерлерде табиат левхаларынынъ тасвир олунувы илькиде Гётенинъ шиириетинде озь тасвирини корьди. Бойле этип, Авропа шииританде табиат левхаларыны тасвирлеген эсерлер язылды. Бундан сонъ, Авропа шииританде янъы бир девир башланды. Табиат левхаларыны тасвирлеген мевзулар чокълашты.

Гётенинъ ильки девирде язгъан эсерлеринде инсан къальбининъ энъ назик дуйгъулары ифаде олунды. Табиат ве инсан арасындаки узюльмез багъ инджеликнен ве буюк бедиий усталыкънен косьтерильди.

Гёте 1775 сенеси Веймар шеэрине коче ве омюрининъ сонъки куньлеринедже анда яшай. О, бир чокъ сеяхатларда булуна. Эки сене девамында Италияда яшай. Антик эдебиятнынъ зенгинлиги оны шашырта. Бутюнджиан инсаниетлик дюньябакъышынынъ чокърагъы мындан чыкъып, тёрегенини сезе. Бу гъаелер онынъ «Коринфли келин» балладасында (1788), «Ифигения Тавридада» фаджиасында (1787), «Рим эллегиялары»нда (1790) акс олунгъаны беллидир.

Шаир, Италиядан Веймаргъа къайтып келир экен, семерели чалыша. О, бу арада тек эдебиятнен огърашмай. О, бу девирде анатомия саасында чалышып, бир чокъ янъылыкълар кешф эте ве эсерлер яза. Амма бунъа бакъмадан, о, бутюн джиан медениети

тарихына шаир оларакъ, хусусий иссе къошып, белли олгъаныны къайд этмек керекмиз.

Гёте, шиирий эсерлерден гъайры, несир эсерлер яраткъан бир эдиптир. Эдип 1774 сенеси роман яза. «Генч Вертернинъ аизарлары» адлы романы онынъ ильки эдебий къазанчы ола.

Базы алимлернинъ язгъанына коре, Гётенинъ бу романы Русиеде мот олгъан экен. Атта алимлер Н.М. Карамзиннинъ «Гъарип Лиза» повести Гётенинъ бу эсеринде тасдыкъ олунгъан аньанелер эсасында тизильгенини къайд этелер.

Алимлер Лермонтовнынъ да «Васиетнаме» (1831) шиири Вертернинъ Шарлотагъа язгъан мектюби эсасында, такълидий шекильде, язылгъаныны тахминлештирелер. Яни бунынънен Гётенинъ иджадына олгъан меракъ ильк-эвеля бу эсерден башлангъаныны къайд этелер.

Суаллер ве вазифелер:

1. Алман эдебияты тарихына мисильсиз иссе къошкъан И.В. Гёте насыл къорантада дюньягъа кельгенини айтынъыз. Онынъ акъкъында бильген малюматны озь сёзюнъизнен икяе этинъиз.
2. Гёте тасиль алгъан шеэрлерни къайд этинъиз. О, насыл бир инсан эди? Онынъ табиат чизгилерини айырынъыз.
3. Алман шииретинде олмагъан насыл мевзу, ильки оларакъ, Гётенинъ шииретинде айдынлатылды?
4. Гётенинъ ильк девринде язгъан шиирлеринде инсан къальбининъ насыл дуйгъулары тасвир олунды?
5. Гётенинъ Италияда булунувы онынъ насыл эсерлерининъ язылувына сильтем олды? Бу эсерлернинъ серлеваларыны хатырлатынъыз.
6. Гётенинъ анги романы рус языджыларынынъ иджадына тесир этти? Повесть ве шиирнинъ серлевасыны айтынъыз.

И.В. Гётенинъ «Фауст» фельсефий фаджиасына даир

Улу алман шаири И.В. Гёте «Фауст» серлевалы фельсефий фаджиасыны чокъ сенелер девамында язгъаны белли. Бу эсер 1774 сенеси языльп башланды, 1831 сенеси исе екюнленди. Бу эсернинъ язылувына Гёте озюнинъ бутюн анълы омюрини багъышлагъандыр. Элли еди сене девамында язылгъан эсерининъ мундериджеси ве гъаесинде шаирнинъ дюньябакъышы тасвир олунгъандыр. Бу эсерде инсаннынъ бильгиге, акъыл-идракке олгъан эбедий мерагъы шерефлендириле. Муэллиф, бу эсеринде инсаннынъ акъикъат

огърунда туткъан ёлу — фаджиалы, хатасыз ве шашырувсыз кечмегенини акс эткени себебинден, озюнинъ драматик поэмасыны фаджиа деп адландыра.

Эсернинъ мундериджесинде къулланылгъан эким Фауст акъкъындаки эфсане эвеля халкъ агъыз иджадынынъ белли бир жанрларында озь тасвирини корьгени беллидир. Бу эфсанеде идрак назариесини кенишлетмек, кечмиш ве келеджекни табир этмеге бильмек ичюн, шейтангъа джаныны сатмагъа азыр олгъан бир инсан сымасы косьтериле.

XVI асырда кяинатны тедкъикъ этмеге ынтылгъан инсан сымасы акъкъында бир чокъ китапларда икяе олунгъаны белли. Дантенинъ «Иляхий» комедиясындаки къараман Улисс (Одиссей) джеэннемнинъ энъ сонъки даиресине ерлештирильгенининъ асыл себеби де, онынъ Ер ве Кок сырларыны кешф, тедкъикъ этип, дигерлерге бильдирмек истегинен багълы эди. Кяинатнынъ сырына далмакъ, асылында, энъ къабаатлы ве гуняхлы арекет олгъандыр.

Бойле этип, эдебиятнынъ эр бир девирлеринде бир чокъ муэллифлер Фауст сымасынынъ айдынлатылувына мураджаат эткенлер. Шекспирден эвель иджат эткен инглиз драматургы Кристофер Марло, ярыкъландырув девринде иджат эткен муэллифлер де бу сюжетни эсерлеринде къуллангъан эдилер.

Амма, олардан фаркълы оларакъ, алман шаири, бу эфсаненинъ сюжетинен файдаланып, терен фельсефий маналы эсер ярата бильди.

Фаджиа «Арш-и-Алядаки башлангъыч» деген къысымнен башлана. Мелеклер Аллахны хамд[1] эткен арада, Шейтаннынъ сеси де келип къошула. Шейтан — Мефистофель, гунахларгъа баткъан инсанлар арасында ич бир заман уйгъунлыкъ ола бильмейджегини тасдыкълай. Фауст, рухан не къадар темиз, гунахсыз олмасын Мефистофель, оны гунах ишлемеге чеке биледжегине, сыра тападжагъыны тасдыкъламагъа тутуна.

Огюнде тизильген къыйынлыкълардан Фауст насыл чыкъа биледжегини косьтермек ичюн, бойле сюжетли багъланыш уйдурыла. Инсаннынъ улулыгъы, аятий омрюндеки эмиети, онынъ сынавлардан насыл бир кямилликнен кечебиледжеги бойле ёллармен исбатлангъаны косьтериле.

Фаджианынъ эсас къараманы муэллифнинъ озюдир. О, энциклопедик бильгиге саип олгъан бир инсандыр. О, фельсефе, адлие, тыббиет, иляхиет саасындаки бильгилерге менсюп инсан олгъанына бакъмадан, хаял сюкюнетине огърай. Озюнинъ бильгисине къанмайып, бутюн омюрининъ девамында огърашкъан ве япкъан ишлерини манасыз ишлер яптым деп сая.

---

[1] хамд этмек — Танърыгъа олгъан тешеккюр дуйгъуларыны бильдирмек.

Сонъундан, акъикъатны араштырып тапмакъ мерамынен, тылсымгъа уруна. Дюнья къурулышынынъ сырларыны бильмеге ынтыла. Инсан аяты ве кяинатны идаре эткен къанунларны анъламагъа къапыла. Бунынъ да нетиджесини анълагъан сонъ, зеэр ичип, бу дюньядан вазгечмеге истей. Оны кене де бу аяткъа чанъларнынъ сеси къайтара. Амма гонълюнде укюм сюрьген рухий бошлукътан ич де азат олунып оламай.

Сонъундан, гонъюль бошлугъыны енъмек ичюн, Иляхий башлангъычкъа мураджаат эте башлай. Фауст, бутюн омюр япкъан ишлерининъ, ынтылышларынынъ къыйметини анъламакъ ичюн, Инджильнинъ терджимесине кирише.

Бойле этип, Гёте бу эсерине Фауст, Вагнер, Мефистофель, Маргарита киби сымаларны кирсетип, бутюн инсаниетнинъ ёлуны аллегорик тарзда тасвирлей. Бу бильгилер эсасында исе, биз, дюньявий тарих, фельсефе ве иджадий фикирнинъ кечмиши, бугуни акъкъындаки бильгилернинъ саиби олып къаламыз.

Эки къысымдан ибарет олгъан эсернинъ биринджи къысмында къараманнынъ ички дуйгъусы косьтерильсе, экинджи къысмында дюньянынъ тышкъы къыяфети тариф олуна.

Эсернинъ экинджи къысмында умумийлештирильген символик левхалар айдынлатыла. Вакъыт ве кяинатнынъ сынъыры бозулып, Фауст орта асырдаки алман императорынынъ сарайындан, антика дюньясына келип тюше. Дюльбер Елена Фаустнынъ апайы ола.

Эсернинъ сонъунда, энди къартайгъан ве фарыгъан Фаустнынъ сонъки монологында, аятнынъ эсас манасы айдынлатыла. Фаний дюнья яшайышындаки инсан аятынынъ манасы, эсасен тынмай-талмай хызмет этювнен, эбедий бильгиге, кемалаткъа ынтылувнен бельгиленгенини анълаймыз.

Гёте озюнинъ бу эбедий эсеринде эпос, лирика ве драма, фаджиа киби эдебий тюрлерини къуллана. Бу эсерде фантастик, мистик меселелер де айдынлатыла. Шундан себеп, эсернинъ услюбий хусусиетлерини айырмакъ меселеси пек муреккептир.

Бу эсерде, бутюн инсаниетнинъ фаджиасы тасвир олунгъанындан себеп, Гёте о девирде белли олгъан бутюн бедиий тасвирий васталарны къулланмагъа тырышкъаныны коремиз.

Эсерде шойле этип, иляхий сюжетлер, антик сымалар, халкъ риваетлери, турмуш левхаларынынъ реалистик тасвирлери символик темсиллер эсасында ифаде олуна. Гётенинъ бу эсеринде айдынлатылгъан бедиий дюнья о къадар зенгин ки, чешит мемлекетлерде яшагъан алимлер оларнынъ манасы кениш ве теренлигини аля

даа сонъуна къадар анълатып оламадылар. Бу эсернинъ къыймети, бельки де, дюнья эдебияты тарихында ич де текрарланмагъан иджадий чешитлик ве поэтик улулыкънен багълыдыр.

Шахэсерлернинъ заман ве мекян сынъыры ёкътырдыр. Олар муайен девир, муайен халкъ иджады земининде догъулып, бутюн девирлер ве чешит халкъларнынъ мулькю олып къалалар. Фирдевсийнинъ «Шахнаме» си, Дантенинъ «Иляхий комедия» сы, Навоийнинъ «Хамсе»си, Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зулейхасы» асырлар теренлигинде къалып кетмей, бизим куньлеримизге де етип кельгени, бизни эеджанландыргъаны ве айретке къойгъаны ненен багълыдыр, аджеба?

Бу эсерлерде котерильген меселелер умуминсаний гъаелернен багълы олгъанындамы? Бу эсерлер мукеммель ве кемалатлы бир эсерлер олгъаны ичюнми?

Асылында исе, бу эсерлерде, юкъарыда къайд этильген чизгилернинъ бутюнликте, бераберликте тасвир олунувы ве акъикъатны, инсан къальбининъ сербестлигини косьтерген амеллернинъ тереннюм этилювинен багълыдыр.

Он беш бинъ мисрагъа якъын бу муджизени инсаниет тарихынынъ, негизи деп санабилемиз. Алтмыш сене девамында язылгъан бу эсерде инсан къысметинде тарихнынъ муджессем олгъаны косьтериле. Бу тарихны биз тек акъыл ве идрак иле дегиль де, юрек иле ис эте билемиз. Бу эсердеки гъаелернинъ фельсефеси шаркъ фельсефесине якъын олгъаны исе, бизим бильги алув ёлумызны даима айдынлатып тураджагъыны тарифлей.

Суаллер ве вазифелер:

1. Танъры ве Мефистофель арасындаки даванынъ манасыны анълатынъыз.
2. Мефистофельнинъ сымасыны насыл анълайсынъыз?
3. Фаустнынъ хаталары ве енъишлери эсерде насыл тасвирленгенини икяе этинъиз.
4. Гётенинъ «Фауст» эсерининъ жанр чешитлигини анълатынъыз.

ФАУСТ[33]

Арш-и-Алядаки башлангъыч[1]

Танъры, сема къоруйыджылары — учь мелек, сонъ Мефистофель.

Эсрафиль

Семанынъ уйгъунлы, къудретли къатында
Эзелий ёлундан токътамай, дёнмей,
Гудюрди янъгъыратып фелек атында
Кезине джианны ал кунеш сёнмей.
Хайрат исини тиклеген мелеклер,
Аджеп, ким кучь берген, бельгисиз дюнья
Яратылгъан анинден бу демге къадар,
Менгулик шерефтир Аллаху-Тааля!

Джебраиль

Анълашылмагъан сурьатле бар земин
Айланмакъта зульмет геджесини къувлап.
Ал танъны нурлу шевкънен этип темин,
Чарх фелекни кечмекте зыпкъын, дувлап.
Денъизлер дильбентлер юзюне чекип,
Суюр къаяларны ювмакъта даим.
Курре-и-алемни елькенге екип,
Огюмден эбедий кечкенидайын.

Микаиль

Ёлунда не корьсе, этип виране,
Акъышында седа котерип тургъан
Сахра, къараларны этип сейране,
Укюм сюрьмектедир дешетли боран.
Титреп гудюрдюден Кокнинъ къуббеси,
Йылдырым серпилип, Ер узьре акъсын.
Кене де, эй, Халикъ, эй, муджизекяр —
Сенинъ къудретинъе окъуймыз тахсин[2].
Учь меляике бераберликте
Яратан иджадий къудретинъ алтында
Фышкъырып артмакъта семавий къувет.
Муджизели яшайыш кунеш алтында
Аятны севмеге этелер давет.

---

[1] Арш-и-Алядаки башлангъыч — *(рус.)* Пролог на небесах
[2] тахсин — алгъышлав, хамд этюв

Мефистофель

Меляикелерден, Эй, Танърым, кене:
— Алемде не ола? — сормакътасынъ эп.
Эвель мени ят тутмаздынъ, мына
Узурынъа мен де кельдим, шу себеп.
Бильмелисинъ, сёзге усталыгъым ёкъ,
Базы Мелеклердай вааз айтмам къуру,
Эгер юксек первaз нуткъ[1] сёйлеп олсам,
Къакъылдап кулердинъ, атта ки сен де
Тильге алмай, йылдыз, сейярелерни
Сёйлейим Ер узресиндеки ярелерни.
Инсан кяинатта кичкене алла,
Шойле яратылгъан о, эзельден берли.
О, бельки яхшыджа яшарды бугунь,
Сен къоймагъан олсанъ, гонълюне учкъун.
Ана шу учкъунны акъыл деп адар,
Шундан отьрю, онынъ куню айвандан бетер.
Багъышла мени, онъа бердинъ бешер ад,
Амма яшамакъта нидже ашерат.
Гуя чегерткидай от арасында
Кя учар, секирер, кя тизер йырлар.
Олса эди бу мекяннынъ тынчдары,
Эр ишке бурнуны сокъа о, Танърым!!

Танъры

Арзынъ шумы? Кене эски лаф
Бир эшкъал эр иштен аджеп тапарсынъ?
Эйилик битти деп, вахиме япарсынъ?

Мефистофель

Танърым алеминъде иш пек резильдир.
Ойле акъибетте яшар ки, адам —
Аджынам алына онынъ мен, мадам.

Танъры

Фаустны таныйсынъмы?

Мефистофель

Экимними?

---

[1] юксек первaз нуткъ — юксеклерге учып еткен нутукъ

Танъры

Къулумны.

Мефистофель

Лафынъ догъру, амма итаат усулын
Эда этер гъает фена ал.
О, курешни севе — ашырып девран,
Узакъ мензиллерни козьлей даима.
Истей — йылдызлар бергенин сема,
Ер — бахшыш эткенин тюкенмез сефа.
Ве лякин, эр бири олгъанда камрян[1] —
Тынчлыкъ тапып олмаз, о гонъюль аслы.

Танъры

Билем мен — мен ичюн омрю захметте,
Демек ки, хидает олгъан сервери[2].
Фидан сачкъан олса, багъбан, эльбетте —
Козь огюнде олурды онынъ да гулю.

Мефистофель

Къавильге азырым. Ишанчым кямиль,
Бу къулунъны сенден тартып алырым.
Мен озюм оны бир ёлгъа салырым.
Векялет[3] бер, меним бу ишиме амиль.

Танъры

Яхшы сынап корь сен, сенде ихтияр,
О, сагъ олур исе, къолунъда сенинъ.
Сынав олгъан ерде, ёл шашырмакъ бар.

Мефистофель

Тешеккюр, Танърым, олю затларгъа меним
Зерре къадар ишим ёкътыр. Олар не деркяр?
Мени чеке факъат сагъ олгъан бир джан,
Юзюндеки къырмызылыкъ, юректеки къан.
Керек дегиль манъа мевталар асла,
Тири сычан керек мышыкъкъа атта.

---

[1] олгъанда камрян — арзу, ниетине иришкенде

[2] хидает олгъан сервери — Алла ёлуна къылавузлама (асыл манасыны анълаткъан) башлангъыч

[3] векялет — векиллик

Т а н ъ р ы

Эманет этмектем оны, ихтиярынъа,
Нидже тёбенликлер варса, сен озюнъ башла,
Корейим, не къадар пешинъе тюшер,
Разым алып барып джаргъа ташлайбер,
Сен къавильде сёзсиз бир гъалип олдынъ.
Зульметтен де ёл тапып, чыкъар бу инсан,
Онъа чыракъ олур, мен берген идрак.

М е ф и с т о ф е л ь

Къавиль тутмагъа разым мен бакъ,
Лякин беян олур, кечмей чокъ фурсат,
Теслим олур манъа адамзат, эльбет.
Корерсинъ сен, нидже инангъан адам,
Топракъкъа къарышып оладжакъ бербат.
Меним мисильсиз севимли алам —
Йылан киби, сюйрелип, кечирер аят.

Т а н ъ р ы

Ойле исе, яп ойле, тартынма сыра,
Сен кибилер манъа ят дегиль, инан.
Базы иблислерле дигер джан ара
Манъа якъынджасынъ,яланджы шейтан.
Инсан табиаты уйкъугъа мейиль,
Сен онъа шубе сал, тюртип тур даим,
Этрафында айлан, къозгъалт эрте-кеч,
Эр заман тарсыкътыр, раатлыкъ берме ич.
(Меляикелерге)
Эй, сиз, фериштелер, кок къуббесининъ
Севимли эвлятлары, сёзюм динъленъиз.
Алем гузеллиги зевкъ берсин сизге,
Ким ки, юрегинде шевкъ иле яшар —
Ким ки, элем чекер, янар, курешир,
Яр ве эш олсунлар юрегинъизге.

Кок семасы къапала, Меляикелер даркъалып кетелер.

М е ф и с т о ф е л ь *(янъгъыз)*

О сёзлер, не къадар сакин, муляйим!
Онъа озюмни якъын тутам мен даим.
Бу чалнынъ аджайип бир хислети бар,
Атта иблиске де бермей о, азар.

Бириндджи къысым
Гедже

Готик услюпте ишленген, тёпеси къуббели эв. Фауст, масагъа къоюлгъан ачыкъ китапкъа козь тикип, курьсюде теляшлы отурмакъта.

Ф а у с т

Иляхиет иле бент олдым,
Фельсефени билиджи олдым.
Укъукъ ильмин,ильми-тыббиет —
Джумлесини огрендим къат-къат,
Факъат манъа бир шейдир беян,
Надан эдим, наданым хеман.
Бардыр доктор, магистр адым,
Он йылдыр ки, кечер аятым
Шегиртлерни алдамакъ иле,
Кя догъру, ялан сабакъ иле.
Тасиль корем, бильмейип савап,
Шундан чеке виджданым азап.
Ичке кирмеген джин олур аз —
Джинлер де дерс алырлар менден,
Кимлигимни билем мен, пек саз,
Гъурур иле санам мен эм де,
Озюмни алем багъбаны деп,
Эхли адам чыракъбаны деп.
Тапкъаным ёкъ байлыкъ ве шурет,
Тапкъаным ёкъ аятта лезет.
Кечиргеним мен насыл хаят!
Мен джадыдан изледим неджат[1],
Илим манъа олмады ич ят.
Беян этсин эсрарын[2] алем,
Къальбимде къалмасын элем.
Атта ки, серт джеалетке бент —
Ич саймайып озюм акъылбент,
Теналыкъта бильмейим, алем
Насыл кучьле ала тенден джан.
Гонъюль бермей надан бедаткъа,
Барып етмек тюп акъикъаткъа.
Теналыкънынъ дерди юреке
Даим тюшюндженен юрьмектем.
Мында ялынъыз кунештен менсур

---

[1] неджат — къуртулыш
[2] эсрарын — гизленильген сырлар

Тюшмез манъа ич де парча нур.
Тозгъа баткъан китаплар иле
Толу бу эв тавангъа къадар.
Чыракъ тютюнинден бу кульбе
Атта куньдюз куню де къара.
Мында санъа сонъсуз къалангъан
Алеминъ шу — шу санъа мескен.
Бильги иле къавий къаплангъан
Юрегинъде эеджан эскен?
Насыл сен бу зинданда къат-къат
Йыллар кечип, олмадынъ бербат?
Айт сен, ничюн кечтинъ, Танъры яр
Табиатнынъ сагълам джанындан?
Дивар ичре ясадынъ дивар
Эджатларнынъ несиль, анъындан?
Къач, бу ерден кечирме, вакъыт!
Къач ве ёлдаш этип ёлунъа
Сырлар толу Нострадамуснынъ
Китабыны ал сен къолунъа.
Шунда санъа йылдызлы сема
Беян олур айдын гонъюльде
Тамгъалардан олып мусаффа[1].
(Китапны ачып макрокосм бельгисини коре.
Суретни дикъкъат иле козьден кечире.)
Бу тынымсыз кяинат ичре
Аджеп, кямиль чекип итибар,
Мулькю барлыкъ арасында да
Ихтиятлыкъ хазинеси бар.
Нидже бинълер къанатлы джанлар
Невбет иле алтын чёмючте
Бири-бирине узатмакъта ар.
Бири учар, кяинат къучар.
Не гузель бир манзарадыр, айт,
Джансыз сурет — манзара факъат.
Сенинъ къутлу акъышынъдан, вах,
Кене четте къалдым табиат!
Насыл мумкюн санъа етишмек,
Къучакътаки нурунъдан пишмек,
Сенинъ элял чокъракъларынъдан
Тойып-тойып, ичмеге шербет.
(Элем иле янъы саифени ача
ве ер рухунынъ бельгисини коре.)

---

[1] мусаффа — темиз

Манъа белли бойле алямет
Заман руху беллидир манъа.
Бу вастанен шефкъ иле факъат
Ынтылам мен даима огге.
Бойле чагъда азыр олурым
Багъышламагъа эр кеске джан.
Кунюм биткен олса, ич солмам,
Баш котерип, магърур олурым.
Къабарып ята акъ булут,
Ай олды ярыкъ,
Чыракъ сёндю, тютюнге
Бурюнди ханем.
Сыйпап кечти къызгъын нур
Манълайны яваш,
Вуджудымны титретип,
Къойып эеджан,
О дюньянынъ дехшетин
Этип шай беян.
Шу ердесинъ тез, тез кель
Кель, кель, кель, тезден.
Юрек янар, барлыгъым
Сен иле эр дем.
Фикирлерим чылгъындыр,
Титрек къаплады теним.
Кель, кель, кель, тезден.
Корьсем де, ольсем.
Китапны алып, сырлы бир дуалар эте.
Къызгъын алев ичинден рух пейда ола.

Р у х
Ёкъладынъмы?

Ф а у с т
Насыл бир дешет!

Р у х
Джурьат къайда, эй, алий адам?
Дуйгъуларынъ атеши къайда?
Сенсинъми шу Фауст мен иле
Магърур турып, сёйлешкен бир зат.
Кельдим, ничюн бир сёз айтмайсынъ,
Айт, гъурурынъ олдымы бербат?
Къоркъуларда далгъаланасынъ
Къалтыравукъ сылавчан киби.

Ф а у с т

Ёкъ, рух! Мен къоркъкъаным ёкъ!
Мен Фаустым, менден ненъ бар чокъ?

Р у х

Мен аятнынъ эр бир шейиндем.
Арекетлер эм боранындам,
Алевге, эм сувгъа да ярым
Эписи ерде эр вакъыт барым:
Догъув, олюв нисбетинде мен
Даим осюв хызметиндем мен.
Заман иле нагъыш тюрюн ер узьре яйып,
Урба тикем Илляхиет ичюн аджайип.

Ф а у с т

Эй, сен, селяметликнинъ тынышсыз деасы —
Меним тимсалим.

Р у х

Ёкъ! Акълынънынъ зиясы.
Кешф эткен рух факъат санъа ашнадыр,
Тек манъа дегиль!

(Рух козьден джоюла.)

Фаустнынъ ишханеси

Фауст копек иле келип кире. Онъа бир кошеге кирип, тынч ятмакъны теклиф эте. Озюнинъ ильхамы акъкъында лакъырды юрюте. Иляхий керамет сёзюне мураджаат эте. Инджильни немсе тилине терджиме этмеге кирише. Терджиме эткенде, терен ве эсас мананы анълаткъан сёзлерни араштырып тапып, ерли-ерине ишлетмеге тырыша. Онынъ бу япаджакъ муим ишине джин ве шейтан къарышалар.

Одада тютюн даркъалып, собанынъ артындан дервиш урбасыны кийген Мефистофель пейда ола.

М е ф и с т о ф е л ь

Къулунъыз хызметке азыр.

Ф а у с т

Аджеба, кулькюли сыр олды ашкяр,
Копек олып корюнген, дервиш экен де?

Мефистофель

Улу алим, урьметимни этейим изхар,
Пек де къыйнадынъыз сиз мени, азар…

Фауст

Адынъ недир?

Мефистофель

Бойле суаль лязимми асыл?
Сёз сенчюн не?!... лаф четте къалсын.
Сенчюн факъат эмельдир ки мукъаддес,
Адым бильмек суалинъни бирден кес?

Фауст

Эр эмельнинъ озюн намы бар, амма
Анъламакъчюн манъа сенинъ затынъны,
Бильмек кифаедир, бельки, адынъны.
Джынсынъмы, шейтан, иблиссинъми я?
Кимсинъ, айт?

Мефистофель

Мен эр даим яманлыкъ тилеп,
Яхшылыкъ этиджи кучьнинъ бир къысмым.

Фауст

Аддийдже этип айт, не демек бу лаф?

Мефистофель

Мен инкяр рухуман, инкяр этмекни
Кесб[1] этип алгъаным — кяинат кениш,
Танъры не яратмыш, эписи шефаф,
Истегим де — ёкъ этип, гъалипке эниш,
Текине сиз яманлыкъ деп адагъан —
Бозув, амансызлыкъ деп де, адалгъан
Кучь — мен озюмдирим.

Фауст

Сен къысымым techинъ, сёйле не ичюн?
Ахыр сен къаршымда турасынъ бутюн.

---

[1] Кесб — зенаат

Мефистофель

Мен акъикъат сёзюн айттым гизлемей,
Менменлик — бу гъафиль[1] адамзаткъа хас.
Бутюн деп, билелер олар озьлерин
Мен исе къысымнынъ къысымым ихляс.
Эльбет, мен бир парчам. Бутюн не демек?
Бу гедже, заманлар — барлыкъны бутюн —
Къаплап алгъан зульмет! О яратты нур,
Нур энди зульметнен даим курешир.
Джысымлар сыртыдыр онынъ мекяны,
Джысымлар — джысмыдыр къаны ве джаны.
Вакъыт да алемден, джоюлса джысым,
Барлыкъта къалмайджакъ сен соргъан исим.

Фауст

Энди манъа сенинъ кимлигинъ малюм.
Джойып олмагъандже алемни бутюн,
Кичик бир шейлерге этесинъ уджюм.

Бойле этип, Фауст Мефистофельнен пек чокъ шейлер акъкъында лакъырды этелер, субетлешелер. Мефистофель джинларнен берaберликте Фаустны юкълаталар.

Фауст *(уяныпп)*

Кене алдангъаным, гъафлетте хаят,
Юкъладым, унутмадым, сёзюни айткъан
Тюшюмде къаршыма чыкъкъанын шейтан.
Ит исе ханемден къачкъанкен, эй-ат!

(Къапуны къакъып, даа бир кере Мефистофель кельген сонъ, бу дюнья ишлеринден ёрулгъан Фауст, шейтаннен мукъавеле тизе.)

Мефистофель

Фигъанынъ фелекке етмесин, шашма,
Мына азыр. Етер бир парча кягъыт,
Бир тамчы къаннен бу кягъыткъа яз.

Фауст

Ана, санъа! Шумы? Язайым, сачма,
Шарт деген шей олса да, бираз.

[1] гъафиль — келеджеги эйи тюшюнильмеген дикъкъатсызлыкъ

Мефистофель

Къан бир татлы шербеттир, ёкъ онъа къыяс!

Фауст

Быракъ, келишмеген шубеден вазгеч,
Сенинъким мен, алдатмакъ олур энди кеч.
Давададыр аятым факъат,
Пек олса да, о, манъа къыймет?
Хаятым не, озюм мен кимим?
Инсалыкътан ялынъыз фахрим —
Кяинаткъа бериджи тизим,
Буюк рухнен сёйлештим озюм.
О, назаргъа мени ильмеди.
Китаплардан къайтты ихлясым[1],
Энди меним бар ихтирасым[2] —
Юрегимнинъ бар шевкъ, гъайрети —
Санъа олсун алем лезети,
Ал багърынъа заман туфаны,
Сергузештлер къучагъына ат.
Шевкъ ве дертке толу дюньяны
Шадлыкъны эм, гъам-у-джефаны,
Севгини эм, асрет, беляны
Берсин манъа олгъандже хаят.
Алып барса, шиддет керваны,
Озьлюгини тапар адамзат.

Фауст ве Мефистофель сеферге чыкъалар.

Мефистофель

Яшамагъа огренмек къыйын дегильдир,
Тек шарты шу — ишанчны озюнъе эгильдир.

Фауст

Насыл бир сефердир бу, оладжаммы токъ,
Арабасы, аты да, арабаджы ёкъ.

Мефистофель

Мына меним япынджам, оны кенъ яйып,
Авагъа тез учармыз, гонълюнъ олсун токъ.
Амма, ала къойма ич де, артыкъча бохча,

[1] ихлясым — севгим
[2] ихтирасым — сакъынмам, чекинмем

Бу керектир бизлерге юксельмек ичюн.
Менде олгъан атеш, ава арттырыр кучюн,
Учармыз, везнимиз даим сабадай олсун.
Къутлу олсун, энди санъа бу янъы дюнья,
Янъы хаят мубарек бир ислернен толсун!

Айше Кокиеванынъ терджимеси

Суаллер ве вазифелер:

1. Эсернинъ «Арш-и-Алядаки» башлангъыч къысмында учь мелек ве Мефистофель арасындаки лакъырдыда насыл мана бар? Эсрафиль, Джебраиль, Микаиль ве Мефистофельнинъ сёзлерини дикъкъатнен окъуп, бу мананы берген ибарелерни айырынъыз.
2. Фаустнынъ аятий тюшюнджелерини айдынлаткъан къысымны окъуп, онынъ аятий варлыкъкъа олгъан мунасебетини айырынъыз. Озьаранъыз бираз бу акъта субет кечиринъыз.
3. Рухнен Фаустнынъ субети насыл екюнлене? Инсаннынъ дюньяда яратылгъанынынъ макъсады анълашыламы?
4. Фауст ве Мефистофельнинъ лакъырдысы сизнинъ оюнъызда насыл бир тюшюнджелер пейда эттилер.
5. Мефистофельнинъ сымасына аит мунасебетинъизни бильдиринъиз, эсердеки сатырлар иле исбат этмеге ынтылынъыз.

РОМАНТИЗМ УСЛЮБИНИНЪ ИЛЕРИЛЕВИ

Романтизм иджадий усулы XVIII асырнынъ сонъунда ве XIX асырнынъ башында Авропа ве Америка эдебиятында пейда олды. Ондан эвель исе бу усул эдебиятта ве эстетикада укюмранлыкъ эткен классицизм усулы иле куреште шекилленип илериледи.

Романтизм усулынынъ эсас хусусиети — омюрни акъикъий аятта олгъаны киби дегиль де, языджы ве санаткярнынъ арзу эткен, хаялында джуляландырып, тасавур этип, акс этювден ибареттир.

Романтизм санат ве эдебиятта классицизм, символизм, реализм киби акъынты ве усуллардан эвель пейда олгъандыр.

Романтик тефеккюр антик эдебияты (къадимий юнан ве рим эдебиятында) ве феодал девир эдебиятында пек къуветли олгъан. Меселя, Эсхилнинъ «Прометей», Софоклнынъ «Шах Эдип» ве Еврипиднинъ «Елена» киби фаджиаларында аятий акъикъат романтик рухта идеаллаштырылып косьтерильгени белли.

Орта асырларда бутюн шаркъ эдебияты романтик рух иле суварылгъаны беллидир. Фирдевсий, Дехлевий, Низамий, Руставели, Джамий, Лутфий, Навоий ве дигер шаирлернинъ иджады романтик тефеккюр хусусиетлерини къаврап алгъан эди.

Романтик эсерлерде тасвир этильген адиселер дигер тарихий девирлерге ве дигер мемлекетлерге кочюрилип косьтериле. Меселя, Фархад — Къытай шахзадеси, Меджнун ве Лейли — араплардан, «Къаплан терисини япынгъан пельван» Руставелининъ тарафындан арап эфсанеси тарзында телькъин олуна. Айны вакъытта да Навоий ве Руставелининъ эсас къараманларынынъ аяты ве психологиясы языджыларнынъ замандашлары ве ватандашларыдыр.

Романтик эсерлерде къараманларнынъ ички рухий вазиетлери, дюньясы тасвирленген арада, эсас эмиет оларнынъ омюриндеки энъ гузель ве энъ къасеветли алларгъа дикъкъат айырыла. Романтик тефеккюрнинъ бу хусусиети, эсасен лирик шииριетте, гъазель жанрында озь аксини корьмекте.

Эки инсан арасында севги дуйгъусы мубалягъа иле идеаллаштырылып, медх этилюви, романтизмнинъ энъ фаркълы хусусиети сайылмакъта. Бу хусусиетнинъ тасвири нетиджесинде Гъарпта «ашкъ романлары» ве Шаркъта «ашкъ дестанлары» пейда олды.

Романтизм халкъларнынъ аньаневий аятынынъ пек муим бир хусусиетине чеврильди. Романтизм усулы эр бир мемлекетнинъ эдебиятында озюне хас хусусиетлерге малик олып, базы вакъытлары реакцион эмиетке де етишти.

Джианда яшагъан халкъларнынъ эдебий омюри эсасында романтизмнинъ, иджадий бир усул сыфатында, бир сыра хусусиетлерини айырмакъ мумкюн.

Аятий акъикъатны, укюмран буржуа тертиплерини, олгъаны киби, бутюн вариетинен къабул этмеюв, оларгъа къаршы кетюв, оларны ред этюв, реаль аятий акъикъаттан кечмишке я да табиат багърындаки сербест аяткъа ынтылыш, шахыснынъ сербестлиги огърундаки курешни эдебиятнынъ мукъаддес борджу деп, тюшюнмек киби меселелер романтизм усулынынъ муим хусусиетлери сайылыр.

Романтизмнинъ классик бешиги олгъан Алманияда — агъа-къардаш Ф. ве А. Шлегеллер ве Э. Гофман, Франсада — В. Гюго, Ингильтереде — Байрон ве Шелли, Италияда — Ж. Леопарди ве А. Мандзони, Норвегияда — Г. Ибсен, Полонияда — А. Мицкевич ве Г. Словацкий, Америка Къошма Штатларында — Ф. Купер ве Г.У. Лонгфелло ве дигерлернинъ иджадында юкъарыда айтылып кечильген хусусиетлерни сечмек мумкюн.

Романтизмнинъ нумюнеси Руссиеде илькиде Пушкин, Лермонтов, Гогольнинъ иджадында ве декабрист шаирлернинъ иджадында шекилленгени беллидир.

Романтиклернинъ феодал ве буржуа зулмына къаршы оппозицияда олувлары бир чокъ мемлекетлерде сербест аят огърунда курешкен адий халкънынъ гъаевий ёлбашчылар олып къалмасына себеп олды. Италияда азадлыкъ огърундаки куреште — Байрон, Полонияда — А. Мицкевич, Латин Америкасында — Э. Эчиверриа киби муэллифлер иштирак эттилер.

Аврупа романтизминде Байроннынъ иджады гъает буюк эмиетке малик бир иджат оларакъ сайылмакъта.

Суаллер ве вазифелер:

1. Романтизм иджадий усулы не вакъыт ве насыл халкълар эдебиятында пейда олгъаныны айтынъыз. Романтизм усулы о девирде эдебиятта ве эстетикада укюмранлыкъ эткен насыл усул иле куреште шекилленип илериледи?

2. Романтизм усулынынъ эсас хусусиети неден ибарет олгъаныны айтынъыз. Санат ве эдебиятта романтизм насыл бир акъынты ве усуллардан эвель пейда олгъандыр?

3. Гъарпда «ашкъ романлары» ве Шаркъта «ашкъ дестанлары» пейда олмасынынъ себебини айтынъыз. Романтик тефеккюрнинъ хусусиетлери эсасен лирик шиириетте насыл жанрда озь аксини корьгендир?

4. Алмания, Франса, Ингильтере, Италия, Норвегия, Полония ве Америка Къошма Штатларында иджат эткен анги бир языджыларнынъ иджадында романтик тефеккюрнинъ чизгилерини сечмек мумкюн?

5. Я Руссиеде романтизмнинъ нумюнеси анги муэллифлернинъ иджадында шекилленгени белли. Къырымтатар эдебияты тарихында романтизм хусусиетлеринен тайинленген эсерлернинъ муэллифлери ким? Эсерлернинъ серлевасыны хатырланъыз.

ДЖОРДЖ ГОРДОН БАЙРОН (1788—1824)

Бутюнинсанлыкъ тарихында буюк бир медений девирни тедбикъ эткен шахсиетлер бар. Данте ве Шекспирнинъ иджадий фаалиетлери бутюнинсанлыкъ тарихында буюк бир медений девирни къаплап алды.

XIX асырдаки Авропа эдебиятына Байроннынъ къошкъан иссеси гъает буюктир. Байроннынъ иджады Авропа медениетининъ тарихында янъы бир девирнинъ пейда олмасына тюрткюч олды.

Байрон 1788 сенесининъ январь айында Лондрада, гъает белли ве, лякин бираз фукъарелешкен зиялылар аилесинде, дюньягъа кельди. Пек эрте бабасыз къалгъанындан себеп, онынъ генчлик сенелери бахтлы-частлы кечмеди. Анасынынъ тарсыкъувлары, догъма топаллагъаны онынъ табиат чизгисине пек тесир этти.

Байрон башта адий мектепте, сонъра исе Кембридж университетинде окъуды. Озюнинъ догъма топаллыгъыны этрафтакилерден сакъламакъ ниетинен, Ингильтереде шу девирде о, гузель ве мергин атыджы, ат устюнде озюни форсалы тутмагъа бильген ве ат чапувларда иштирак этип, нам къазангъан ат айдайыджысы олгъан. Бундан да гъайры о, догъма боксчы ве пек яхшы ялдайыджы олгъан. Геллеспонт (Дарданелл) богъазыны башындан сонъуна къадар ялдап чыкъып, джиан рекордына саип олгъан.

Байрон, адден индже ве тесирчен къальбли бир генч олгъанындан себеп, этрафтаки варлыкъны бутюк къарама-къаршылыгъынен къабул этип оламагъан. Затен, чокъ салмакълы китаплар окъуп етиштирген истидатлы генч, инглиз джемиетинде асыл олгъан менфий чизгилерни пек эрте анълагъан. Яшагъан джемиетининъ эски турушындан разы олмагъан Байрон этрафтаки мемлекетлердеки яшайышны озь козюнен корип, билип, къафасында инсаниетлик акъкъында янъы тасавур пейда этмек макъсадынен, 1809 сенеси сеяхаткъа чыкъа.

Иджадий фаалиети адий лирик шиирлернинъ язылувынен башлана. 1809 сенеси шаир Албанияда булунгъанда, «Чайльд Гарольднинъ зиярети» адлы лиро-эпик поэмасыны язмагъа тутуна.

1811 сенеси о, Ингильтереге къайта. 1812 сенесининъ башында онынъ «Чайльд Гарольднинъ зиярети» адлы поэмасынынъ эки къысмы дердж олуна.

Бу эсернинъ эки ильк йырынынъ 1812 сенеси дердж олунувы окъуйыджылар тарафындан гузель къабул олунды. Бу акъта Байрон озюнинъ къараманлары арасында: « Аджайип куньлернинъ биринде, саба уяныр экеним, белли инсан олгъанымны эшиттим», — киби язылар къалдырды.

Муэллифнинъ ильки сеяхаты бу эсернинъ язылувына тюрткюч олды. О, Испания, Греция, Албания, Тюркиени зиярет этти. Бутюн бу диярларны зиярет эткен сонъ, онда пейда олгъан фикир-дуйгъулар ве теэссуратларнынъ эписи бу эсерде акс этильди.

Байрон, бабасынынъ олюминден сонъ, парламентте лордлар палатасында иштирак этмек акъкъыны къазана. Амма, шу вакъыт о, пек яш олгъанындан себеп, айны девирнинъ ичтимаий-сиясий аятында иштирак этмей. Лякин чешит мемлекетлерге япкъан сеяхатындан сонъ, тувгъан Ватанына къайтып келир экен, лордлар палатасында пейда ола. Оны анда истекнен къаршыламайлар. Чюнки бу арада парламентте гъает муим ве кескин ичтимаий-сиясий меселе бакъылмакъта эди. Байронларнынъ къальсасы янында ерлешкен Нотингем адлы шеэрде тикиджи фабрикасында чалышкъан ишчилер иштен къувулувына къаршы тикиджи керьяларыны урып парлайлар. Оларгъа олюм джезасыны бермек къарары чыкъарылгъанда, Байрон бу къарар гъа кесенликнен къаршы чыкъа. Барып кельген мемлекетлериндеки вазиетлерни козь огюне кетирип, онынъ ватанындаки халкънынъ адден факъыр олгъаныны лордлар огюндеки чыкъышында кесен-кес бильдире. Парламентте, онынъ бу чыкъышыны, чокъ вакъыт девамында унутып оламайлар.

Шаирнинъ юрегине бу къасевет пек терен ерлешкени себебинден, онынъ ильки шиирлеринде инглиз джемиетинде укюм сюрген аньанелерге къаршы догърултылгъан мевзулар айдынлатылды. Бунынънен бераберликте бу девирдеки эсерлеринде романтик дуйгъуларнынъ тасвирленюви иджадынынъ эсас чизгисине чевирильди.

Шаир 1913 сенеси «Явур»,»Абидосслы келин», 1914 сенеси «Корсар», «Лара», 1916 сенеси «Коринфнинъ къушатылувы», «Паризина» киби, сонъундан «Шаркъий поэмалар» серлевасыны алгъан шиирий эсерлерини яза.

Бу эсерлерде эр бир мемлекетнинъ башына тюшкен миллий тюшкюнликтен чыкъмакъ ёлларыны араштыргъан ве бу вазиетни джан юректен къайгъыргъан бедиий къараман сымасы усталыкънен косьтериле. Къувгъунлыкъкъа огъратылгъан инсан янъгъызлыкъ аизарына къапылмайып, янъы, акъикъатсевер джемиетнинъ пейда олмасыны арзу эткени тасвир олуна.

1916 сенеси ватандашлары тарафындан зорбалыкъкъа огъратылгъан шаир Ингильтереден кетип, Исвечреде ерлешмек къарарына келе. Дюнья ве гонъюль теразеси арасындаки фаркъны бу топракъта гъает терен ис эткен Байрон, инсан аятынынъ къыйметини тарифлеген амеллерни араштырмагъа девам эте.

1917 сенесининъ кузюнде шаир ерли мустебидлер тарафындан къуллукъкъа огъратылгъан Италиягъа ёл ала. Мында шаир Австрия мустебидлерининъ зорбалыгъындан, джесюране ынтылышлар япып, къуртулмакъ чарелерини арагъан итальян халкъынынъ миллий драматик такъдирини буюк дикъкъат ве гонъюльченликнен козете.

Бундан сонъра, Байроннынъ тарихкъа, инсаниетликке, ичтимаий-сиясий мунасебетлерге олгъан дюньябакъышы бутюнлей денъише, гъайры баштан шекиллене. Шу себептен де, онынъ эсерлеринде айны нетиджели фикирлер озь аксини коре башлайлар. Энди, о, яраткъан къараман аятий варлыкъкъа къаршы кетмей. Бу къараман энди шу варлыкъта пейда олгъан вазиетте инсангъа зыт олмагъан, ляйыкъ ве келишикли, уйгъун ве юрегине якъын амеллерни сайлап алмагъа биле. Бу хусусиет Байроннынъ «Чайльд Гарольднинъ зиярети» поэмасынынъ сонъки йырларында тасвир олунгъандыр.

Суаллер ве вазифелер:

1. Бутюнинсанлыкъ тарихында буюк бир медений девирни тедбикъ эткен шахсиетлер кимлердир? XIX асырдаки Авропа медениетининъ тарихында янъы бир девирнинъ пейда олмасына Байроннынъ къошкъан иссесини тарифленъиз.

2. Джордж Гордон Байрон къачынджы сенеси ве къаерде догъулып иджат эткенини айтынъыз. Онынъ генчлик сенелери бахтлы-частлы кечмегенининъ себеби насыл бир адисе-вакъиаларнен багълы эди?

3. Адий мектепте, Кембридж университетинде окъугъан мааллери бу инсан озюни этрафтакилерге насыл бегендиртти? О, насыл саалларда озюни илери инсан оларакъ косьтергенини икяе этинъиз?

4. Байроннынъ инглиз джемиетинде асыл олгъан менфий чизгилерни пек эрте анълагъанынынъ себеби недедир? Онынъ сеяхаткъа чыкъкъанынынъ инджеликлерини анълатынъыз.

5. Шаирнинъ ильки шиирлеринде насыл мевзулар айдынлатылды? 1913 ве 1916 сенелери язгъан эсерлерининъ серлевасыны айтынъыз.

6. Шаирнинъ бу эсерлеринде насыл меселелер тасвир олуна?

7. Ингильтереден кетип, Исвечреде ерлешкенининъ себеби насыл бир вакъиаларнен багълыдыр? Байроннынъ тарихкъа, инсаниетликке, ичтимаий-сиясий мунасебетлерге олгъан дюньябакъышы бутюнлей не вакъыт денъишкенини айтынъыз.

«Чайльд Гарольднинъ зиярети» поэмасына даир

Байрон эсери узеринде бир къач сенелер девамында чалышкъаны беллидир. Буюк поэма дёрт къысымдан, яни дёрт йырдан ибареттир. Оларнынъ эки къысмы, яни эки йыры 1812, учюнджи къысмы — 1817 ве дёртюнджи къысмы — 1818 сенелери дердж олунгъандыр.

Поэманынъ эсас къараманы Чайльд Гарольд, ильки тасвирлерде шенълենмеге, кезинмеге севген бир генч оларакъ тасвирлене. Амма, эсерни окъумакъны девам эткен сайын, онынъ акъыллы, дуйгъулы ве тесирчен бир инсан олгъаныны анълаймыз. Джемиетте олып кечкен адисе-вакъиаларгъа къаршылыкъ бильдире. Этрафындаки омюр онъа — титис, тувгъан юрт — апсхане, баба оджагъы — къабир олып дуюла.

Чайльд Гарольднинъ, яни романтик къараманнынъ эсас табиат чизгиси — джемиетте тизильген акъикъаткъа къаршы чыкъмакътан ибареттир. Байрон ве Чайльд Гарольдни бири-бирине якъынлаштыргъан даа бир хусусий чизги — бу оларнынъ экисининъ де шаир олгъанларыдыр.

Экзотик мемлекетлерге япкъан сеферлери нетиджесинде онынъ гонълюнде янъы ислернинъ пейда олмасына имкян яратыла. О, кене де янъгъыз олып, гонълюни кимсеге ачмай. Амма къудретли табиат, адий инсанлар, оны лякъайдлыкъ алындан чыкъмакъ ичюн себеп олалар.

Къараман ве муэллиф. Эсерде эки къараман иштирак эте. Биринджиси — Чайльд Гарольд, экинджиси исе — муэллиф. Оларнынъ анги бириси арекетлернинъ сюжет ёлагъында эсас къараман олгъаны бельгиленмей. Амма сонъра, эки къараман арасындаки месафе яваш-яваш бирлеше. Бу исе муэллиф тарафындан уйдурылгъан бир усулдыр. Эсернинъ девамында Чайльд Гарольднинъ эсас ерини муэллиф ала. О, козюмиз огюнде, затен, бир энциклопедик инсан оларакъ джанландырыла. Чешит мемлекетлернинъ тарихыны теренден бильген инсандыр. Муэллиф, бу

мемлекетлерде яшагъан халкъларны эллерине къурал алып, къаршы чыкъмагъа, курешке чагъыра. Бу эсерде поэманынъ болюклери арасындаки бирликни багъламагъа арекет эткен Чайльд Гарольд дегиль де, муэллифтир. Затен, сеях да муэллифтир. Мукъаддес топракъларны сейир эткен ве зиярет эткен де муэллифтир. Зиярет этильген топракълар — Испаньола, Грециядыр. Испаньола эвлятлары уриет огърунда укюмдар Наполеоннен джесюрликнен курешке тутуналар.

Поэманынъ жанр джеэтинден чешитлиги, поэмада къулланылгъан беян къараманнынъ сеяхаты, муэллифнинъ фикирлери эсасында девам этиле. Къараманнынъ фикирлеринде белли бир тертипли фикирлер тапмакъ затен къыйындыр. Бу фикирлер асылында окъуйыджы ве муэллиф арасында олып кечкен бир лакъырды, субет шеклини ала. Шундан себеп, поэмада пек чокъ лирик чекилювлер, эмоциональ, джошкъун хатырлавлар къулланыла. Муэллиф ичюн Руссо, Вольтер, Наполеон киби, эвеллери яшагъан къыйметли инсанларнынъ такъдири гъает меракълыдыр.

Байрон яшагъан девирде «Чайльд Гарольднинъ зиярети» поэмасы жанр чешитлигинен шан-шурет къазанды. Байрон бутюн джиангъа, джиан шиириетинде энъ ильк кере, эпос ве лириканы бирлештирген эсер яраткъанынен белли олды. Аньаневий эпик икяеге шаир лирик шиириетнинъ элементлерини кирсете бильди. Биринджи шахыс адындан алынып барылгъан беян, муэллифнинъ къайгъы-къасеветининъ ачыкъ-айдын тасвир олунувы ве олып кечкен адисе-вакъиаларгъа муэллифнинъ къыймет кесюви киби меселелер — лирик шиириетнинъ элементлери сайылмакъталар. Байроннынъ бу буюк эсерининъ жанр джеэтинден чешитлиги эдебий-тарихий эмиетке маликтир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Байрон «Чайльд Гарольднинъ зиярети» эсери узеринде къач сенелер девамында чалышкъаныны айтынъыз. Бу буюк поэма къач къысымдан ибареттир? Олар къачынджы сенелерде дердж олунгъаныны тарифленъиз.

2. Поэманынъ эсас къараманы акъкъында не айта билесинъиз. Муэллиф ве къараман арасындаки фаркъ ве ошатув ненен айырыла? Эсернинъ девамында олар акъкъында насыл бир малюмат бильдирильгенини айтынъыз.

3. Поэманынъ жанр джеэтинден чешитлиги акъкъында насыл бильгилер огрендинъиз? Оны тарифленъиз.

4. Байрон бутюн джиангъа насыл белли олды? Бу эсернинъ жанр джеэтинден чешитлиги насыл эмиетке малик олгъаныны исбатланъыз.

ЧАЙЛЬД ГАРОЛЬДНИНЪ ЗИЯРЕТИ[34]

(Парча)

Биринджи тюркю

1

Кечмиште эдинъ де кок мутебери,
О, ильхам периси, шииириет назы.
Лиранъны лекелеп та рттылар кери
Къафие къуллары язгъан эр язы.
Раатлыгъынъ бозмагъа гонълюм наразы!
Дельфада олсам да, динъледим чёльде
Кумюштюс далгъалы чокърагъынъ сазын.
Адий бир икяем джанлана тильде,
Мабуде ярдымгъа мухтадж дегиль де.

2

Яшай Альбионда бир генч. Озь асрын
Багъышлап зияде кулькю-оюнгъа.
Къуванч ве раатлыкъ арзусы шырын,
Писликке нефрет де кельмей оюна.
Тюштю алдавларнынъ шейтан тоюна.
Намус эм де утанч, дерсинъ, онъа ят,
Севди о, чешит ренк дюнья къойнуны,
Тек къыскъа багъларны бегенди, факъат,
Онъа къадедешлер — шенъ бир джемаат.

3

Намы Чайльд-Гарольд. Эп бир дегильми,
Нурлу кечмишлерге о, кескен къыймет.
Тынч бир аят олсун, олсун дженк ильми,
Эдждатлар къазанды урьмет ве шереф.
Эринчеклик бозгъан тенбель даа бири,
Энъ эйи несильге юкътыра пислик.
Бунда аджиз къала медхлер чембери,
Деделер макътавы бермей нефислик,
Къусургъа — темизлик, лекеге — паклик.

4

Он докъуз яшына адым аткъанда,
Енгиль, шох эди, о, перване джандай,
Тюшюнмей эди де, куньлер баткъанда,
Гедже келеджегин сувукъ зиндандай.
Лякин баари эп гуль ачкъан аньде,
Хаста фикри, къальби дуйдырды бирден,
Бойле яшайышкъа тойып быкъкъанын,
Captured Пислик япышкъандай эр шей, эр ерден:
Ватан — апсхане, эви — къабирден.

6

Чайльднинъ юрегин сагъыр дерд ала,
Лезет арарети эп сувуй онда,
Козюнде яшлары йылтырап къала,
Къайнавукъ гъурурын сёндюрген аньде.
Лякин, безгинликте — зеэрли бир кучь,
Юртун терк этмеге даветкяр эди.
Ят кок йылдызлары, дерсинъ, бир севинч,
Къайгъысы шадлыкъдай эп куле энди,
Альбиондан кетмек ахты бар эди.

10

Ислер къудретине Чайльд бериле,
Атта сагълыкълашмай озь анасынен.
Синълиси, екяне сырдашы биле,
Унутылып къала, чыкъа эсинден.
Бильмей якъынлары, тувгъанлар, атта,
Онынъ кеткенини. Ташбагъыр дегиль:
Озь деде эвинден ильк кетеята,
Ве, о, биле эди юреги чокъ йыл
Сакълар козьяшынынъ излерин текмиль.

12

Тендюрист ель эсе, елькенлер джанлы,
Денъизнинъ тёрюне чалт ялдай геми.
Къаялар агъара, сёнгендай шаны,
Ве оларны юта кенъликлер деми.

Белькім, юрегинден къайгъысы кетмей,
Дерсинъ, сонъсузлыкъынынъ о да теркиби.
Лякин козьяш тёкмей, пешман да этмей,
Козьлери торлангъан ёлдашлар киби,
Еллерге зарлангъан къарашлар киби.

13

Далгъагъа тийгенде, кунешнинъ чети,
Сувукъкъанлы бакъа, озь адетиндже.
Шиддетли борангъа эманет эте,
Эм адждж ы, эм бахтлы аньлерни анджа.
Дуйгъу теллеринде къальпнинъ элеми,
Сонъсуз сес-седалар авелей кокке.
Чайльднинъ йырыны акъкъанат геми
Учурып, беклеген ялыгъа тёке,
Не языкъ, тюркюси сувларгъа чёке:
«Багъышла, багъышла! Сагъанакъ саип,
Котериле фуртуна, фуртуна.
Ингильтере къайда? Ялысы гъайып,
Къарышты шу сувлар юртуна.
Ялдаймыз Батыгъа, кунеш пешинден,
Баба-деде диярын къалдырып,
Сагълыкънен къал кунь нуру, танъ сеннен,
Юртум, хош къал, козьлерни талдырып!
Гедже кечип кетер, догъар кунеш де,
Янъы куньге сачар зиялар.
Корерим денъизни, кокни де, иште,
Ватанымны коралмам текрар».

36

Енъишлеринъ сеси йырларынъда тек,
Испания, яшай тюркюнъде шанлар.
Сутунлер къырылмыш, йылнамелер ёкъ,
Йырлар — улулыкътан къалгъан нишанлар.
Семадан бир бакъ сен, ер зенатына,
О, гъурур! Къырыла тунч эм де ялчын,
Эр шейден йыр садыкъ кенди ядына,
Тарихчы алдата, гъайып яланджы,
Эбедийлигинъ йыр сакълайджакъ, анджа.

37

Эй, ана табиат, ёкъ санъа тенъеш,
Сен аят яратттынъ, яраттынъ зия.
Къойнунъдам, сен манъа балалыкътан эш,
Коксюнъден кучь алып осьмедимми, я?
Бельки, севмесенъ де, ред этмединъ тек,
Озь кийиклигинъ де, кендиме нисбет.
Адам лекесинден саф, паксинъ, керчек,
Севем, сабийликтен кулюшинъ, эбет,
Эр аньинъе севгим къудретли, эйбет!..

49

Тегиз ер, дагълар да, тура къарарып,
Мавритан куллеси олгъан диварлар.
Туякълар кечкенлер земинни ярып,
Сюрюльген ерлерде атеш мууры бар.
Бу ерни запт эткен дешетли душман,
Андалуслар къалкъан эткен кендисин.
Къылычлары нидже къаннен боялгъан,
Ювасы бозулгъан адждерлер талгъан,
Орькечли дагъларда залым берген джан.

53

Эджель яздымы, я, сизге де, такъдир,
Испан огъланлары, о, атеш яшлар!
Экисин бирими: къуллукъ, я — къабир,
Я залымгъа — олюм, я Ватан — тар-мар,
Я гъаддаргъа эр кес баш эгип яшар!
Аллах корьмейми я, сиз, мерд несильни,
Къурбанлар нидасы коклерден ашар,
Я, эпси нафиле: мердлик силине,
Къан, шереф, джесарет, челик билине.

86

Къысметинъ айретли эй, Испания,
Туткъун халкъ урьлюк, деп къалкъа аякъкъа,
Капитанлар теслим, къырал да къыя,
Лякин адий аскер садыкъ байракъкъа!

Сен онъа тек аят берсенъ де эп бир,
Сербестлигинъ онъа азиз отьмекдай.
Сен ичюн эр шейин бермеге азыр,
Ве руху юкселе, дерсинъ, кунеш, ай,
«Я — Ватан, я — олюм!» — халкъ шиары шай.

126

Эй вах, бизим аят! Алем хорунда
Сахте бир седасынъ. Баба-деделер
Эманет къайгъысы — омюр огърунда
Анчар терегиси — мейванъ да зеэр.
Тамырынъ — зееминдир, кок — пытакъларынъ,
Тыпкъы, сагъанакъдай ягъа белялар:
Олюм, ачлыкъ, къуллукъ, дерт аи-зары,
Ашкяры козьяшлар, ичтен агълавлар,
Юреклер тёрюни сонъсыз дагълавлар…

127

Къоркъмай тюшюнмели! Насыл сакълайыкъ,
Сонъки къалемизни сербест, мустакъиль?
Айды, тек сен меннен къалмагъа ляйыкъ,
Фикир ве мантыкънынъ мукъаддес акъкъы.
Сен — Танъры бахшышы! Биз догъгъан куньден,
Джеллятлар кишенлеп багълар сени эп,
Та учып олма, деп зиндан ичинден.
Акъикъат кунешин нурун ис этип,
Кёр анълар, эр шейнинъ аслына етип!

Шерьян Алининъ терджимеси

Суаллер ве вазифелер:

1. «Чайльд Гарольднинъ зиярети» эсеринден берильген къысымларны окъунъыз. О, озь юртуны не ичюн терк эткенини сёйленъиз.
2. Къараманнынъ гонълюни айдынлаткъан ибарелер 12—13-юнджи болюклерде насыл дуйгъуларны айдынлатмакъта?
3. Чайльд Гарольд баба-деде диярын насыл гонъюльнен терк эткенини икяе этинъиз. Тувгъан юрткъа олгъан севгининъ муджизевий исини сиз дуйдунъызмы?

БИБЛИОГРАФИК ИЗААТЛАР

1. *Muharrem Ergin.* Orhun abideleri. Kültigin abidesi. — Istanbul, 1989. — 93 s.

2. *Малов С.Е.* ве *Муаррем Эргиннинъ* транслитерациясы ве терджимелери эсасында япылгъан. Айше Кокиеванынъ терджимеси. (Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты исследования. — М.; Л., 1951).

3. *Muharrem Ergin.* Orhun abideleri. Tonyukuk abidesi. Tercüme. — Istanbul, 1989. — S. 54—61.

4. *Малов С.Е.* ве *Муаррем Эргиннинъ* транслитерациясы ве терджимелери эсасында япылгъан. Айше Кокиеванынъ терджимеси (Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты исследования. — М.; Л., 1951. Памятник в честь Тоньюкука. — С. 60—70).

5. *Бесим Аталайнынъ* транслитерациясы ве терджимеси эсасында япылгъан. Айше Кокиеванынъ терджимеси. (Besım Atalaj Divani Luğat-it-türk. — Tercüme. — Ankara, 1992. — I—III c.)

6. Ahmet Kabaklı. Türk edebıjatı. Yusuf Balasağunlı. — Istanbul, 1997. — I c. — S. 92—100.

7. *Ахмет Кабаклынынъ* транслитерациясы ве терджимеси эсасында япылгъан. Айше Кокиеванынъ терджимеси. (Къулланылгъан эдебият юкъарыда косьтерильген).

8. *Кемал Къонъратлынынъ* арап уруфатындан япкъан транслитерациясы // Cünsel. — 1999. — № 1. — S. 27—34; № 2. — S. 19—28; № 3. — S. 20—29; № 4. — S. 32—45; № 5. — S. 32—42.

9. *Seyfi Saraji.* Gülistan tercümesi. (Kitab Gülistan bi’t-t-Türki) Hazirlajan *Doç. Dr. Ali Fehmi Karamanlioğlu.* — Ankara, 1989. — Ay, gonül! — S. 183. [364(182 в)]. (Арап уруфатындан Айше Кокиеванынъ транслитерациясы.)

10. *Seyfi Saraji.* Gülistan tercimesi. (Kitab Gülistan bi’t-t-Türki) Hazirlajan: Doç. Dr. Ali Fehmi Karamanlioğlu. — Ankara, 1989. — Dilberimnin... S. 181. [360(180 в)]. Арап уруфатындан Айше Кокиеванынъ транслитерациясы.

11, 12, 13. *Ismail Hikmet Ertajlan.* Gazi Geraj Divançesi. — Istanbul, 1958. — 91 s. (Сатыр асты терджимеси Айше Кокиева тарафындан япылды.)

14. *Fevziye Abdullah Tansel.* Kirim Hani IV Mehmed Girajin Kamili Takma adi ile varmis olduğu koüma ve Türküler. Belleten, XXXI/124, Ekim. — 1967.

15. Сатыр асты терджимеси Айше Кокиева тарафындан япылды.

16. Эдебият хрестоматиясы. — Ташкент, 1971. — С. 22—27; Къаранфиль япракълары. Шиирлер. — Ташкент, 1972. — С. 10—14.

17. *Ашыкъ Умер* / Тертип ве терджиме эткен *Риза Фазыл*. Ташкент. — 1990. — II дж. — Гъазеллер — С. 51, 72, 305, 316; Мурабба — С. 225, 416; I дж. — Мухаммес. — С. 221, 400—401.

18, 19, 20, 21. Сатыр асты терджимеси Айше Кокиева тарафындан япылды.

22. *Усеинов Т.Б.* Къырымтатар эдебиятынынъ орта асырлар девири. Джевхерий — Акъмесджит, 1999. (Къошмалар — С. 97, 105, 115; Семаилер — С. 112, 113; Мустезат — С. 117—118).

23, 24, 25. Джевхерийнинъ эсерлерининъ сатыр асты терджимеси Айше Кокиева тарафындан япылды.

26. Шаир акъкъындаки малюматлар Нариман Абдульваап тарафындан Günsel меджмуасындан дердж олунгъан Осман Мурасовнынъ «Шаир Исметий ве Озю вакъиасы дестаны» макъалесинден алынды. (1999. — № 3. — С. 10—11).

27. Эдебият хрестоматиясы. — Ташкент, 1971. — Исметий. Кефе дестаны. — С. 28—32.

28. *Сеитгъазы Гъафаров.* Исмаилбей Гаспринский. (Аяты ве фаалиети). // Йылдыз. 1990. — № 1. — С. 111—135; № 2. — С. 79—98; № 3. — С. 93—111; № 5. — С. 87—106; 1991. — № 1. — С. 77—94; № 3. — С. 82—103. *Исмаил Асан-огълу Керимнинъ* «Бедиий сёзюмизнинъ эврими» макъалеси эсасында язылды // Йылдыз. — 1998. — № 8. — С. 165—166; 1999. — № 4. — С. 113—128.

29. *Исмаил Асан-огълу Керимнинъ* арап уруфатындан транслитерациясы. Гаспринский Исмаил. Молла Аббас. — Эки томлукъ. Биринджи том. — Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. — 400 с. «Фрэнкистан мектюплери» С. 20—73.

30. Рус тилинден А. Кокиеванынъ терджимеси.

31. Рус тилинден А. Кокиеванынъ терджимеси.

32. Рус тилинден Ш. Селимнинъ терджимеси.

33. Рус тилинден А. Кокиеванынъ терджимеси.

34. Рус тилинден Ш. Алиевнинъ терджимеси.

МУНДЕРИДЖЕ

ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫНДАН

УДК 821.512.19(075.3)
К59

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ від 20.03.2017 № 417)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Люманова С. Ф. – вчитель Новоолексіївської ЗОШ № 1 Генічеського району Херсонської області;

Сарибілялова З. М. – вчитель Новоолексіївської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 1;

Тищенко-Монастирська О. О. – молодший науковий співробітник Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, кандидат філологічних наук;

Годлевська І. В. – експерт з антидискримінаційних питань.

Кокієва А.
К59 Інтегрований курс "Література" (кримськотатарська та зарубіжна)**:** підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням кримськотатарською мовою / *Кокієва А.* – Чернівці: Видавничий дім "Букрек", 2017. – 288 с. : іл. – Кримськотатарською мовою.
ISBN 978-966-399-862-6 **УДК 821.512.19(075.3)**

Кокиева А.
К59 Интегрирленген курс «Къырымтатар ве джиан эдебияты»: *9-нджы сыныф, окъутув къырымтатар тилинде алып барылгъан умумтасиль мектеплери ичюн дерслик / Кокиева А.* – Черновцы: "Букрек" нешрият эви, 2017. – 288 с. : ресимли. – Къырымтатар тилинде.
ISBN 978-966-399-862-6 **УДК 821.512.19(075.3)**

ISBN 978-966-399-862-6

Навчальне видання

КОКІЄВА Айше

Інтегрований курс «Література» (кримськотатарська та зарубіжна)

підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням кримськотатарською мовою

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

У підручнику використано матеріали з вільних інтернет-джерел

Відповідальний за випуск І. Б. Чегертма

Формат 60х90/16. Ум. друк. арк. 18,00. Обл.-вид. арк. 17,00.
Наклад 300 прим. Зам. № 1201.

Видавець і виготовлювач видавничий дім «Букрек»,
вул. Радищева, 10, м. Чернівці. 58000.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ЧЦ № 1 від 10.07.2000 р.